

МАХХАЯМО ИИОМОХХОБ
ОИИОБ
ИДДАИИИИ
МАХХАЯМО

Михайло
ШОЛОХОВ

О П О В І Д А Н Н Я

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ
С. П. КОВГАНЮКА

*В сборник включены
ранние рассказы
М. А. Шолохова
(«Родинка», «Жеребенок»,
«Двухмужняя» и др.),
о которых А. Серафимович
писал:
«Как степной цветок,
живым пятном встают
рассказы т. Шолохова.
Просто, ярко,
и рассказываемое чувствуешь —
перед глазами стоит».*

*В книгу вошла также повесть
«Путь-дороженька».*

Ілюстрації В. Є. Савадова

Перекладено за виданням:
М. Шолохов.
Собрание сочинений
в девяти томах,
т. 1. М., 1965.

РОДИМКА

I

На столі гільзи патронні, що тхнуть згорілим порохом, бараняча кістка, польова карта, зведення, вуздечка штукована з душком кінського поту, краєць хліба. Все це на столі, а на тесаній лаві, запліснявілій від сирої стіни, тісно притулившись спиною до підвіконня, Миколка Кошовий, командир ескадрону, сидить. Олівець у пальцях його змерзлих, нерухомих. Поруч з давніми плакатами, розпластаними на столі,— анкета, наполовину заповнена. Шорсткий аркуш скупко розповідає: *Кошовий Микола. Командир ескадрону. Землероб. Член РКСМ.*

Навпроти графи «вік» олівець повільно виводить: *18 років.*

Плечистий Миколка, не на свої літа. Старять його очі у зморшках променистих та спина, по-старечому сутулувата.

— Хлопчисько ж, пацяня, куга зелена,— жартома кажуть про нього в ескадроні,— а знайди другого, щоб зумів майже без втрат ліквідувати дві банди й півроку водити ескадрон у бої та сутички не гірш будь-якого старого командира!

Соромиться Миколка своїх вісімнадцяти років. Завжди навпроти ненависної графи «вік» олівець повзе повільніше, а Миколчині вилиці палахкотять досадним рум'янцем. Козак Миколчин батько— а через батька й він козак. Пам'ятає, ніби в півсні, коли йому було років п'ять-шість, садовив його батько на коня свого служивського.

— За гриву держись, синку!— кричав він, а мати з дверей кухні, всміхаючися до Миколки, бліднучи, й очима широко розплющеними дивилась на ноженята, що окарач стискали гострий хребет коня, і на батька, що держав повід.

Давно це було. Пропав у германську війну Миколчин батько, як у воду впав. Ні чутки про нього, ні звістки. Мати померла. Від батька Миколка успадкував любов до коней, незмірну відвагу й родимку, таку саму, як у батька, завбільшки як голубине яйце, на лівій нозі повище щиколотки. До п'ятнадцяти років Миколка поневірявся по наймах, а потім шинелю довгу випросив і пішов на Врангеля з червоним полком, що переходив через станицю. Цього літа купався Миколка в Дону з військомом. Той, занікуючись і кривлячи контужену голову, сказав, ляскаючи Миколку по сутулуватій і чорній від засмаги спині:

— Ти, бачу... бачу... Ти щасливий... щасливий! Еге, щасливий! Родимка— це, кажуть, щастя.

Миколка вискалив білі, як піна, зуби, пірнув, виринув і, відфоркуючись, гукнув:

— Брешеш ти, чудака! Я змалку сирота, по наймах усе життя гибів, а він— щастя!..

І поплив на жовту косу, що обіймала Дон.

II

Хата, де квартирує Миколка, стоїть у яру над Доном. З вікон видно зелені розливи Наддоння і воронену сталь води. Ночами в бурю хвилі гупають під яром, віконниці тужать, захлинаючись, і

вчувається Миколці, що вода крадькома повзе в щілини підлоги і, прибуваючи, трясє хату.

Хотів він на другу квартиру перебраться, та так і не перебрався, лишився до осені. Ранком морозним вийшов Миколка на ганок, крихку тишу ламаючи передзвоном підкованих чобіт. Зійшов із ганку у вишневий садочок і ліг на траву, заплакану, сиву від роси. Чути, як у сараї вмовляє хазяйка корову стояти спокійно, теля мугає вимогливо й басовито, а об стінки цеберки відзвонюють цівки молока.

У подвір'ї скрипнула хвіртка, загавкав собака. Голос взводного: — Командир удома?

Звівся на ліктях Миколка.

— Осьде я! Ну, що там таке?

— Посланець приїхав із станиці. Каже, банда пробилась із Сальського округу, радгосп Грушинський зайняла...

— Веди його сюди.

Тягне посланець до стайні коня, потом гарячим облитого. Посеред подвір'я впав кінь на передні ноги, потім — набік, захрипів уривчасто й коротко і здох, дивлячись скляніючими очима на цепового собаку, що захлинався від лютого гавкоту. Кінь здох тому, що на пакеті, привезеному посланцем, стояло три хрести і з пакетом цим скавав сорок верстов без перепочинку посланець.

Прочитав Миколка, що голова ревкому просить його виступити з ескадроном на підмогу, і в кімнату пішов, начіплюючи шаблю, думав стомлено: «Вчитися б поїхати куди-небудь, а тут банда... Військом соромить: мовляв, і слова правильно не напишеш, а ще ескадронний... А я хіба винен, що не встиг приходської школи закінчити? Чудило він... А тут банда... Знову кров, а я вже уморився так жити... Остогидло все...»

Вийшов на ганок, заряджаючи на ходу карабін, а думки, мов ті коні битим шляхом, мчали: «У місто б виїхати... Вчитися б...»

Коло здохлого коня йшов у стайню, глянув на чорну стрічку крові, що точилася з запорощених ніздрів, і одвернувся.

III

По грудкуватій польовій дорозі, по колях, вітрами облизаних, сірий подорожник кучерявиться, лобода і всякий бур'ян густо та розкішно лопушиться. Цією дорогою сіно колись возили до токів, що застигли в степу янтарними ляпками, а битий шлях ліг бугром коло стовпів телеграфних. Біжать стовпи в каламуті осінню, білясту, через видолинки та балки переступають, а повз стовпи шляхом глянуватим веде отаман банду — півсотні козаків донських і кубанських, владою Радянською невдоволених. Три доби, мов шкідливий вовк від овечої отари, втікають шляхами й цілиною бездорожно, а за ними назирці — загін Миколки Кошового.

Одчайдушний народ у банді, служивський, бувалий, та все ж дуже непокоїть отамана смутна думка: на стременах підведеться, степ очима обмацує, верстви лічить до голуленької смужки лісів, що простяглася по той бік Дону.

Так і тікають по-вовчому, а за ними ескадрон Миколки Кошового сліди топче.

Днями літніми, погідними у степах донських, під небом густим

і прозорим дзвоном срібним видзвонює й хитається хлібний колос. Це перед косовицею, коли в дорідної пшениці «гарновки» вус чорніє на колосі, наче у сімнадцятирічного парубка, а жито пнеться вгору й намагається людину перерости.

Бородаті станичники на суглинку, по піщаних пагорках, біля левад сіють на клинцях жито. Ніколи не родить воно, з давніх-давен десятина не дає більш як тридцять мірок, а сіють тому, що з жита самогон женуть, чистіший за сльозу дівочу; тому що споконвіку так ведеться, діди й прадіди пили, а на гербі козаків Облaсті Війська Донського, мабуть, недарма намальований був п'яний козак, що сидів голяком на бочці з горілкою. Хмелем густим і кріпким бродять восени хутори й станиці, нетверезо хитаються червоноверхі папахи над плотами з шелуги.

Через те й отаман жодного дня не буває тверезий, через те всі погоничі й кулеметники п'яно кособочаться на ресорних тачанках.

Сім років не бачив отаман рідних куренів. Полон германський, потім Врангель, у сонці розтоплений Константинополь, табір у колючому дроті, турецька фелюга зі смолистим солоним крилом, очерета кубанські, султаністі, і — банда.

Ось воно, отаманове життя, коли назад через плече оглянутись. Зачерствіла душа в нього, як літом, у жарінь, черствіють сліди волячих ратиць коло степового ставочка. Біль, чудний і незбагнений, точить ізсередини, нудотою наливає м'язи, і відчуває отаман: не забути його й не залити лихоманки ніяким самогоном. А п'є — дня не буває тверезим тому, що пахуче й солодко квітує жито у степах донських, перевернутих під сонцем жадібною чорноземною утробою, і смагляві жалмерки по хуторах і станицях варять такий самогон, що від джерельної води текучої не відрізниш.

IV

Удосвіта вдарили перші приморозки. Срібною сивиною бризнуло на лапате листя латаття, а на млиновому колесі вранці помітив Лукич тоненькі різнокольорові, як слюда, крижинки.

Зранку трохи занедужав Лукич: кололо в попереку, від болю глухого ноги стали чавунні, до землі липли. Човгав по млині, ледве пересуваючи незграбне тіло, що відставало од кісток. З шеретівки шмигнув мишачий виводок; глянув угору очима сльозаво-мокрями: під стелею з бантини голуб сипав скоромовкою дрібне й діловите бурмотіння. Ніздрями, мов з глини зіпченими, втягнув дід в'язкий душок водяної плісняви і запах змеленого житнього борошна, прислухався, як недобре, захилинаючись, смоктала й облизувала палі вода, і бороду ликувату пом'яв задумано.

На пасіці ліг відпочити Лукич. Під кожухом спав навкосо, роззявивши рота, в куточках губів бороду слинив слиною липкою й теплою. Сутінки густо вимазали дідову хатину, у молочних клаптах туману застряг млин...

А як прокинувся — з лісу виїхало двоє верхівців. Один з них гукнув до діда, що ходив по пасіці:

— Іди сюди, діду!

Глянув Лукич підозріливо, спинився. Багато бачив він за неспокійні роки отаких озброєних людей, що брали не питаючи корм і борошно, і всіх їх гамузом, не розрізняючи, дуже неполюбляв.

— Швидше йди, старий хрін!

Поміж вулицями-дуплянками рушив Лукич, тихенько губами злинялими буззвучно зашамкотів, спинився віддалік від гостей, скося спостерігаючи.

— Ми — червоні, діду... Ти нас не бійся,— миролюбно прохрипів отаман.— Ми за бандою ганяємося, від своїх одбилися... Може, бачив учора загін тут проходив?

— Були якісь.

— Куди вони пішли, дідуся?

— А холера їх знає!

— У тебе в млині ніхто з них не залишився?

— Та ні-бо! — сказав Лукич коротко й обернувся спиною.

— Зажди, старий.— Отаман з сідла зіскочив, хитнувся на дугуватих ногах п'яно і, густо дихнувши самогоном, сказав: — Ми, діду, комуністів ліквідуємо... Отак!.. А хто ми такі, це вже не твоєї голови клопіт! — Спіткнувся, повід упускаючи з рук.— Твоє діло зерна на сімдесят голів коней приготувати й мовчати... Та щоб зараз же!.. Втямив? Де в тебе зерно?

— Немає,— сказав Лукич, поглядаючи вбік.

— А в оцій коморі що?

— Мотлох, знаця, всякий... Нема зерна!

— Ану, ходімо!

Ухопив старого за комір, коліном пхнув до комори кособокої, у землю врослої. Двері розчинив. У засіках пшениця і чорнобильний ячмінь.

— А це тобі що, не зерно, стара сволоцюго?

— Зерно, голубчику... Мірчук це... Рік я його по зернині збирав, а ти кіньми скормити хочеш...

— По-твоему, нехай наші коні з голоду здихають? Це що ж — ти за червоних руку тягнеш, смерті випрошуєш?

— Змилуйся, лебедику! За що ж ти мене? — Шапчину зірвав Лукич, навколішки гепнувся, руки волосаті отаманові хапав, цілуючи...

— Кажі: червоні тобі любі та милі?

— Прости мені, сердешний!.. Звиняй на дурному слові, не карай ти мене,— голосив старий, ноги отаманові обіймаючи.

— Божись, що ти не за червоних руку тягнеш... Та ти не хрестися, а землю їж!..

Ротом беззубим жує пісок з пригорщі дід і слізьми його примочує.

— Ну, тепер вірю. Вставай, старий!

І сміється отаман, дивлячись, як не може встати на затерплі ноги старий. А верхівці під'їхали й тягнуть із засіків ячмінь і пшеницю, під ноги коням сиплють і подвір'я встеляють золотистим зерном.

V

Зоря в тумані, в мокречі імлістій.

Поминув Лукич вартового і не дорогою, а стежкою лісовою, одному йому відомою, потрохикав до хутора через байраки, через ліс, що сторожко застиг у передранішній чуткій дрімоті.

До вітряка дотюпав, хотів через прогін звернути у вуличку, але перед очима одразу забовваніли невиразні обриси верхівців.

— Хто йде? — окрик тривожний у тиші.

— Це я... — шавкнув Лукич, а сам весь обім'як, затрусився.

— Хто такий? Що — пропуск? Чого шляєшся?

— Мірошник я... З тутешнього водяного млина. По ділу в хутір іду.

— Яке це там діло? Ану, ходім до командира! Попереду йди... — крикнув один, наїжджаючи конем.

На шиї відчув Лукич теплі конячі губи і, накульгуючи, подріботів у хутір.

На майдані коло хатини, черепицею критої, спинилися. Проводжаючий, кречучи, зліз із сідла, коня прив'язав до тину і, брязкаючи шаблею, вийшов на ганок.

— За мною йди!..

У вікнах світло мріє. Ввійшли.

Лукич чхнув від тютюнового диму, шапку зняв і швиденько перехрестився на покуття.

— Діда ось затримали. У хутір прямував.

Миколка зі столу підвів патлату голову, в пуху і пір'ї, спитав сонно, але суворо:

— Куди йшов?

Лукич ступив наперед і радістю захлинувся.

— Голубчику, це ж свої, а я думав — знов супостати оті... Злякався дуже і спитати побоявся... Мірошник я. Як ішли ви через Митрохин ліс і до мене заїздили, ще молоком я тебе, голубчику, напував... Чи, може, забув?..

— Ну, що скажеш?

— А те скажу, чоловіче добрий: учора, як смеркло, наїхали до мене оті банди й геть-чисто все зерно скормили кіньми!.. Знущалися з мене... Старший їхній каже: присягай нам, і не опирайся, і землю заставив їсти.

— А зараз де вони?

— Та тамечки і є. Горілки з собою навезли, цмулять, чортяки, у мене в хаті, а я сюди прибіг доложити вашій милості, може, хоч ви на них яку управу знайдете.

— Скажи, щоб сіддали!.. — З лавки підвівся, усміхаючись до діда, Миколка й шинелю потягнув за рукав стомлено.

VI

Розвиднилося.

Миколка, від ночей безсонних зелененький, підскакав до кулеметної бідарки.

— Як підемо в атаку — шквар по правому флангу. Нам треба крило їхнє заломити!

І поскакав до розгорнутого ескадрону.

За купкою миршавих дубків на шляху показалися вершники — по чотири в ряд, тачанки всередині.

— Галопом! — крикнув Миколка і, чуючи за спиною наростаючий гуркіт копитів, оперішив свого жеребця нагаєм.

На узліссі шалено заторохтів кулемет, а ті, на шляху, швидко, мов на муштрі, лавою розсипались.

З бурелому на пагорок вискочив вовк, весь у реп'яхах. Прислухався, вгнувши голову наперед. Неподалік бахкали постріли, і тягучою хвилею колихалося різноголосе виття.

Тук! — падав у вільшанику постріл, а десь за пагорком, за ріллею луна скоромовкою бурмотіла: так!

І знову часто: тук! тук! тук!.. А за пагорком відповідало: так! так! так!..

Постояв вовк і неквапом, перевальці, попростував у вибалок, у зарості пожовклої нескошеної куги...

— Держись!.. Тачанок не кидати!.. До переліску... До переліску, у кровину мати! — кричав отаман, звівшись на стременах.

А коло тачанок уже метушились їзові й кулеметники, обрубуючи посторонки, й цеп, зламаний безупинним вогнем кулеметів, уже змішався в нестримній втечі.

Повернув отаман коня, а на нього, розкрилатившись, скаче один і шаблею помахає. По біноклю, що метлявся на грудях, по бурці здогадався отаман, що не простий червоноармієць скаче, і повіддя напнув. Здалеку побачив молоде, безвусе обличчя, злістю перекошене, і звужені од вітру очі. Кінь під отаманом затанцював, присідаючи на задні ноги, а він, смикаючи маузер, що зачепився за пояс, крикнув:

— Щеня білогубе!.. Махай, махай, я тобі намахаю!..

Отаман вистрілив у наростаючу чорну бурку. Кінь, проскакавши сажнів із вісім, упав, а Миколка бурку скинув, стріляючи, підбігав до отамана ближче та ближче...

За переліском хтось завив по-звіриному й замовк. Сонце закрилося хмарою, і на степ, на шлях, на ліс, вітрами й осінню обчухраний, упали плавкі тіні.

«Неук, шмаркач, гарячий, через те його тут і смерть спіткає», — уривками думав отаман і, виждавши, коли в того скінчилась обойма, повіддя попустив і налетів коршаком.

З сідла перехнябившись, шаблею махнув, на мить відчув, як обім'якло під ударом тіло і слухняно сповзло на землю. Зіскочив отаман, бінокль з убитого зірвав, глянув на ноги, що дрібно тремтіли, озирнувся і присів чоботи зняти хромові з мерця. Ногою впираючись у хрустке коліно, стягнув одного чобота швидко й легко. Під другим, видно, панчоха закотилась: не злазить. Шарпнув, злісно вилаявшись, з панчохою зірвав чобота й на нозі, повище щиколотки, родимку побачив завбільшки як голубине яйце. Повільно, немов боячись розбудити, догори лицем обернув холонучу голову, руки вимадав у крові, що виповзала з рота широким бугристим валом, придивився і тільки тоді плечі гострі обняв незграбно і сказав глухо:

— Синку!.. Миколко!.. Рідний!.. Кровинко моя...

Чорніючи, крикнув:

— Та скажи ж хоч слово! Як же це, га?

Упав, заглядаючи в потьмарені очі; повіки, кров'ю залиті, підіймаючи, тряс безвільне, податливе тіло... Але міцно-преміцно прикусив Миколка посинілий кінчик язика, наче боявся проговоритись про щось незмірно велике й важливе.

До грудей притискаючи, поцілував отаман синові руки, що вже хололи і, стиснувши зубами спітнілу сталь маузера, вистрілив собі в рот...

А ввечері, коли за переліском забовваніли верхівці, вітер доніс голоси, кінське форкання і брязкіт стремен,— з патлатої голови отамана нехотя злетів коршак-стерв'ятник. Злетів і розтав у сіренькому, по-осінньому безбарвному небі.

1924

ПАСТУХ

I

Із степу, бурого, випаленого сонцем, із солончаків, порепаних і білих, зі сходу — шістнадцять діб дув гарячий вітер.

Обвуглилася земля, трави пожовкли й поскручувалися біля колодязів, густо розсипаних уздовж шляху, жили попересихали; а хлібний колос, що не викинувся ще із стрілки, кволо понидів, зав'яв, до землі нагнувся, згорбився по-старечому.

Опівдні по дрімливому хутору — мідні сплески дзвону.

Жарко. Тиша. Тільки вздовж плотів човгають ноги — пилюку гребуть, та костури дідів по горбках вистукують — дорогу намацують.

На хутірські збори дзвонять. У порядку денному — наймання пастуха.

У виконкомі гомін голосів. Дим тютюновий.

Голова постукав огризком олівця по столу.

— Граждани, старий пастух одмовився пасти череду, каже, мовляв, платня невігідна. Ми, виконком, пропонуємо найняти Фролова Григорія. Наш він родом, сирота, комсомоліст... Батько його, як ви знаєте, чоботар був. Живе він із сестрою, а прожитку в них ніякого. Думаю, громадяни, ви зглянетесь на них і наймете Григорія пасти череду.

Старий Нестеров не втерпів, задом кривобоком завертів, засовався.

— Нам так не можна... Череда велика, а з нього який пастух!.. Пасти треба в степу на вигоні, бо поблизу паші нема, а він незвичний. Під осінь і половини телят недолічимося...

Гнат-мірошник, дідок хитруватий, схидним голоском медовим загугнявив:

— Пастуха ми й без оконкома знайдемо, це вже діло наше... А чоловіка треба вибрати старого, надійного і до скотини падковитого...

— Правильно, діду...

— Старого наймете, громадяни, то в нього скоріше телята пропадуть... Часи ниньки не ті, злодійство скрізь величенне...— Це голова сказав настирливо так і вижидально; а ззаду підтримували:

— Старий не годиться... Ви ж подумайте про те, що це не корови, а телята-назимки. Тут собачі ноги потрібні. Схарапудиться череда,— спробуй її до купи зігнати, дід побіжить, то й увесь потрух порозгублює...

Сміх перекатами, а дід Гнат своєї ззаду стиха:

— Комуністи тут ні до чого... З молитвою треба, а не абияк...— І лисину погладив вредний дідуган.

Але тоді вже голова пресуворо так:

— Прошу, громадянин, без усяких вибриків... За таке... подібне... із зборів буду виводити...

На світанні, коли з коминів клубами брудної вати дим повзе і стелиться низько по майдану, зібрав Григорій череду з півтора гонів і погнав через хутір на пагорок сивий і непривітний.

Степ поцяткували бурі прищі байбакових нір; свистять байбаки протягло й насторожено; з видоліноків, порослих травною низенькою, стрепети вилітають, сріблястим пір'ям поблискуючи.

Череда спокійна. По земляній поморщеній корі дрібним дощем вицокують телячі ратиці.

Поруч з Григорієм ступає Дуняшка — сестра-підпасич. Сміються в неї щоки засмаглі, веснянкуваті, очі, губи, вся сміється, бо на проводи минула їй лише сімнадцята весна, а в сімнадцять років усе таким прецікавим здається: і нахмурене братове обличчя, і клаповухі телята, що походять жують бур'янець, і навіть смішно, що другий день нема в них ні шматочка хліба.

А Григорій не сміється. Під картузом стареньким у Григорія лоб крутий, із зморшками поперечними, й очі стомлені, наче прожив він набагато більше, ніж дев'ятнадцять років.

Спокійно йде череда понад дорогою, розсипавшись плямистою валкою.

Григорій свиснув на задніх телят і до Дуняшки обернувся:

— Зробимо, Дуню, хліба під осінь, та й у місто поїдемо. Я на робітфак поступлю і тебе кудись прилаштую... Може, теж на якусь навчання... У місті, Дуню, книжок багато, і хліб їдять чистий, без трави, не так, як у нас.

— А грошей де візьмемо, щоб їхати?

— Чудачка ти... Хлібом заплатять нам двадцять пудів, ось тобі й гроші... Продамо по карбованцю за пуд, а тоді пшоно продамо, кізяки.

Посеред дороги спинився Григорій, пужалном у пилюці черкає, вираховує.

— Гришо, що ми їсти будемо? Хліба ні крихти нема...

— У мене в торбі шматок пампушки черстової лишився.

— Сьогодні з'їмо, а завтра ж як?

— Завтра прийдуть з хутора і привезуть борошна... Голова обіцяв...

Смажить полуденне сонце. У Григорія сорочка мішкова змокрила від поту, до лопаток прилипла.

Іде череда неспокійно, жалять телят гедзі й мухи, у повітрі нагрітому стоїть мукання худоби та дзижчання гедзів.

Надвечір, перед заходом сонця, підігнали череду до обори. Недалечко ставок і курінь з соломою, від дощів перепрілою.

Григорій обминув череду бігом. Важко підбіг до обори, ворітця хворостяні відчинив.

Телят перелічував, пропускаючи по одному в чорний квадрат воріт.

На могилі, що випиналася за ставком великою горошиною, зліпили новий курінь. Стіни кізяком обмазали, верх бур'яном Григорій укрив.

На другий день голова приїхав верхи. Привіз півпуда кукурудзяного борошна й торбу пшона.

Сів, закурюючи, в холодку.

— Хлопець ти хороший, Григорію. Ось допасеш череду, а восени поїдемо з тобою в округ. Може, відтіть якимось побитом поїдеш учитися... Знайомий є там у мене з наросвіти, підсобить...

Червонів Григорій від радості і, проводжаючи голову, стремено йому держав і руку потискував міцно. Довго дивився вслід кучерявим закрутням куряви, що стелилися з-під кінських копит.

Степ, висохлий, із сухотним рум'янцем світанків, опівдні задихався від спеки. Лежачи горілиць, дивився Григорій на пагорок, крізь серпанкову просинь, і здавалося йому, що степ живий і трудно йому під тягарем незмірним селищ, станиць, міст. Здавалося, що від переривчастого дихання хитається ґрунт, а десь унизу, під товстими шарами порід, б'ється й метається інше, невідоме життя.

І серед білого дня ставало моторошно.

Поглядом міряв незміряні ряди пагорків, дивився на хвилясте марево, на череду, що цяткувала коричневу траву, думав, що од світу далеко відрізаний, як скибка хліба.

Увечері проти неділі загнав Григорій череду в обору. Дуняшка біля куреня багаття розпалила, кашу варила з пшона й пахучого горобиного квасцю.

Григорій коло вогню сів, сказав, помішуючи пужалном кізяки духовиті:

— Гришаківа телиця захворіла. Треба б хазяїнові переказати...

— Може, мені на хутір піти?..— спитала Дуняшка, намагаючись удавати з себе байдужу.

— Не треба. Череди не встережу сам...— усміхнувся: — За людьми скучила, еге?

— Скучила, Гришо, рідненький... Місяць живемо в степу і тільки раз людину бачили. Тут, як пожити літо, то й балакати розучишся...

— Терпи, Дуню... Восени в місто поїдем. Будемо вчитися з тобою, а тоді, як вивчимось, повернемося сюди. По-вченому землю почнем обробляти, бо темнота ж у нас тут, і народ спить... Неграмотні всі... книжок нема...

— Нас з тобою не приймуть у науку... Ми теж темні...

— Ні, приймуть. Я взимку, як ходив у станицю, в секретаря осередку читав книжку Леніна. Там сказано, що влада — пролетарям, і про науку написано: що, мовляв, учитися повинні, котрі з бідних.

Гришка навколішки став, на щоках у нього затанцювали мідні відблиски світла.

— Нам учитися треба, щоб уміти правити нашою республікою. По містах — там владу робочі держать, а в нас голова станиці — куркуль і по хуторах голови — багатії...

— Я, Гришо, підлоги мила б, прала, заробляла, а ти вчився б... Кізяки тліють, димлять і спалахують. Степ мовчить напівсонний.

З міліціонером, що їхав в округ, переказував Григорію секретар осередку Політов у станицю прийти.

Удосвіта вийшов Григорій і під обід з пагорка побачив дзвіницю та хатки під соломою і під бляхою.

Тягнувши намозолені ноги, доплентався до майдану.

Клуб у попівському домі. По нових доріжках, що пахли свіжою соломою, ввійшов у простору кімнату.

Од віконниць зачинених — напівтемно. Коло вікна Політов рубанком орудує — раму майструє.

— Чув, брат, чув, — усміхнувся, подаючи спітнілу руку. — Ну, нічого не вдієш! Я питав в окрузі: там на олійницю хлопці потрібні були, виявляється, вже набрали на дванадцять чоловік більше, ніж треба... Попасеш череду, а восени відправимо тебе в науку.

— Та вже хоч би ця робота була... Куркулі хутірські страх як не хотіли брати мене за пастуха... Мовляв, комсомолец — безбожник, без молитви пастиме... — сміється стомлено Григорій.

Політов рукавом змів стружки й сів на підвіконня, обдивляючись Григорія з-під брів, насуплених і мокрих від поту.

— Ти, Гришо, худющий став... Як у тебе там з харчами?

— Харчуюся.

Помовчали.

— Ну, ходім до мене. Літератури свіжої тобі дам: з округу одержали газети й книжки.

Ішли вулицею, що вткнулася у кладовище. У сірих купках пополу купалися кури, десь скрипів колодязний журавель і тягуча тиша у вухах дзвеніла.

— Ти залишайся сьогодні. Збори будуть. Комсомольці вже згадували про тебе: «Де Гришка, та як, та що?» Побачишся з ними... Я сьогодні доповідь про міжнародне становище роблю... Переночуєш у мене, а завтра підеш. Гаразд?

— Мені ночувати не можна. Дуняшка сама череди не встереже. На зборах побуду, а як кінчатся — вночі піду.

У Політова в сінях прохолодно.

Солодко пахне сушеними яблуками, а від хомутів та шлей, розвішаних на стінах, — кінським потом.

У кутку діжка з квасом, а поруч кривобоке ліжко.

— Ось мій куток: у хаті жарко...

Нахилився Політов, з-під рядна обережно витяг давні номери «Правди» і дві книжки.

Тицьнув Григорію в руки і геть вилатаний мішок розтопирив:

— Держи...

За краї держить мішок Григорій, а сам рядки газетні очима ниже.

Політов пригорщами сипав борошно, підтрусив до половини насипаний мішок і в кімнату метнувся.

Приніс два куски сала, загорнув у іржавий капустяний листок, в мішок поклав, буркнув:

— Як ітимеш додому — захопи оце!

— Не візьму я... — спалахнув Григорій.

— Як це не візьмеш?

— Так і не візьму...

— Ах ти, гад! — бліднучи, крикнув Політов й очима в Гришку вп'явся.— А ще товариш! З голоду здихатимеш і слова не скажеш. Бери, а то й дружба розладиться...

— Не хочу я брати в тебе останнє...

— Остання в попа попадає,— вже лагідніше мовив Політов, дивлячись, як Григорій сердито зав'яже мішок.

Збори закінчилися перед світанком.

Степом ішов Гришка. Плечі відтягував мішок з борошном, пекли до крові намуляні ноги, але бадьоро й весело ішов він назустріч світанковій заграві.

IV

Удосвіта вийшла з куреня Дуняшка кіз'яків сухих назбирати на паливо. Григорій бігом від обори мчить. Здогадалася, що трапилося щось недобре.

— Чи не скоїлося чогось?

— Теличка Гришакова здохла... Ще трое телят захворіло.— Дух перевів, сказав: — Іди, Дуню, на хутір. Загадай Гришакові та іншим, щоб прийшли сьогодні... Худоба, скажи, захворіла.

Похапцем напнулася Дуняшка. Попростувала через пагорок від сонечка, що виповзало з-за могили.

Провів її Григорій і помалу пішов до обори.

Череда побрела у видолинок, а біля загорожі лежали три телички. До обіду поздихали всі.

Бігає Григорій від череди до обори: захворіло ще дві штуки...

Одна теличка біля ставка на сирий намул упала; голову повернула до Гришки, мукає прокволо; очі випуклі сльозною скліють, а в Гришки по щоках, від засмаги бронзових, свої солоні сльози повзуть.

Як сонце було над спочивком, прийшла з хаз'яями Дуняшка...

Старий дід Артемович сказав, торкаючи костуром незрушну телицю:

— Шуршелка — хвороба ця зветься... Тепереньки почне всю череду валяти.

Шкури поздирали, а туші закопали неподалік від ставка. Землі сухої й чорної насипали свіжий горб.

А другого дня знову дорогою в хутір прямувала Дуняшка. Захворіло зразу семеро телят...

Дні тяглися чорною вервечкою. Обора спорожніла. Порожньо стало й на душі у Гришки. Від півтора ста голів лишилося п'ятдесят. Хаз'яї приїжджали гарбами, білували дохлих телят, ями неглибокі копали в западинах, землею кров'янисті туші прикидали і їхали додому. А череда знехотя входила в обору; телята ревли, чуючи кров і смерть, що невидимо повзала поміж них.

Ранками, коли пожовклий Гришка відчиняв скрипучі ворітця обори, виходила череда на пасовище й незмінно брела через присохлі горбочки могил.

Запах гнилого м'яса, курява, збита осатанілою худобою, мукання, протягле й безпорадне, і сонце, таке саме гаряче, неквапним походом ішло степом.

Приїжджали мисливці з хутора. Стріляли навколо обори: хворобу люту одганяли від обори. А телята все дохли, і що день, то менше лишалося їх у череді.

Почав помічати Гришка, що розриті деякі могили; кістки пообгризені знаходив неподалік; а череда, неспокійна ночами, стала полохлива.

Серед тиші, вночі, раптом зривався дикий рев, і череда, ламаючи плоти, гасала по обори.

Телята повалили плоти, табунцями переходили до куреня. Спали біля вогню, важко зітхаючи та жуючи жуйку.

Гришка не догадувався до тих пір, поки якимось уночі не прокинувся від валування собак. На ходу одягаючи кожушка, вискочив з куреня. Телята затерли його вологими від роси спинами.

Постояв біля входу, собакам свиснув і у відповідь почув з Гадючої балки різноголосе й надривисте вовче виття. З тернів, що переперезали гору, басом відгукнувся ще один...

Ввійшов у курінь, каганця засвітив.

— Дуню, чуєш?

Переливчасті голоси погасли разом із зірками, на світанку.

V

Уранці приїхали Гнат-мірошник і Михайл Нестеров. Григорій у курені черевики латав. Увійшли діди. Дід Гнат шапку зняв, мружачись від косоного сонячного проміння, що повзало по долівці куреня, руку підняв — перехреститися хотів на маленький портрет Леніна, що висів у кутку. Роздивився і на півдорозі швиденько сховав руку за спину: плюнув злісно.

— Та-ак... Образа божого, знаця, не маєш?..

— Не маю...

— А це хто ж у тебе на святому місці знаходиться?

— Ленін.

— Отож-то й біда наша... Бога нема, а хвороба як тут була... Через це саме й телятка наші виздыхали... Ох-ох, вседержителю наш милостивий...

— Телята, діду, через те дохли, що ветеринара не покликали.

— Жили колись і без ветинара вашого. Дуже вже ти вчений... Лоба свого нечистого хрестив би частіше, і ветинара не треба було б.

Михайл Нестеров, позираючи навколо, вигукнув:

— Зніми з покуття нехриста отого!.. Через тебе, поганця, богохульника, череда виздыхала.

Гришка зблід трохи.

— Дома розпоряджались б... Нема чого горло дерти... Це вождь пролетаріїв...

Нашорошився Михайл Нестеров, багровіючи, горлав:

— Громаді служиш — по-нашому й роби... Знаємо вас отаких... Гляди, а то скоро приборкаємо.

Вийшли, понасувавши шапки й не прощаючись.

Злякана, дивилася на брата Дуняшка.

А через день прийшов з хутора коваль Тихін — теличку свою провідати.

Сидів біля куреня навпочіпки, цигарку курив, говорив, усміхаючись гірко й криво:

— Життя наше кепське... Старого голову скинули, заправляє тепереньки Михея Нестерова зять. Ну, от і крутять, як самі хочуть... Учора землю ділили: як тільки комусь із бідняків припадає добра смужка, так і починають ділити наново. Знову на шию сідають багатії... Позабирали вони, Гришуню, всю добру земельку. А нам суглинок лишився... Он вона, пісня яка...

До півночі сидів коло багаття Григорій і на шафранному широкому кукурудзяному листі вугіллям виписував шкарубкі рядки. Писав про неправильний розподіл землі, писав, що замість ветеринара боролися стрільбою з хворобою скотини. І, віддаючи папушу сухого списаного кукурудзяного листа Тихонові-ковалю, казав:

— Доведеться в округ піти, то питаєш, де газету «Красную правду» друкують. Віддаси їм оце... Я розбірливо писав, тільки не мни, а то вугіль зтреш...

Пальцями опеченими, від вугілля чорними, обережно взяв шурхітливі листки коваль і в пазуху біля серця поклав. Прощаючись, сказав з тією самою усмішкою:

— Пішки піду в округ, може, там знайду Радянську владу... Півтораста верстов я за три доби здолаю. Через тиждень, як повернуся, то гукну тебе...

VI

Осінь ішла в дощах, у мокречі похмурій.

Дуняшка зранку пішла в хутір по харчі.

Телята паслись на узгір'ї. Григорій, накинувши сіряка, ходив за ними слідом, головку прив'язу придорожного татарника м'яв у долонях задумливо. Перед смерком, по-осінньому коротким, з пагорка з'їхали двоє верхівців.

Чвакаючи копитами коней, підскакали до Григорія.

Григорій упізнав їх: один був голова — зять Михея Нестерова, другий — син Гната-мірошника.

Коні змилені.

— Здоров, пастуше!..

— Здрастуйте!

— Ми до тебе приїхали...

Перехилившись на сідлі, голова довго розстібав шинелю пальцями закоцюблими; дістав жовтий газетний аркуш. Розгорнув на вітрі.

— Це ти писав?

Затанцювали у Григорія його слова, з листа кукурудзяного зняті, про перерозподіл землі, про пошесть на худобу.

— Ну, ходім з нами.

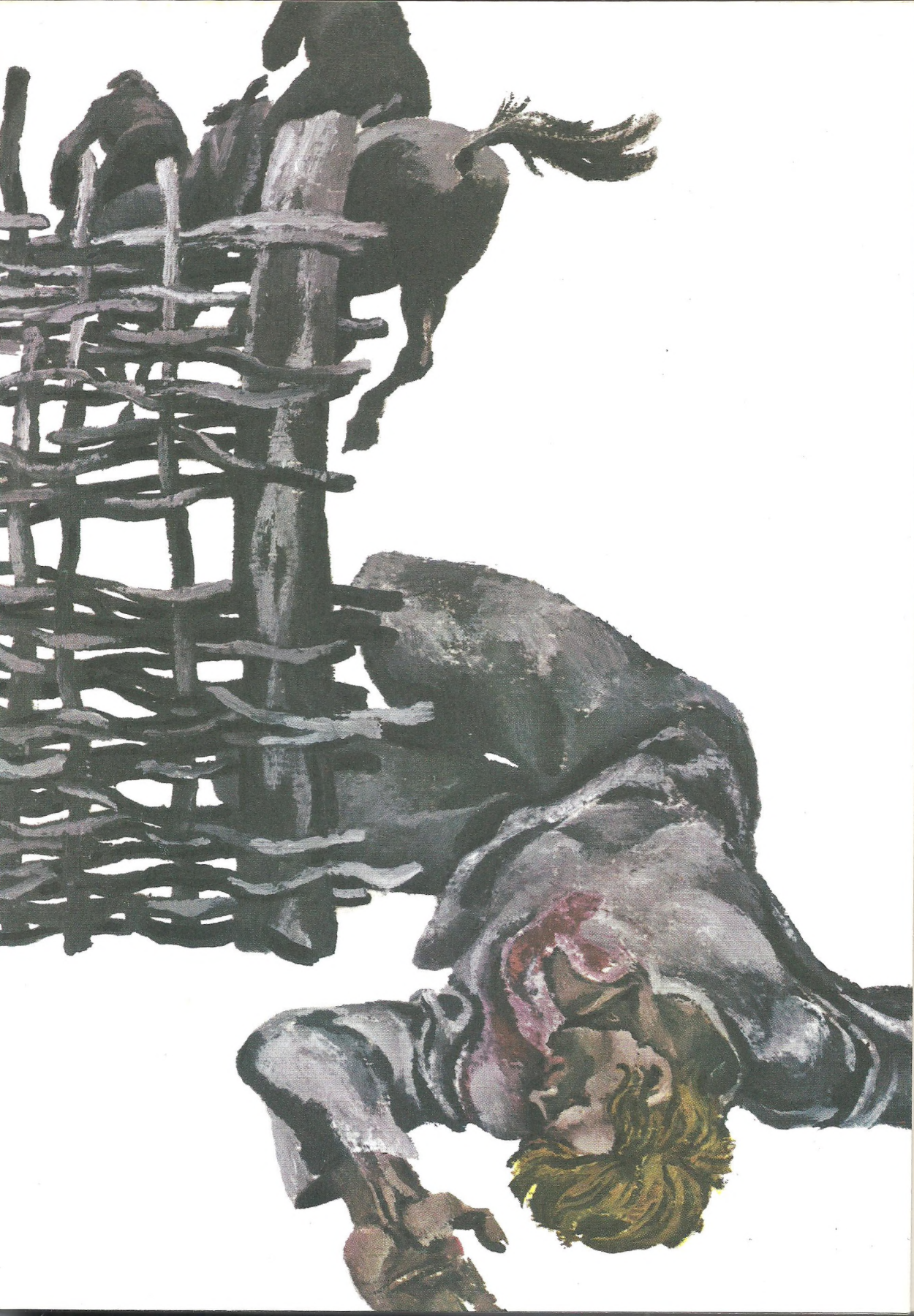
— Куди?

— А он туди, в балку... Побалакати треба...— Сіпаються в голови посинілі губи, очі нишпорять важко й нудно.

Усміхнувся Григорій:

— Балакай тут.

— Можна й тут... коли хочеш...

З кишені нагана вихопив... прохрипів, смикаючи вудилами неспокійного коня:

— Будеш у газетах писати, гадюко?

— За що ти?

— За те, що через тебе під суд іду! Будеш набріхувати?.. Кажи, комунячийвилупку!..

Не дочекавшись відповіді, вистрілив Григорію в рот, замкнутий мовчанням.

Під ноги здибленому коневі звалився Григорій, зойкнув, пальцями скорченими висмикнув жмут поруділої й вологої трави і затих.

Із сідла скочив син Гната-мірошника, в пригорщу згріб грудку чорної землі і в рот, що запінився пухиристою кров'ю, напхав...

Широкий степ і ніким не змірянйй. Багато по ньому доріг і стежок. Темна-претемна ніч осіння, а дощ сліди кінських копит геть-чисто змиє...

VII

Мряка. Сутінки. Дорога в степ.

Тому не важко йти, у кого за плечима торбинка з окрайцем ячного хліба та палиця в руках.

Іде Дуняшка понад дорогою. Вітер поли рваної кофтини рве та в спину її підпирає поривами.

Степ навкруг заліг непривітний, похмурий. Смеркає.

Могила завидніла недалеко від дороги, а на ній курінь з пучками розтріпаного бур'яну.

Підійшла, заточуючись, немов п'яна, і в могилку осілу уткнулась обличчям.

Ніч...

Іде Дуняшка битим шляхом, що проліг прямо до станції залізничної.

Легко їй йти, бо в торбі, за плечима, окраєць хліба ячного, зачитана книжка із сторінками, пропахлими степовим пилом, та братова Григорієва сорочка полотняна.

Коли від болю розбухає серце, коли сльози випікають очі, тоді де-небудь, далеко від чужих очей, дістає вона з торби сорочку полотняну випрану... Обличчям припадає до неї й відчуває запах рідного поту... І довго лежить нерухомо...

Верстви відходять назад. Із степових байраків вовки виють, на життя нарікають, а Дуняшка обіч шляху простує, у місто йде, де Радянська влада, де вчаться пролетарі для того, щоб у майбутньому вміти правити республікою.

Так сказано в книжці Леніна.

ПРОДКОМІСАР

I

В округ приїздив обласний продовольчий комісар.

Говорив, кваплячись і сіпаючи ехидними, до синяви вибритими губами:

— За статистичними даними, з довіреного вам округу необхідно взяти сто п'ятдесят тисяч пудів хліба. Вас, товаришу Бодягін, я призначив сюди на посаду окружного продкомісара як енергійного, діловитого працівника. Надіюсь. Місяць строку... Трибунал приїде цими днями. Хліб потрібний армії і центру отак...— долонею черкнув по гострому, зарослому щетиною борлаку і зуби зціпив твердо.— Тих, що злісно приховують хліб,— розстрілювати!..

Головою, голою остриженою, кивнув і поїхав.

II

Телеграфні стовпи, гороб'ячим скоком оббігши весь округ, сказали: розверстка.

По хуторах і станицях козаки-сіячі багатими очкурами тісніше підперезали животи, вирішили одразу й не думавши:

— Даром хліб віддавати?.. Не дамо...

На подвір'ях, на вулицях, де кому зручніше, темними ночами накопували глибоких ям, пшеницю дорідну позаривали десятками, сотнями пудів. Кожен знає про сусіда, де і як той приховав хлібець.

Мовчать...

Бодягін з продзагоном кружляє по округу. Сніг вищить під колесами тачанки, біжать назад запушені памороззю тини. Вечірні сутінки. Станиця — як і всі станиці, але Бодягіну вона рідна. За шість років не постарілась.

Так було: липень душний, на межах жовтопінна ромашка, жнива, Гнаткові Бодягіну — чотирнадцять років. Косив із батьком і наймитом. Ударив батько наймита за те, що зламав зубця в вилах; підійшов Гнат до батька впритул, сказав кризь стиснені зуби:

— Сволоч ти, батя...

— Я?!

— Ти...

Кулаком збив сина з ніг, одчухрав черезсідельником до крові. Увечері, як вернулися з поля додому, вирізав батько в садку вишневу палицю, обстругав,— бороду погладжуючи, ткнув ту палицю Гнатові в руки:

— Іди, сину, походи по білому світі, а як ума-розуму наберешся — назад вертайся,— і глузливо посміхнувся.

Так було,— а тепер шурхотить тачанка повз запушені памороззю тини, біжать назад солом'яні стріхи, віконниці розмальовані. Глянув Бодягін на тополі в батьковому городчику, на бляшаного півня, що розкрилатився на даху в безголосому кукуріканні; відчув, як щось сплинилося в горлі й перехопило дух. Увечері спитав хазяїна квартири:

— Старий Бодягін живий?

Хазяїн, що лагодив зброю, обсмоленими пальцями всукав у дратву щетинку, примружився:

— Все багатіє... Нову молодицю назнав, стара його померла давненько, син десь подівся, а він, старий шкарбан, все по солдатках вчащає...

І, змінюючи тон на серйозний, додав:

— Хазяїн нічого, статечний... Вам він, може, знакомий?

Вранці, за сніданком, голова виїзної сесії ревітрибуналу сказав:

— Учора два куркулі на сходці агітували козаків хліба не здавати... Під час обшуку вчинили опір, побили двох червоноармійців. Показовий суд влаштуємо і рішимо...

III

Голова трибуналу, колишній бондар, з низенького помосту народного дому кинув, наче нового дзвінкого обруча на діжку набив:

— Розстріляти!..

Двох повели до виходу... В задньому Бодягін батька впізнав. Руда борода тільки по краях засіялась сивою ковилою. Поглядом провів зморшкувату, засмаглу шию, вийшов слідом.

Коло ганку начальникові караулу сказав:

— Поклич до мене он того, старого.

Ступав старий, понуро горблячись, впізнав сина, і щось гаряче блиснуло в очах, потім погасло. Під поколошкане жито брів сховав очі.

— З червоними, сину?

— З ними, батя.

— Те-ек...— Вбік одвів погляд.

Помовчали.

— Шість років не бачились, батя, і говорити нема про що?

Старий із злістю вперто наморщив перенісся:

— Мабуть, і не треба... Різні стежки нам випали. Мене за моє ж добро розстріляти треба, за те, що в свою комору не пускаю,— я ест контра, а хто по чужих засіках нишпорить, той при законі? Грабуйте, ваша сила.

У продкомісара шкіра на гострих вилицях посіріла.

— Бідняків ми не грабуємо, а в тих, хто чужим потом наживався, вимітаємо до зернини. Ти перший все життя жили із наймитів сотав!

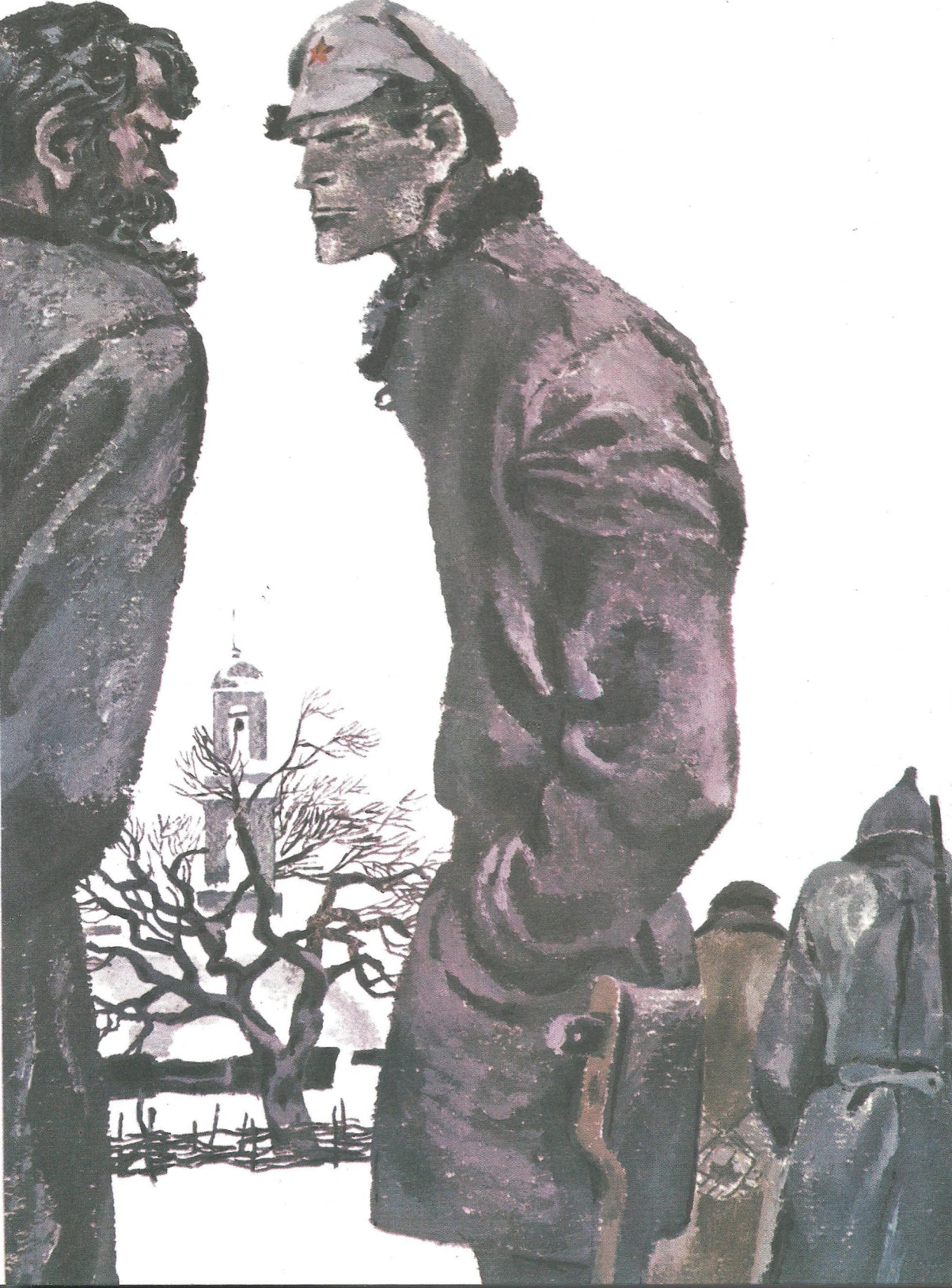
— Я сам робив день і ніч. По світах не швендяв, як ти!

— Хто робив — співчуває власті робочих і селян, а ти з дрюком зустрів, до тину не пустив... За це тобі й капець!..

У старого назовні рвалось хрипке дихання. Сказав голосом ослабленим, наче обірвав тонку нитку, що до цього часу єднала їх обох:

— Ти мені не син, я тобі не батько. За такі слова на батька будь ти тричі проклятий, анахтемо...— Плянув і мовчки пішов. Круто обернувся і крикнув з лютим запалом: — Нн-ну, Гнаток!.. Хіба що не доведеться побачитись, так твою мат! Ідуть з Хопра козаки вашу оцю власть різати. Як не вмру, сохранить матір божа,— своїми руками душу з тебе вийму.

Увечері за станицею повз вітряк, до глинища, куди скидають здохлу скотину, звернули купкою. Комендант Тесленко вибив люльку, сказав коротко:

— Ставайте до яру ближче...

Бодягін глянув на сани, що скибками різали ліуватий сніг обіч шляху, сказав придушено:

— Не гнівайся, батя...

Пождав відповіді.

Тиша.

— Раз... два... три!..

Кінь за вітряком рвонувся назад, сани злякано завихляли по нерівній дорозі, і довго ще крашена дуга кивала й манячіла поверх блакитної рівнини осілого снігу.

IV

Телеграфні стовпи, що гороб'ячим скоком оббігли весь округ, сказали: на Хопрі повстання. Виконками спалені. Співробітники деякі перерізані, деякі розбіглись.

Продзаягін пішов в округ. У станиці на добу залишилися Бодягін і комендант трибуналу Тесленко. Поспішали відправити на зсіпний пункт останні підводи з хлібом. Зранку надійшла буря. Повіяло, закушпелило, білою каламуттю запорошило станицю. Надвечір на майдан прискакало чоловік з двадцять верхівців. Над станицею, що застрягла в заметах, залунав сполох. Заіржали коні, загавкали собаки, хрипко задзвонили надтріснуті дзвони...

Повстання.

На горі, через запалу лисину могили, насилу перескочили два верхівці. Під горою, по мосту, кінський тупіт. Табун вершників. Передній в офіцерській папасі нагаєм шмагонував довгоногоу породисту кобилу.

— Не втечуть комуністи!..

За могилою Тесленко, висловусий українець, поводами торкнув маштака-киргиза.

— Чорта два доженуть!

Коней приберігали. Знали, що широчезний пагорок ліг верстов на тридцять.

Позаду погоня лавою розсипалась. Ніч на заході, за краєм землі, сутулуватю згорбилась. Верстов за три від станиці в балці, в патлатому заметі, Бодягін помітив людину. Підскакав, крикнув хрипко:

— Якого чорта сидиш тут?

Хлопчик малесенький, синім воском налитий, хитнувся. Бодягін нагайкою махнув, кінь замордувався, танцюючи підійшов до самого хлопчика.

— Замерзнути хочеш, чортове насіння? Як ти сюди потрапив? Зіскочив з сідла, нахилився, почув шелест невиразний:

— Я, дядечку, замерзаю... Я — сирота, хліба просити ходжу.— Мерзлякуватю натягнув на голову полу рваної жіночої кофти й затих.

Бодягін мовчки розстібнув кожушка, зіскочив із сідла, в полу загорнув худеньке тільце і довго сідав на норовистого коня.

Скакали.

Хлопчина під кожушком притих, пригрівся, міцно держався за ремінний пасок. Коні помітно приставали, хропли, уривчасто іржали, чуючи, як наростає тупіт позаду.

Тесленко крізь різкий вітер кричав, хапаючись за гриву Бодягінового коня:

— Кинь пацана! Чуєш, бісів сину? Кинь, бо можуть спіймати нас!..— Богом матюкався, нагаєм шмагав посинілі руки Бодягіна.— Доженуть— зарубають!.. Щоб ти ясним вогнем згорів із своїм хлопцем!..

Коні порівнялись запіненими мордами. Тесленко до крові посік Бодягіну руки. А той закляклими пальцями тиснув мляве тільце, повід вуздечки замотував на луку, до нагана тягнувся.

— Не кину хлопчενя, замерзне!.. Відчепись, старе падло, уб'ю!

Вголос заплакав сивоусий хохол, поводи натягнув:

— Не втечемо! Кінець!..

Пальці — чужі, неслухняні; зубами скрипів Бодягін, паском прив'язуючи хлопчину впоперек сідла. Попробував, чи міцно, й усмінувся:

— За гриву держись, пуголовку!

Ударив піхвами шаблі по пітному крупові коня Тесленко, під звислі вуса сунув пальці і свиснув пронизливим розбійницьким свистом. Довго проводжали очима коней, що зірвались полегшеним галопом. Лягли поруч, сухим, чітким залпом зустріли папахи, що виринули з-під пагорка...

Лежали три доби. Тесленко, в непраних бязевих підштанках, небові показував пухирчасту грудку мерзлої крові, що стирчала з рота, розрубаного до вух. У Бодягіна по голих грудях безбоязно стрибали чубаті степові пташки; з розпанаханого живота й порожніх очних западин неквапом покльовували чорновусий ячмінь.

1925

ШИБАЛКОВЕ НАСІННЯ

— Освічена ти жінщина, в окулярах ходиш, а того й не втямиш... Куди я з ним подінусь?..

Загін наш стоїть верстов за сорок відціль, ішов я пішки і його на руках ніс. Бачиш, шкура на ногах порепалась? Як ти єсть завідателька цього дитячого дому, то прийми дитя! Містов, кажеш, нема? А мені куди його? Вдосталь я з ним лиха набрався. Нагорювався— далі нікуди... Авжеж, це мій синок, моє насіння... Йому другий рік, а матері не має. З матінкою його хіба ж така історія прилучилась? Що ж, я можу й розказати. Позаторік був я в сотні особливого призначення. Тоді ми ганялись по верхових станицях Дону за бандою Ігнат'єва. Я акурат кулеметником був. Виступаємо якось із хутора, степ голий кругом, як лисина, і жарота страшнюча. Пагорок переїхали, в лісок з гори почали спускатись, я на тачанці попереду. Зирк, а на пригорку недалечко так ніби молодиця лежить. Торкнув я коней, до неї прямую. Натурально — молодиця, а лежить угору мордою, і спідниця повище голови задерта. Зліз я, бачу — жива, дихає... Встромив їй у зуби клинок, розціпив, води з фляги хлюпнув, молодиця й зовсім оживає. Тут підскачили козаки з сотні, допитуються в неї:

— Що ти за одна і чому отак у безсовісній видимості лежиш коло самого шляху?..

Вона як заголосить, мов по мерцеві,— насилу дізналися, що банда з-під Астрахані взяла її в підводи, а тут згвалтували і, як водиться, кинули посеред дороги... Кажу я станичникам:

— Хлопці, дозвольте мені її на тачанку взяти, вона ж бо постраждала від банди.

Тут загомонила вся сотня:

— Бери її, Шибалок, на тачанку! Жінки, вони живучі, стерви, нехай трошки окаяє, а там видно буде!

Що ж ти думаєш? Хоч я й не бабонюх, а пожалів її і взяв, на свій гріх. Пожила вона, атаковилась — то лахи козакам випере, а то кому шаровари залатає, по жіночій лінії за сотнею наглядала. А там уже ніби й страмно при сотні жінчину держати. Сотенний матюкається:

— За хвіст її, курву, та під вітер спиною!

А я жалкую за нею, як не знаю за чим і не знаю чого. Став їй казати:

— Вимитайся відціля, Одарко, поки жива-здорова, а то присва-тається до тебе дурна куля, після плакатимеш...

Вона сльози лити та кричати:

— Розстріляйте мене на місці, любезні козачки, а не піду я од вас!

Незабаром убили в мене кучера, вона й загинає мені таку заковику:

— Візьми мене в кучери? Я,— каже,— можу з кіньми не гірш як з чим іншим обходитись...

Даю їй віжки.

— Якщо,— кажу,— в бою не потрапиш вмить тачанку задом обернути — лягай посеред шляху і помирай, все одно засічу!

Всім служилим козакам навдивовижу кучерувала. Байдуже, що бабської статі, а по кінському ділу розбиралась краще за іншого козака. Бувало, на позиції так тачанку крутоне, аж коні гопки стають... Далі — більше... Почали ми з нею воловодитись. Ну, як воно буває, зачереватила вона. Мало хіба від нашого брата жіноцтва страждає? Отак ми місяців з вісім за бандою ганяли. Козаки в сотні іржуть:

— Дивись, Шибалок, кучер твій на казенних харчах який гладкий став, на передку не вміщається!

І от випала нам така лінія — патрони скінчились, а підвозу нема. Банда розташувалась на одному краю хутора, ми на другому. В дуже секретній тайні держимо від жителів, що патронів не маємо. Серед ночі — я в заставі був — чую: гуде, аж стугонить земля. Лавою йдуть поза хутором і обступити нас мають намір. Пруть у наступ, добре видно, що нічого не бояться, навіть дозволяють собі кричати нам:

— Здавайтеся, червоні козачки, безпатронники! А то, братушки, заженемо вас на слизьке!

Ну й загнали... Такої нам хлости задали, що довелось-таки міряться по бугру, чия коняка дужча. Вранці зібралися верстов за п'ятнадцять від хутора, в лісі, а майже половини своїх нема. Котрі втекли, а решту порубали. Утнула мене журба — жити не хочеться, а тут Одарку недуга скрутила. Верхи проскакала вночі і вся змі-

нилась, почорніла. Дивлюсь, покрутилася з нами та й пішла в ліс, в гущавину. Я таке діло змикитив і за нею слідком. Залізла вона в рівчаки, в бурелом, водорію знайшла і, як вовчиця, падалішнього листя нагребла та й лягла перше вниз мордою, а після на спину перевернулася. Квокче, починає родити, а я за кущем сиджу, не ворухнусь, на неї крізь гілля поглядаю... І от вона крекче, крекче, далі зачинає покрикувати, сльози у неї по лицях, а сама вся зеленню взялася, очі вирячила, силкується, ніби її судорога вигинає. Не козаче воно діло, але дивлюсь і бачу — не розродиться молодичця, помре... Вискочив я з-за куща, підбіг до неї, бачу, що треба мені їй допомогти... Нагнувся, рукава закахав, і такий мене острах опав, що я аж упрів. Людей доводилось убивати — не боявся, а тут на тобі! Пораюсь коло неї, а вона перестала вити і таку мені верзе чортівню:

— Знаєш, Яшо, хто банду сповістив, що у нас патронів нема? — і дивиться на мене сурійзно так.

— Хто? — питаю я її.

— Я.

— Що ти, дурна, німиці об'їлася? Не такий час, щоб балакати, мовчки лежи!..

Вона знову своєї:

— Смергонька моя в головах у мене стоїть, повинюсь я тобі, Яшо... Не знаєш ти, яку гадюку під сорочкою грів...

— Ну, признавайся, — кажу, — чорт з тобою!

Тут вона про все й розказала. Розказує, а сама головою об землю б'ється.

— Я, — каже, — в банді своєю охотою була і тягалася з їхнім верховодою Ігнат'євим... Рік тому послали вони мене в вашу сотню, щоб я їм всякі відомості переказувала, а щоб ви повірили — я й учинилась згвалтованою... Помираю, а то надалі я б усю сотню вигубила...

Серце у мене тут прикипіло в грудях, і не міг я стерпіти — вдарив її чоботом і рота їй розкривавив. Але тут у неї перейми знову почались, і бачу я — між ногами у неї з'явилось дитя... Мокре лежить і верещить, мов зайчєня в зубах у лисиці... А Одарка вже і плаче, і сміється, в ногах у мене повзає і все намагається коліна мої обняти... Обернувся я і пішов від неї до сотні. Приходжу і кажу козакам — так і так...

Зчинилася серед них буча. Спочатку хотіли мене зарубати, а потім кажуть мені:

— Ти примовив її, Шибалок, ти повинен її й рішити, зовсім з новонародженим виродком, а ні — тебе на капусту посічем...

Став я навколішки й кажу:

— Братики! Уб'ю я її не через те, що боюсь, а по совісті, за тих братів-товаришів, котрі голови поклали через її зрадливість, але змилуйтесь над дитям. З нею ми в ньому по половині учасники, моє це насіння, і нехай воно живим зостанеться. У вас жінки й діти є, а в мене, окрім нього, нікого нема...

Просив сотню і землю цілував. Тут вони пожаліли мене і сказали:

— Ну, добре! Нехай твоє насіння росте, і нехай з нього виходить такий самий завзятий кулеметник, як і ти, Шибалок. А молодичцю ріши!

Кинувся я до Одарки. Вона сидить, очуняла і дитя на руках держить.

Я їй і кажу:

— Не дам я тобі дитя до грудей припускати. Коли народилося воно в лиху годину — нехай не знає матиного молока, а тебе, Одарко, повинен я вбити за те, що ти єсть контра нашої Радянської власті. Ставай до яру спиною!..

— Яшо, а дитя? Твоя ж плоть. Уб'єш мене, і воно помре без молока. Дозволь мені його вигодувати, а тоді вбивай, я згодна...

— Ні,— кажу я їй,— сотня мені суворий наказ дала. Не можу я тебе живою залишити, а за дитя не сумлівайся. Молоком кобилячим вигодує, до смерті не допущу.

Одступив я два ступені назад, гвинтівку зняв, а вона ноги мені обхопила й чоботи цілує...

Після цього йду назад, не оглядаюсь, в руках дроз, ноги підламуються, і дитя, слизьке, голе, з рук падає...

Днів через п'ять тим місцем назад їхали. У виярку над лісом вороння — хмара... Зазнав я горенька з цим дитям.

— За ноги його та об колесо! Чого ти з ним морочишся, Шибалок? — казали, бувало, козаки.

А мені жалько байстрюка не знаю як. Думаю: «Нехай росте, батькові в'язи звернуть — син власть Радянську боронитиме. Все-таки пам'ять по Якову Шибалку буде, не бур'яном помру, нащадка залишу...» Попервах, віриш, добра гражданко, слізьми плакав із ним, дарма що до того ніколи сліз не бачив. У сотні кобила ожеребилась, лоша ми пристрелили, ну, от і випокували його молоком. Не бере, бувало, соски, потім звик, соску дудлив не згірше, ніж інше дитя материну цицьку.

Сорочку йому зі своїх спідніх пошив. Тепер він з неї трохи виріс, та нічого, обійдеться...

Отепер ти й подумай сама: куди мені з ним подітись? Дуже малий, кажеш? Він тямущий і жуваки споживає... Візьми його від лиха! Береш?.. От спасибі, гражданко! А я, як тільки розіб'ємо банду Фоміна, над'їду його провідати.

Прощавай, синок, насіння Шибалкове!.. Рости... Ох, сучий син! Ти за що ж батька за бороду смичеш? Чи я тебе не пестив? Чи я тебе не бавив, а ти бійку зчиняєш? Ну, давай на прощання в маківку тебе поцілую...

Не турбуйтеся, добра гражданко, думаєте — він кричатиме? Ні-і-і! Він у нас трошки з більшовиків, кусатись — кусається, ніде правди діти, а сльози з нього не доб'єшся!..

1925

АЛЬОЩИНЕ СЕРЦЕ

Два літа підряд посуха начорно вилизувала селянські поля. Два літа підряд жорстокий східний вітер вів з киргизьких степів, три-пав поруділі патли хлібів і сушив спрямовані на висохлий степ очі селян та скупі, колючі селянські сльози. Слідом простував голод. Альошка уявляв собі його величезним чоловіком без очей: іде він

бездоріжно, шарить руками по селищах, хуторах, станицях, душить людей і от-от цупкими пальцями на смерть стисне Альошине серце.

У Альошки великий, обвислий живіт, ноги пухлі... Ткне пальцем у голубувато-багрову литку, спочатку утвориться біла ямка, а потім повільно-повільно над ямкою пухириться шкіра, і те місце, де ткнув пальцем, довго наливається землянистою кров'ю.

Буха в Альошки, ніс, вилиці, підборіддя туго, далі нікуди, обтягнуті шкірою, а шкіра — як суха вишнева кора. Очі так глибоко затягло всередину, що вони здаються порожніми впадинами. Альошці чотирнадцять років. Не бачить Альошка хліба п'ятий місяць. Альошка пухне з голоду.

Раннім ранком, коли залізник, що цвіте попідтинню, розливає медвяно-солодкий запах, коли бджоли п'яно гойдаються на його жовтому цвіту, а ранок, сполоснутий росою, дзвенить прозорою тишею, Альошка, хитаючись од вітру, доплентався до рову, стогнучи, довго перелазив через нього й сів коло тину, спітнілого від роси. Од радості солодко запаморочилась в Альошки голова, смоктало всередині. Тому радісно паморочилась голова, що поруч із Альошчиними голубими й нерухомими ногами лежав ще теплий трупик лошаги.

На останніх днях була сусідська кобила. Недогляділи хазяї, і на прогоні жеребну кобилу штурхнув крутими рогами під живіт хутірський бугай, — скинула кобила. Тепленьке, паруюче від крові, лежить під тином лоша; поруч Альошка сидить, спираючись об землю суглобистими долонями, і сміється, сміється...

Спробував Альошка все лоша підняти — не подужав. Вернувся додому, взяв ножа. Поки дійшов до тину, а на тому місці, де лоша лежало, цілий клубок собак, гризуться і тягають по поросі рожевувате м'ясо. З Альошиного перекошеного рота: «А-а-а...» Спотикаючись, вимахуючи ножом, побіг на собак. Зібрав усе в купу до останньої тонесенької кишки, шматками попереносив додому.

До вечора, об'ївшись волокнистого м'яса, померла Альошина сестра — менша, чорноока.

Мати на долівці довго лежала ницьма, потім підвелася, повернулася до Альошки, заворушила попелястими губами:

— Бери за ноги...

Взяли. Альошка — за ноги, мати — за кучеряву голівку, однесли в садок, в канаву, трохи прикидали землею.

Другого дня сусідський хлопчина зустрів Альошку, колупаючи в носі й дивлячись убік:

— Льоша, а в нас кобила лоша скинула, і собаки його зжерли!..

Альошка, обпершись об ворота, мовчав.

— А Нюрку вашу з канави теж вигребли собаки і середину в неї вигризли...

Альошка обернувся й пішов мовчки, не оглядаючись.

Хлопчина, скачучи на одній нозі, кричав йому вслід:

— Мама наша каже, котрі без попа й не на цвинтарі закопані, тих чорти будуть у пеклі мучити!.. Чуєш, Льошко?

Тиждень минув. У Льошки ятрились ясна, ранками, коли він з тяжкого голоду гриз смолисту кору карагача, зуби в роті у нього хитались, танцювали, а горло стискали судороги.

Мати, що третій день лежала не встаючи, шелестіла до Альошки:

— Льоня... пішов би... молочаю в садку насмакав...

Ноги в Альошки — як билинки, оглянув їх підозріло й ліг на спину, від болю, що різав губи, довго розтягав слова:

— Я, мамо, не дійду. Мене вітер валить...

Того ж дня Полька, старша Альошина сестра, достерегла, коли багата сусідка, Макарчиха на прізвисько, пішла за річку сапати город, провела очима жовту хустку, що миготіла по садках, і через вікно влізла до неї в хату. Підставивши ослона, залізла в піч, з чавуна через вінця пила пісні щі, пальцями виловлювала картоплю. Убита їжею, заснула, як лежала, — голова в печі, а ноги на ослоні. На обід вернулась Макарчиха — жінка здорова і злюча. Побачила Польку, вереснула, однією рукою вчепилась у сплутане волоссячко, а другою, затиснувши в кулаці залізного утюга, мовчки біла її по голові, по обличчю, по висохлих гучних грудях.

Із свого подвір'я бачив Альошка, як Макарчиха, озираючись, стягла Польку з ганку за ноги. Польчина спідничина задерлась вище голови, а волосся мело по подвір'ї пил і стелило по землі кров'янисту стежку.

Крізь дірчастий тин дивився не кліпаючи Альошка, як Макарчиха вкинула Польку в старий завалений колодязь і квапливо прикидала землею.

Вночі в садку пахне земляною вогкістю, кропивним цвітом і дурманним духом німиці. Вздощ старої огорожі лопухи стережуть стежку беззмінно. Вночі вийшов Альошка в садок, довго дивився на Макарчихине подвір'я, на слюдяні вікна, на місячні бризки, що покропили розпелехане листя в садках, і тихенько почвалав до воріт Макарчихиноного двору. Під коморою забряжчав цепом і загавкав прив'язаний собака.

— Цить! Сірко... Сірко... — стягаючи губи, Альошка посвистав піддесливо, і собака замовк.

У хвіртку не пішов Альошка, а переліз через тин і навпомацки, поповзом добрався до погребя, накритого бур'яном і гіллям. Прислуховавшись, брязнув цепком. Не замкнений погріб. Ляду підняв, скулившись, спустився по драбині.

Не бачив Альошка, як із кухні вискочила Макарчиха. Підсмикуючи сорочку, скоком добігла до воза, що стояв посеред подвір'я, висмикнула шворня і — до погребя. Звісила вниз розпатлану голову, а Альошка заплющив помутнілі очі і, прислуховавшись до калатання серця, без перерви пив з глечика молоко.

— Ах ти, сто чортів твоєї мамі! Що ж це ти робиш, сучий сину?..

Глечик вмить обажнів, вислизнув з закляклих Альошиних пальців і розлетівся на черепки, вдарившись об драбину.

Грудкою впала Макарчиха в льох...

Легко підняла Альошку за плечі, мовчки, з міцно стисненими губами, вийшла у провулок, пройшла попід тином до річки й кинула в'яле тіло на мул, коло води.

На другий день празник — тройця. У Макарчихи долівка встелена чебрецем і татарським зіллям. Зранку видоїла корову, вигнала її в череду, хустку дістала празникову, барвисту, в квітках, запнула і пішла до Альошиної матері. Двері в сніні відчинені, з неметеної

хати падлиною тхне. Увійшла. Альошина мати на ліжку лежить, ноги підгорнула і рукою від світла прикрила очі. На закоптілий образ перехрестилась Макарчиха побожно.

— Здорова була, Онисимівно.

Тиша. У Онисимівни рот роззявлений криво, мухи повзають по щоках і глухо дзижчать в роті. Макарчиха ступила до ліжка.

— Довго пануєш, голубко... А я оце, правду сказати, зайшла довідатися, чи не продаватимеш свою хату? Сама знаєш — дівка у мене на відданні, хотіла зятя в прийми взяти... Та ти спиш, чи що?

Доторкнулась до руки — і опекався колючим холодом. Зойкнула, кинулась від мертвої тікати, а в дверях Альошка стоїть — біліший за крейду. За одвірок чіпляється, у крові весь, в намулі річковому.

— А я живий, тітко... не вбивай мене... я не буду!

Перед сутінками, вулицями, обвішаними кучерявими килимами порошу, майданом, повз обчухрану церковну ограду, тінню йшов Альошка. Коло школи, під нахмуреними акаціями, зустрів попа. Той ішов з церкви, згорбившись, ніс у мішку пироги й солонину. Альошка, кривлячи губи, прохрипів:

— Пожертвуйте, що милость ваша...

— Бог дасть!..— і попростував мимо, сутулячись, плутаючись у полах підрясника.

Коло річки в цегляних сараях і коморах — хліб. У дворі будинок під бляхою. Заготівельна контора Донпродкому № 32. Під навісом сарая — польова кухня, дві патронних двоколки, а коло комор кроки й нечищені гостряки багнетів. Охорона.

Діждався Альошка, поки обернеться спиною вартовий, і шаснув під комору (додивився ще вранці, що з щілин цівкою жовтою точиться хліб). Брав у жменю тверде зерно, жував жадібно. Опам'ятався від голосу ззаду:

— Хто це тут?

— Я...

— Хто ти?

— Альошка...

— Ну, вилазь!..

Звівся на ноги Альошка, зажмурився, сподівався удару, долонями закриваючи обличчя. Стояли довго... Потім голос добродушно буркнув:

— Ходім до мене, Альошко! У мене є пшениця парена.

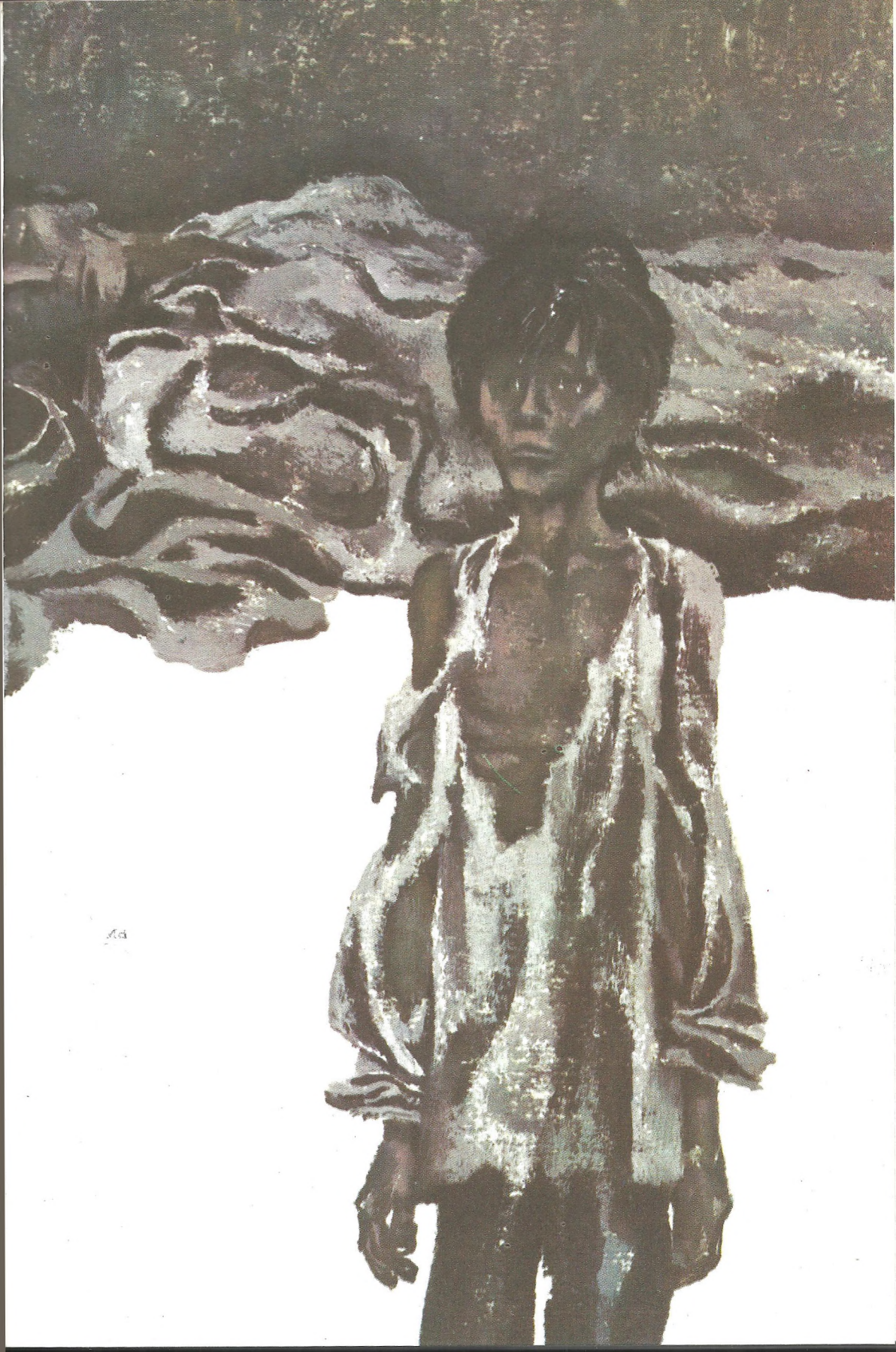
Встиг помітити Альошка на горбатовому носі окуляри темні й усмішку, зовсім не сердиту. Очкастий пішов, одміряючи довгими ногами, наче дибамі, а Альошка за ним поспішив, спотикаючись і падаючи на руки. В заготконторі другі двері по коридору праворуч з написом:

«Приміщення політкома Синицина!»

Увійшли. Очкастий засвітив каганця, сів на табурет, широко розкинувши ноги, а Альошці під ніс помаленьку сунув горщика з пареною пшеницею і в плящі олію. Дивився, як рухались Альошині вилиці і на щоках його набрякали й бігали жовна. Потім встав і прийняв горщика. Альошка вчепився бородавчатими пальцями за вінця. Схлипнув, трясучи головою.

— Жалько тобі, жадного?!

— Не жалько, дурна твоя голова, а обжерешся, здохнеш!

На другий день у двір заготконтори на світанку прийшов Альошка. Сидів на поламаних східцях, цокочучи зубами і до схід сонця ждав, поки скрипнуть двері з написом «Приміщення політкома Сінищина» і на порозі з'явиться очкастий. Сонце перекотилось через цегляні сараї, коли встав очкастий. Вийшов він на ганок і носом закрутив.

— Від тебе смердить, Альошко?

— Я їсти хочу...— буркнув Альошка і глянув на окуляри знизу вгору.

— Зараз ми зваримо каші, але... від тебе, Альоша Попович, все-таки смердить.

Альошка сказав просто й діловито:

— Мене Макарчиха вбивала, а тепер жарко, і в голові черви завелися.

Очкастий зблід і перепитав:

— У тебе черви?

— В голові!.. Гризуть дуже...

Альошка зняв з голови перепрілий від крові жмут клоччя, а очкастий заглянув у круглу загнилу рану на Альошиній голові. Побачив, як із сукровиці показують гострі головки білі черви, і застогнав, через ганок перехилившись.

Альошка обісмілювався і сказав:

— Ти ось що... ти мені їх повиколупуй паличкою, а в дірку гасу налий... Виздихають черви від гасу?

Очкастий загостреною паличкою виколупував з рани слизьких черв'яків, а Альошка скімлив і перебирав ногами. З того часу зайшла у них дружба. Щодня приповзав до заготконтори Альошка, лигав толокно з миски, олію, їв багато й жадібно і завжди стурбовано відчував на собі зацікавлено-ласкавий погляд.

За прогоном, за зеленою стіною шелестючої кукурудзи, одквітувало жито. Колосся набрякло й налилося молочним зерном. Щодня мимо хлібів ганяв Альошка в степ пасти заготконторських коней. Не стрижуючи, пускав їх по полинистих вибалках, по тирсі, сивій і вихрястій, а сам заходив у хліб. Високі стебла жита гостинно розсувалися, давали місце, й Альошка лягав обережненько, намагаючись не толочити хліба. Лежачи на спині, розтирав у долонях колос і їв до нудоти зерно, м'яке й пахуче, налите незатвердлим білим молоком.

Якось пригнав Альошка коні в степ. Довго боком підходив до брикливої норовистої кобилки, хотів реп'яхи вибрати з гриви і зчистити з шкури присохлу коросту. Вишкіряла почорнілі зуби кобила, намагалась куснути або хвицнути. Альошка приловчився-таки — хап її за хвіст, а тут ззаду голос:

— Гей, Альошко!.. Годі тобі ледаря корчити. Наймайся до мене помічником?! Держатиму за харчі, ну, взуття якесь там справляю.

Пустив Альошка кобилячого хвоста, оглянувся. Стоїть неподалік хутірський багатій Іван Олексійович, дивиться на Альошку й усміхається.

— Підеш наймитом, кажи? Харчі в мене, як і належить, найсто-ящі. Молочко є і все таке інше...

Не подумав Альошка, зрадів, що буде робота і хліб, одразу бовкнув:

— Піду, Іване Олексійовичу!

— Ну, приходь з манатками увечері! — і пішов Іван Олексійович, мелькаючи злинялою сорочкою по кукурудзі.

Голому одягнутись — тільки підперезатись. Ні роду в Альошки, ні плоду. Майна — тільки дірка одна, а хату і подвір'я мати ще до смерті розпродала сусідам: хату — за дев'ять пригорщ борошна, тік — за пшоно, леваду Макарчиха купила за глечик молока. Тільки й добра в Альошки — сіряк батьків та материні валянки приношені. Черета прийшла з пасовиська, а Альошка — до Івана Олексійовича в двір. Коло кухні розстелила хазяйка рядно, їли всією сім'єю на землі, вечеряли. В ніздрі Альошці так і шпигнуло духом вареної баранини. Ковтнув він слину, став коло них, картузика мнучи, а думка: «Хоч би посадила вечеряти хазяйка...» Коли ж ні. Аж казяться жінка, чавунами торохтять.

— Ще дармоїда привів! Він зжере більше, ніж зробить. Спродадь його, Олексійовичу, з богом! Не потрібний він у такий час!

— Мовчи, жінко! Є дві дірки в носі — от і сопи собі! — Це сам Іван Олексійович, бороду рукавом утираючи.

На тому розмова й скінчилася.

Не першина Альошці працювати. У батька вдався — беручий до роботи, з семи років погоничем був, хвосту волам крутив.

Днів зо три пожив — оговтався, до млина з хазяйською невісткою їздив, на косовиці сіно в копиці складав. Ночувати влаштувався під повіткою. Першої ж ночі прийшов під повітку хазяїн, сказав, засмердівши цибулячою відрижкою:

— Якщо ти, суче вим'я, спробуєш тут курити, голову саморучно з в'язів зверну! Щоб ані-ні!

— Я, дядечку, не займаюсь.

— Ну, гляди!..

Хазяїн пішов, а Альошці не спиться. І другої ночі — теж. Від роботи в полі гудуть руки й ноги, в спині кілок болячкою стримить, і сну немає. На третій день — раненько — прибіг у контору. Очкастий умивався на ганку, крекчучи і пирскаючи.

— Куди ти подівся, Олексію?

— До хазяїна найнявся.

— До кого?

— До Івана Олексійовича, на краю живе.

— Ну, браток, надбіжи увечері. Поговоримо про це.

Увечері напоїв Альошка скотину, прийшов у контору. Очкастий в книжках ристься.

— Ти грамоти знаєш, Олексію?

— В приходській учився. Розписатися вмію.

— Ходімо зі мною!

Пішли по коридору. В кінці на дверях крейдою написано — розкумекав Альошка: «Клуб РКСМ». Чудно й незрозуміло. Увійшов очкастий, Альошка боязко слідом. У кімнатці портрети, прапор червоний, полинялий, і хлопці, декотрі знайомі. Книжку читають вголос, скоса глянули, як скригнули двері, і знов зягли над столом, слухають. Прислухався й Альошка. Читали про те, як повинні наймати хазяї наймитів, і ще багато про що читали. Прийшов Альошка з клубу опівночі. Довго перекидався на драній ряднині. До самого досвітку настирливо заглядав йому в очі кособокий місяць.

Казав Альошці Іван Олексійович:

— Ти гляди мені, сучий сину, щоб робота горіла у тебе в руках!.. Як тільки побачу, що гав ловиш,— вмиць прожену з двору!.. Іди, здихай на вулиці!..

Альошка й на косовиці, й на молотьбі, і скотину порас, а Іван Олексійович руки за плетений пояс засуне і походить з усмішкою по двору.

Підкликав його сусід якомсь у свято:

— Здоров був, Іване Олексійовичу!

— Слава богу.

— А совість всю розгубив?

— А що таке?

— А те, що не діло ти робиш... Альошка у тебе, як та коняка, тягне... Підірвеш хлопчину. Гріх тобі буде!..

— Дивився б ти, сусіде, за своїм добром, на чужий двір очей нічого витріщати, а загалом забирайся під розтаку мати!..— Обернувся до сусіда спиною, попрямував статечно і перевальці, а за ріг сарая зайшов — бороду закусив між зубами міцними й жовтими, вилаявся по-матірному і злобу глуху на сусіда до певного часу приховав на самісіньке дно свого нутра.

З того часу мстився безкінному біднякові-сусідові: займав корівчину з своєї стерні, держав її прив'язаною й негодованою по дві доби, а на Альошку ще більше роботи накинув і за кожну дрібницю бив до нестями.

Поскаржитись хотів Альошка очкастому, та боявся, що дізнається Іван Олексійович і прожене його. Мовчав. Ночами, короткими й задушними, під повіткою мочив подушку гіркими слізьми, а вечорами, пригнавши з водопою скотину, через тік, крадькома і припадаючи до тинів, біг у клуб. Щоденно зустрічався з очкастим. Усміхався той, дивлячись на Альошку поверх тьмяних окулярів, і по спині поляскував. У неділю прийшов Альошка у клуб завидна. В кімнатці людей повно, у всіх гвинтівки, а в очкастого на поясі кобура з шнуром плетеним і блискуча штука, на пляшку схожа.

Побачив Альошку, підійшов, усміхаючись:

— Банда в наш округ вступила, Олексію. Як тільки займуть станицю — ти до нас, клуб захищати!

Хотів розпитати Альошка як і що, та дуже людей багато, не посмів. Другого дня вранці мастилом змащував Альошка косарку. Глянув на кухню — з дверей хазяїн іде. Похололо у Альошки всередині: брови у хазяїна настовбурчені, іде й бороду смиче. Ніби й невправки нема ні в чому, але побоюється хазяїна Альошка, надто він лютий на розправу. Підійшов до косарки:

— Ти де буваєш ночами, гадюче плем'я?

Мовчить Альошка. Банка з мастилом в пальцях у нього тремтить.

— Де буваєш, кажу?

— В клубі...

— А-а-а... в клубі? А оцього ти не куштував, так твою мати?!

Кулак у хазяїна весь жовтою щетиною поріс і важкий, як гиря. Калатнув Альошку по потилиці, а в нього й ноги підломились, упав грудьми на крила косарки, з очей, наче просяна полова, іскри посипались.

— Трохи одвикнеш шляться! А як ні, то забирайся з двору к чортовій матері, щоб і духом твоїм не смерділо тут!

Запрягаючи в косарку коні, гримав хазяїн:

— Христа ради взяв його, а він буде з сукиними синами водитись, а потім прийде друга власть і будуть за тебе, за гада, духопелити!.. Ну, тільки здумай піти туди, я тобі полічу ребра.

У Альошки зуби рідкі й великі, і серце в Альошки простацьке, зроду ні на кого не сердився. Бувало, казала йому мати:

— Ой, Льонько, пропадеш ти, як я помру. Курчата тебе сміттям загребуть! І в кого ти такий удався? Батька твого через його вдачу й ухекали на шахтах... Де не посій, то вродить... А тебе й зараз діти товчуть, а як підростеш, то й зовсім з битих не вилізеш...

Добре в Альошки серце, де йому на хазяїна сердитись, коли той його годує? Встав Альошка, передихнув трохи, а хазяїн знову лагодиться бити — за те, що мастило розлив, коли падав на косарку. Сяк-так діждався Альошка вечора, ліг під ряднину й голову подушкою накрив...

Прокинувся Альошка перед світанком. По провулку зацокали кінські копита й замовкли біля воріт. Дзенькнуло кільце коло хвіртки. Кроки і стукіт у вікно.

— Хазяїне! — тихенько, півголосом.

Прислухався Альошка: рипнули двері, на ганок вийшов Іван Олексійович. Довго і глухо щось говорили.

— Коні б трохи підкормити... — допливло до сарая.

Альошка трохи підвів голову, побачив, як двоє в шинелях ввели у подвір'я осідланих коней і прив'язали до ганку. Хазяїн з одним із них подався до току. Проходячи повз сарай, заглянув під навіс, спитав тихенько:

— Ти спиш, Альошко?

Пригаївся Альошка, носом стримано захропів, а сам прислухався, підводячи голову.

— Хлопчина живе в мене... Ненадійний...

Хвилину через п'ять скрипнула хвіртка від току, хазяїн проніс оберемок сіна; слідом ішов чужий, брязкаючи шаблею і плутаючись у полах шинелі. Голос почув Альошка хрипко-придушений:

— Кулемети є в них?

— Відкіля? Два взводи червоних стоїть у дворі контори. І все... Ну, там політком ще, вагарі...

— Взавтра опівночі прийдемо в гості... в казенному лісі всі... Переріжемо, якщо зненацька...

Коло ганку заіржав кінь, другий у шинелі крикнув злісно:

— Тю, проклятий!..

Звук удару й тупіт танцюючих копит.

Перед світанком, у прорідженій темряві, з двору Івана Олексійовича виїхали два верхівці й широкою рессю подалися по дорозі до казенного лісу.

Вранці за сніданком майже не їв Альошка, сидів, не зводячи очей. Хазяїн скося глянув підозріло.

— Ти чого не тріскаєш?

— Голова болить.

Насилу діждався, поки скінчиться сніданок. Скрадаючись пішов на тік, перескочив через тин і — бігом у контору. Вітром вдерся в

кімнату політкома Синицина, хряпнув дверима і став коло порога, притримуючи руками калатаюче серце.

— Де ти тут узявся, Альошко?

Плутаючись, розказав Альошка про нічних гостей, про уривки підслуханої розмови. Очкастий вислухав, не сказавши жодного слова, потім устав, кивнув Альошці лагідно:

— Посидь тут...— і вийшов.

З півгодини просидів Альошка в кімнаті очкастого. На вікні сердито дзижчала оса, по підлозі ворушились пасма сонячного світла. Почувши у дворі голоси, глянув у вікно Альошка. Коло ганку стояли: очкастий з двома червоноармійцями, а всередині хазяїн Іван Олексійович. Борода в нього тряслась і стрибали губи:

— По злobie наговорили вам...

— А ось побачимо!..

Таким ще не бачив Альошка очкастого: злились на перенісці брови, з-під окулярів твердо блищали очі. Одімкнув двері в цегляному сараї, став збоку й до Івана Олексійовича суворо:

— Заходь!..

Пригинаючись, ступив у сарай Альошин хазяїн. Хряпнули за ним двері.

— Ну от, дивись: так і так, потім раз, два, і гільза викидається. Сюди ось вставляється обойма...

Брязкає затвор гвинтівки під рукою очкастого, дивиться він на Альошку поверх окулярів і усміхається.

Увечері дьогтярною калюжею застигла над станицею темрява. На майдані коло церковної огради цепом залягли червоноармійці. Поруч з очкастим — Альошка. У гвинтівки Альошиної пахучий ремінь і від роси вечірньої спітніле ложе...

Опівночі на краю станиці, біля кладовища, загавкав собака, потім другий, і раптом хвилею вдарив у вуха дрібний цокіт копит. Очкастий став на одне коліно, націляючись у кінець вулиці, крикнув:

— Ро-о-ота... плі!..

Гаа-а-ах! Тах! Тах! Тах!

За огорою сполохана луна скоромовкою забурмотіла: ах-ах-ах!..

Раз і два двигнув затвором Альошка, викинув гільзу і знов почув хрипке: «Рота, плі!»

В кінці широкої вулиці — лайка, постріли, кінський виск. Прислухався Альошка — над головою протягло-нудне: тю-ю-уть!..

Через хвилину друга куля чмокнула в огорода на аршин повище Альошиної голови, облила його бризками цегли. В кінці вулиці поодинокі вогники пострілів і безладний тупіт кінських копит — все далі. Очкастий пружисто підхопився на ноги, крикнув:

— За мною!..

Бігли. У Альошки в роті гірко й сухо, серцю тісно в грудях. В кінці вулиці очкастий, спіткнувшись об убитого коня, впав. Альошка, що біг поруч з ним, бачив, як двоє поперед них перескочили через пліт і побігли подвір'ям. Хряпнули двері. Грюкнув засув.

— Он вони! Двоє забігли в хату!..— крикнув Альошка.

Очкастий, налягаючи на забиту ногу, порівнявся з Альошкою. Подвір'я обступили. Червоноармійці густо лягли за цвинтарною огорожею, по садку за кущами вологої смородини; тиснулись до канави. З хати, з вікон, затулених подушками, спочатку стріляли, а між

пострілами чути було хрипке матюкання і верескливі голоси, потім усе замовкло. Очкастий з Альошкою лежали поруч. Перед світанком, коли вогка темрява клубками поповзла по садку, очкастий, не підводячи голови, крикнув:

— Гей, ви там, здавайтесь! А то гранату кинемо!

З хати два постріли. Очкастий махнув рукою:

— По вікнах, плі!

Сухий, виразний залп. Ще й ще. Ховаючись за грубими саманними стінами, ті двоє стріляли рідко, перебігаючи од вікна до вікна.

— Альошко, ти менший за мене на зріст, повзи канавою до хліва, кинеш гранату в двері... Інакше ми не скоро візьмемо їх... Оце кільце зірвеш і кидай негайно, а то вб'є!..

Очкастий одв'язав від пояса схожу на пляшку штуку. Альошці віддав. Згинаючись та припадаючи до вологої землі, повз Альошка; зверху, над канавою, кулі косили бур'ян, поливали його холодною росю. Доповз до сарая, зірвав кільце, націлився на двері, але двері скригнули, здригнулись, відчинились... Через поріг ступило двоє; передній на руках держав дівчинку років чотирьох, у передранішніх сутінках виразно біліла полотняна сорочина, у другого пошматовані козачі шаровари заливала кров; стояв він, голову звисивши набік, тримаючись за одвірок.

— Здаємось! Не стріляйте! Дитину вб'єте!

Побачив Альошка, як з хати до порога скочила жінка, собою затулила дівчинку, з криком заламуючи руки: назад оглянувся — очкастий підвівся навколішки, а сам біліший за крейду: сюди-туди озирнувся. Зрозумів Альошка, що йому треба робити. Зуби у Альошки великі й рідкі, а в кого зуби рідкі, — у того серце м'яке. Так казала, бувало, Альошина мати. На гранату блискучу, на пляшку схожу, ліг він животом, лице долонями закрити...

Але очкастий прискочив до Альошки, штовхнув ногою і відкинув його, з перекошеним ротом миттю вхопив гранату, швиргонув її вбік. Через секунду над садком здійнявся вгору вогненний стовп, почув Альошка грімкий гуркіт, стогін-крик очкастого і відчув, як щось смердючо-сірчане опекло йому груди, а на очі насунулась густа колюча запона.

Коли опам'ятався Альошка, побачив над собою зелене — від безсонних ночей — обличчя очкастого. Спробував Альошка підвести голову, але груди опекло — заболіло, застогнав, засміявся.

— Я живий... не вмер...

— І не вмреш, Льоню!.. Тобі вмирати тепер не можна. Он, дивись!..

У руці в очкастого квиток з номером, підніс Альошці до очей, читає:

— Член РКСМ, Попов Олексій... Зрозумів, Альошко?.. На піввершка від серця влучив тебе осколок гранати... А тепер ми тебе вилікували, нехай твоє серце ще постукає — на користь робітничо-селянській владі.

Тисне очкастий руку Альошці, а Альошка під тьмяними, запітнілими окулярами побачив те, чого ніколи раніш не бачив: дві невеликі сріблясті сльозинки і криву, тремтячу усмішку.

БАШТАННИК

I

Батько прийшов від станичного отамана веселий, чогось радів. Сміх застряг у нього під густими бровами, губи морщилися від стримуваної усмішки: таким, як сьогодні, давно не бачив Митька батька. З того часу, як прийшов батько з фронту, завжди був похмурий, щедро роздавав чотирнадцятирічному Митьці потиличники й довго та задумано кудлатив свою руду бороду. А сьогодні, мов сонце з-за хмар виглянуло, навіть Митьку, що потрапив під руку, жартома турнув з ганку і засміявся:

— Ану ти, шибенику!.. Біжи на город, клич матір обідати!

Обідали всією сім'єю: батько під образами, мати притулилася скраєчку на ослоні, ближче до печі, а Митька поруч з Федором — старшим братом. Вже як висьорбали ріденькі пісні щі, батько бороду розгорнув на дві щетинясті половини і знову усміхнувся зморщеними синюватими губами:

— Повинен сім'ю з радістю поздоровити: сьогодні мене призначили комендантом при військово-польовому суді у нас в станиці...— Помовчав і додав: — У германську війну лички теж не даром заслужував, офіцерство і мої хоробрі геройства не забуло начальство.

I, червоніючи, густо наливаючись кров'ю, блиснув на Федора очима:

— А ти чого, сволото, голову похнюпив? Не радий батьковій радості? Га? Ти в мене, Федько, гляди!.. Думаєш, я не бачу, як ти лигаєшся з мужиками? Через тебе, падлюку, мені отаман в очі штрикає. «Ви,— каже,— Онисиме Петровичу, справді пильнуєте козацької честі, а Федір, синок ваш, з більшовиками водиться, двадцять років парубкові, жалько, може постраждати...» Кажи, сукин син, ходиш до мужиків?

— Ходжу.

Здригнулось у Митьки серце, думав — ударить батько Федора, але той тільки перехилився через стіл, стискаючи кулаки, гарикнув:

— А знаєш ти, червоноармійська утроба, що завтра ми твоїх друзів заарештуємо? Знаєш ти, що кравця Єгорку й коваля Громова завтра ж розстріляють?

I знов почув Митька від зблідлого брата твердо сказане:

— Ні, не знаю, але тепер знатиму.

Не встигла мати заступити собою Федора, не встиг Митька крикнути, як батько, розмахнувшись, кинув важку мідну квартиру. Обламана ручка гострим краєм встрягла Федорові повище ока. Тоненькою цівкою далеко бризнула кров. Мовчки Федір закрити рукою залите кров'ю око. Мати, стогнучи, обняла його голову, а батько з грюкотом перекинув ослона і вийшов з хати, хряпнувши дверима.

До вечора метушилася мати. З сундука дістала в'язку сушеної риби, насипала в торбу сухарів, потім сіла коло вікна латати Федорові сорочки. Проходячи мимо, бачив Митька, як мати, схиливши голову в сорочки, сидить нерухомо, тільки плечі в неї під рваною ситцевою кофтиною судорожно сходяться й розходяться.

Як смеркло, прийшов із станичної управи батько і, не вечеряючи, не роздягаючись, ліг на ліжко. Федір, намагаючись не скрипіти

мостинами, навшпиньках пройшов у комору, дістав сідло, вуздечку і вийшов на подвір'я.

— Митька, йди-но сюди!

Митька загонив у хлів телят, лозину покинув, підійшов до брата. Так ніби догадувався він, що Федір хоче втекти на Дон до більшовиків, туди, відкіля щоранку пливе і хвилями перекочується над станицею глухий гарматний гуркіт. Спитав Федір, одводячи очі вбік:

— Ти не знаєш, Митю, конюшня замкнена?

— Замкнена... А нащо тобі?

— Треба, значить.— Помовчав Федір, посвистав крізь зуби і несподівано зашепотів: — Ключі від конюшні у батька під подушкою, в головах... викради їх... я хочу виїхати...

— Куди?

— У Червону гвардію служити... Малий ти ще, потім зрозумієш, на чиему боці правда живе... Ну, так от, їду я воювати за землю, за бідний народ, за те, щоб усі рівні були, щоб не було ні багатих, ні бідних, а всі рівні.

Випустив Федір Митьчину голову, спитав суворо:

— Візьмеш ключі?

Відповів Митька не вагаючись:

— Візьму.— Обернувся до Федора спиною і, не оглядаючись, пішов до хати.

У хаті напівтемно, тягуче дзижчання сонних мух на стелі. Коло дверей скинув Митька черевики, підіймаючи за ручку (щоб не скрипнули), відчинив двері і м'яко заляпотів босими ногами до ліжка.

Головою до вікна навznak лежав батько, одна рука в кишені, друга звислася з ліжка, ніготь, великий, обкурений, аж на підлогу спирається. Затамувавши дух, підійшов Митька до ліжка, став, прислухаючись, як батько хропе, аж булькає. Тиша, густа, нерухома... У батька на рудій бороді хлібні крихти і ячна шкаралупа, з роззявленого рота стертотно тхне спиртом, а десь на денці горла хрипить і рветься назовні кашель.

Простягнув Митька руку до подушки, а в самого серце, не спляючись: тук-тук-тук-тук...

І кров, приливаючи до голови, дзвенить у вухах, немов дзвонять в усі дзвони. Спочатку одного пальця просунув під засмальцьовану подушку, потім другого. Намацав слизького ремінця й холодну в'язку ключів, потягнув до себе помаленьку, а батько раптом хоп рукою Митьку за комір.

— Ти нащо крадеш, стерво? Я тобі чуприну вмить повисмикаю!

— Батя! Рідненький! Я за ключами від конюшні... Будити не хотів...

Скосив батько на Митьку припухлі, жовтизною налиті очі.

— А нащо тобі ключі?

— Коні чогось ментрежаться...

— Так і кажи...— Батько кинув на підлогу в'язку ключів і, обернувшись лицем до стіни, зітхнув і за хвилину захропів.

Прохогом з хати на подвір'я, до Федора, що притулився під навісом сарая. Ткнув йому в руки ключі, спитав:

— А якого коня візьмеш?

— Жеребчика.

Зітхнув Митька, слідом за Федором ідучи, сказав стиха:

— Федю, а мене ж батько вколошкає?..

Промовчав Федір, мовчки вивіз з конюшні жеребчика, осідлав, довго ловив ногою неслухняне стремено і, вже виїжджаючи з воріт, прошепотів, звисившись із сідла:

— Терпи, Митю! Горювати не вік будемо, а батькові, Онисимові Петровичу, перекажи моє слово: коли торкне тебе або матір хоч пальцем,— люто поквитаюся з ним...

І виїхав з воріт, підганяючи жеребчика в далеку дорогу, а Митька за тином присів навпочіпки, хотів був подивитися вслід Федорові, але очі затуманила солоня водичка і ядуха перехопила горло.

II

Батько хропе в кімнаті, аж заклинається. Встав Митька дуже рано, накинув обротьку на Гнідого, до Дону поїхав напоїти і купати коня-роботягу. Під копитами Гнідого шурхотить, обсипаючись, присохла крейда, з'їхав яром до води, розгнуздав, скинув одягу, шулячись від імлистої вранішньої вогкості, і почув, як над водою десь далеко-далеко розтанув, гримнувши, гуркіт, і, перекочуючись, поповз по Дону. З головою поринувши в воду, що пройняла колючим вранішнім холодком, усміхнувся Митька, подумав: «Тепер Федір, мабуть, у більшовиків уже... В Червоногвардії служить...»

Переметнулися думки на дім, на батька, і враз, мов іскра на вітрі, потухла радість. Їхав назад додому, згорбившись, потьмяніли Митьчині очі.

Уже під'їжджаючи додому, подумав: «Дременути б оце туди... до більшовиків... правда у них живе, казав Федір. З ним би зв'язатись. А батько мені сьогодні здере шкуру... юшку червону з носа пустить...»

Коло ганку зняв вуздечку й повільно увійшов до хати. Батько з кімнати хрипко:

— Чому ти жеребчика не водив купати?

Глянув Митька мигцем на матір, що скам'яніла коло печі, відчув, як кров швидко припливає до серця.

— Жеребчика нема в конюшні!..

— Де ж він?

— Не знаю.

— А Федір де?

— Не бачив.

У кімнаті, взуваючись, човгає чобітьми батько. Через кухню зайшов у комірчину, поблискуючи запухлими від сну очима.

— Де сідло? — гарикнув із сіней.

Став Митька ближче до матері і, як бувало давно, в дитинстві, вхопився за материну руку. Увійшов батько в кухню, в руках жмакає шкурятяний ремінь.

— Ти кому ключі віддав?

Мати собою заступила Митьку.

— Не чіпай його, Онисиме Петровичу. Ради Христа, не бий!.. Невже не жаль сина?

— Пустити, чортова сволото!.. Тобі кажу чи ні?..— Відштовхнув матір убік. Митьку звалив на землю, бив ногами діловито, довго, жорстоко, доти, поки перестали з Митьчиного горла вириватися глухі, стогнучі крики.

Все чутніше й чутніше ставав гарматний гуркіт. Ранками, коли гнали череду на пасовисько, довго сидів Митька під старим вітряком на прогоні. Од вітру на даху вітряка вищала й скреготіла бляха, крила скрипіли тягуче й нудно, і, приглушуючи всі неспівні звуки, десь за пагорком басовито ухкало: бу-у-ух!..

Рокочучи густими переливами, гуркіт довго танув за станицею в ярах, повитих досвітньою блакитністю. Через станицю ранками тягнулися до Дону валки із снарядами, патронами, колючим дротом. Назад везли поранених, завошивлених козаків, скидали їх на майдані, біля станичної управи. Цікаві кури старанно загрибали недокурки, закривавлені бинти, вату з закипілою кров'ю й уважно прислухалися, як стогнуть, плачуть, хрипко матюкаються поранені.

Митька намагався не потрапляти батькові на очі.

Поснідавши, він ішов з вудками на Дон, сидячи на березі, дивився, як по мосту проходила кіннота, гуркотіли тачанки, гребла крєйдяний порох піхота. Повертався додому в сутінках. Увечері в станицю пригнали юрбу полонених червоногвардійців. Ішли вони тісно, скупчившись, босі, в подертих шинелях. Козачки вибігали на вулицю, плювали в сірі, запорошені обличчя, безсоромно лаялися під гучний регіт козаків та конвойних. Ішов Митька слідом, ковтав їдкий порох, збитий ногами полонених; серце, журбою затиснене в кулак, тріпотіло нерівними ударами... Дивився в кожні очі, обведені синіми, аж чорними колами, переводив погляд з одного безвусого обличчя на друге і ждав, що от-от в одному з цих сірошинельних впізнає брата Федора.

На майдані, коло громадського сарая, де раніше зсипали станичний хліб, полонених зупинили. Побачив Митька, як на ганок управи вийшов батько, лівою рукою посмикуючи темляк на шаблі, гарикнув:

— Шапки з голів!..

Повільно-повільно зняли червоногвардійці шапки, стояли, похиливши кудлаті голови, зрідка перешіптувались. Знову знайомий грізний голос:

— В ряди стройся!.. Та живо, червона сволоч!

Шарудять, переступаючи, босі ноги. Сіра шеренга змучених облич до ганку управи простяглася.

— По порядку розщитайся!..

Охриплі голоси. Завчений поворот голів. А в Митька у горлі судомить, жалість до цих нібито чужих людей, жалість до пекучого болю, до нудної ядухи, і вперше за все життя ненависть їдка до батька, до його самовдоволеної усмішки, до рудої щетинястої бороди.

— В сарай — кроком — арш!..

Пішли по одному в роззявлену чорну пельку дверей. Останнього, низенького, що йшов заточуючись, ударив Митьчин батько піхвами шаблі по голові, перев'язаній закривавленою ганчіркою; той пробіг, спотикаючись і хитаючись, кроків з п'ять і важко впав донизу лицем, на тверду, втопану ногами землю. На майдані регіт, гамір голосів, очі, приплющені від сміху, жіночі роти, що захиляються слинявим смішком, а Митька крикнув надірвано й глухо, обличчя затулив похололими долонями і, натикаючись на людей, побіг вулицею.

IV

Мати порається коло печі, кінчає щось варити. Підійшов Митька боком, сказав, дивлячись убік:

— Мамо... спечи пампушок... я б поніс отим, що в сараї сидять... полоненим.

У матері на очах мокра плівка.

— Понеси, синку, може — й наш Федько страждає десь... І в полонених матері є, теж, мабуть, подушки ночами не висихають.

— А як батя довідається?

— Не приведи господь! Ти, Митько, увечері занеси. Козакам, котрі стережуть їх, віддай і скажи, щоб передали...

Сонце, як навмисне, уповільнює крок і повзе над станицею, бай-дуже до Митьчиного нетерпіння і незворушне. Насилу діждався, поки смеркне, пройшов на майдан, ящіркою прослизнув між дротяною огорожею і до дверей, а сам рукою придержує за пазухою вузлик із харчами.

— Хто йде? Стій! Стрілятиму!..

— Це я... харчі полоненим приніс.

— Хто ти такий? Забирайся геть, поки прикладом не почастував! Чорти тебе носять уночі! Дня тобі мало харчі носити?

— Зажди, Прохоровичу, це, здається, комендантів хлопчина?

— Ти Онисима Петровича синок?

— Еге...

— Хто ж тебе з харчами прислав? Батько?

— Ні-і-і... Я сам.

До Митьки підійшли два козаки. Старший, бородатий, ухопив Митьку за вухо.

— Тебе хто, вилупку, навчив харчі полоненим носити? Хіба тобі невтямки, що вони нам найзловредніші вороги? А коли я про такі діла батькові твоему розкажу? Що він тобі зробить?

— Облиш, Прохоровичу! Жалько тобі чужого хліба? У два горла жерти однаково не будеш, візьми харчі, передамо!

— А якщо Онисим Петрович дізнається? Тобі так казати добре, ти один, а в мене сімейство. За подібні діла на фронт пошлють, та ще й нагаїв всиплють...

— Та ну тебе к чорту, розплакався... Гей, хлопче, ти куди ж тікаєш? Давай свої харчі, передамо, чи що.

Передав Митька молодому в руки вузлика; нагнувшись, той шепнув йому:

— Кожної середи і п'ятниці я вартую... Принось.

Щосереди й щоп'ятниці вечорами приходив Митька на майдан; стараючись не зачепитись за колючий дріт, ліз через огорожу, передавав вартовому вузлика й повертався додому, пригинаючись коло тинів та оглядаючись.

V

Щодня, як тільки над станицею золотисто-рябим покровом простягалася ніч, із хліва виводили по кілька полонених червоногвардійців і під конвоєм гнали в степ — до ярів, огорнених білястим туманом. До станиці вітром доносило відгук трісучого залпу й ріденьких пострілів з гвинтівок. Коли полонених виводили більш як

двадцять чоловік, слідом, поскрипуючи колесами, шурхотіла тачанка. Номера дримали на широкому передку, кучер блимав цигаркою й ліниво ворушив віжками, коні переступали неохоче і не в ногу, а голий кулемет без чохла тьмяно блищав дрівяною пащекою, наче позіхав спросоння. Через півгодини десь у ярах кулемет сухо й уривчасто татакав. Кучер шмагав батоном змилених, хрупучих коней, номера тряслися, підстрибуючи на передку, і трійка хвацько зупинялася біля комендантської, що витріщалася на сонну вулицю трьома освітленими вікнами.

У середу ввечері батько сказав Митьці:

— Ти все байдикуєш? Веди-но сьогодні Гнідого пасти на ніч та дивися — в хлібá не пускай! Тільки потолочи мені чий-небудь хліб, я тобі всиплю чортів!..

Накинув Митька обротьку на Гнідого, матері шепнув:

— Віднеси, мамо, харчі сама... Оддаси вартовому.

Поїхав разом зі станичними хлопцями в поле, за отаманську землю. Повернувся на другий день до схід сонця. Відчинив хвіртку, скинув з Гнідого вуздечку, ляснув його по пузу, що здулося від зеленої паші, й пішов до хати. У кухню зайшов — на підлозі й на стінах кров. Вугол печі у чомусь кров'янисто-білому. З кімнати чути клекотливе хрипіння, стогін... Переступив Митька поріг, а на підлозі мати лежить, вся кров'ю підпливла, обличчя багрово-пухле, волосся на очі звисає кров'янистими бурульками. Побачила Митьку, щось промимрила, засіпалась, а сама слова не вимовить. Ворушиться в запухлого роті посинілий язик, очі дивляться дико й знетямлено, з перекошеного рота рожева пухирчата слина...

— Ми... ми... тя... тя... тя...

І сміх глухий зі стогоном...

Упав навколішки Митька, руки материні цілував, очі, залиті чорною кров'ю. Обняв голову, а на пальцях кров і грудочки білі слизисті... На підлозі коло матері валяється батьків наган, ручка в крові...

Не пам'ятає, як вибіг. Упав коло тину, а сусідка з свого подвір'я кричить:

— Ой, утікай, сердешний, світ за очі! Дізнався батько, що мати носила полоненим харчі, убив її на смерть і тебе вбити нахвалявся!

VI

Місяць минув відтоді, як найнявся Митька в баштанники. Жив у курені на верху гори. Видно відтіля молочно-білу смугу Дону, станицю, що приліпилася під горою, і кладовище з бурими цятками могил. Як наймався, кричали козаки:

— Це Онисимів син! Не треба нам таких! У нього брат у Червоногвардії і мати, сука, полонених годувала. На осіку його, а не баштанником!

— Він, панове старики, плати не просить. Каже, за Христа ради стерегтиму баштани. Буде ваша милість,— дасте шматок хліба, а ні — і так здохне...

— Не дамо, нехай здихає...

Але отамана все-таки послухали. Найняли. Та й як же не найняти громаді батрака: ніякої плати не просить і стерегтиме станичні баштани ціле літо за Христа ради. Вигідно ж...

Достигали, пухли під сонцем жовті дині і плямисті, посмуговані кавуни. Похмуро ходив Митька по баштанах, лякав граків криком і голосною тріскачкою. Ранками вилазив з куреня, лягав коло стіни на перепрілій бур'ян, прислухався, як за Доном бухкали гармати, і довго затуманеними очима дивився в той бік.

На гору, попід баштани, попід крейдяні крутояри гадючим хвостом зивається грудкувата польова дорога. Нею сіно возять улітку станичні козаки, нею женуть до ярів розстрілювати полонених червоногвардійців. Ночами часто прокидається Митька від хрипких криків і пострілів, унизу, за левадами, за густою стіною верб, після пострілів виють собаки, і по дорозі гукають кроки, інколи тарабанить тачанка, жевріють вогники цигарок, гомін стриманий долинає. Якось ходив Митька туди, де сплутаним вузлом в'яжуться кручені яри, бачив під схилом засохлу кров, а внизу, на кам'янистому дні, де вода розмила неглибоку яму, чиясь боса нога стирчала; підошва суха, зморщена, і вітер степовий, що нишпорить по ярах, сморід трупний розносить. З того часу не ходив...

Того дня з станиці дорогою йшли юрбою раніше, ніж звичайно; по боках козак з конвойної команди, посередині вони — червоногвардійці в шинелях наопашки. Сонце поринало в блискучу білину Дону повільно, наче хотіло подивитися на те, що не робилося при денному світлі. У левадах на верхівки верб опускалися чорною хмарою граки. Тиша павутиною розпливлася над баштанами. З куреня до повороту проводив Митька поглядом тих, що йшли дорогою, і раптом почув крики, постріли, ще й ще...

Вискочив Митька з куреня на пагорок, побачив: по дорозі до ярів біжать червоногвардійці, а козаки, припавши на коліно, похапцем стріляють, двоє, махаючи шаблями, біжать слідом.

Постріли дзвоном будоражать застиглу тишу.

— Так-так, так-так... Та-та-тах!

Ось один спіткнувся, упав на руки, підхопився, знову біжить... Козак ближче, ближче...

Ось, ось... Півколом блиснула шабля, впала на голову... рубає лежачого...

У Митьки в очах темніє і жаром наливається рот.

VII

Опівночі до куреня підскакало три верхівці.

— Гей, баштаннику! Вийди на хвилинку!

Вийшов Митька.

— Ти не бачив увечері, куди побігли трое в солдатських шинелях?

— Не бачив.

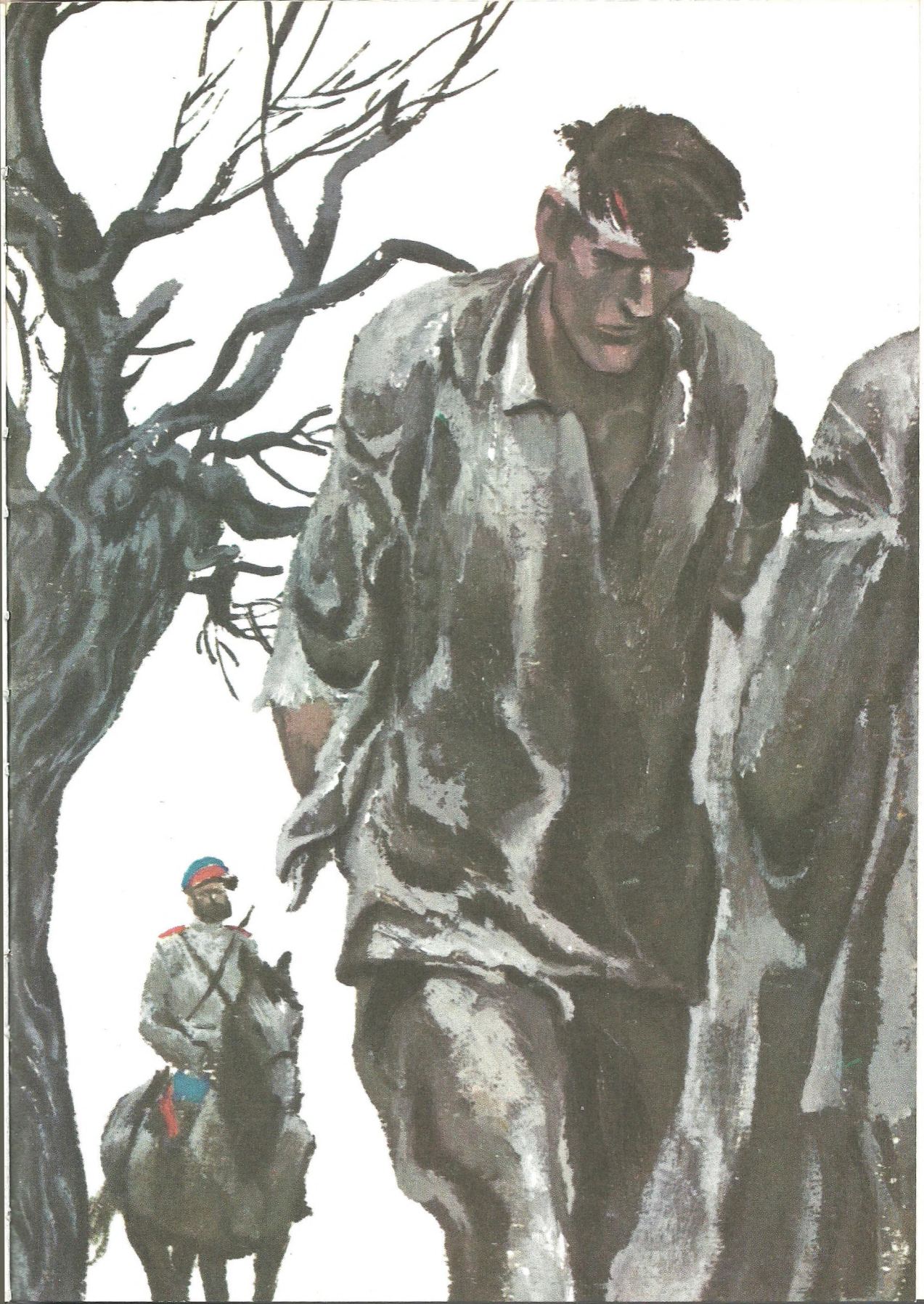
— Гляди, не брешти. За це суворо відповідатимеш!

— Не бачив, не знаю...

— Ну, робити тут нічого. Треба по ярах до Філіновського лісу їхати. Ліс оточимо, там їх, гадів, і схопимо...

— Рушай, Богачов...

До білого дня не спав Митька. На сході погуркував грім, небо густо закудлатило свинцевими хмарами, блискавки сліпили очі. Надходив дощ.

Перед світанком почув Митька біля куреня шарудіння і стогін. Прислухався, намагаючись не ворухнутись. Жах паралічем скував тіло. Знов шарудіння і протяглий стогін.

— Хто тут?

— Чоловіче добрий, вийди, ради бога!..

Вийшов Митька, нетвердо ступаючи тремтячими ногами, й коло задньої стіни побачив: лежить навznak чоловік.

— Хто такий?

— Не викажи... не дай пропасти... Я вчора з-під розстрілу втік... козаки шукають... у мене нога... прострелена...

Хоче Митька слово сказати, а горло зсудомило, став навколішки, підповз навкарачки і ноги в солдатських обмотках обняв.

— Федю... Братику... Ріднесенький...

Нарубав і переніс у курінь сухого соняшничиння, а сам пішов по баштанах.

До полудня ганяв з зелених кучерявих ділянок настирливих граків, самого вабило піти в курінь, дивитися в рідні братові очі, слухати ще й ще розповідь про пережиті муки й радощі. Твердо було вирішено між ними: як тільки смеркне — зав'язати Федорові якнайміцніше ногу і знайомими стежками лісовими в обхід пройти до Дону, перепливти на той бік, до тих, у кого правда живе, хто б'ється з козаками за землю й бідний народ. З ранку й до полудня польовою дорогою скакали з станиці козаки, разів зо два завертали до Митьки напиться води в курені. Вже надвечір побачив Митька, як з піщаної могили, що блищала білою лисиною, з'їхало чоловік вісім верхівців і ступою пустили стомлених коней з гори. Сів Митька біля куреня, проводив очима сутулуваті постаті вершників, — не повертаючи голови, сказав Федорові стиха:

— Лежи, не ворухись, Федю! Один верхівець біжить по баштанах до куреня.

З-під оберемка бур'яну глухо загув голос Федора:

— А інші ждуть його чи поскакали в станицю?

— Ті рушили риссю, заїжджають за гору!.. Ну, лежи.

Підвівшись на стременах, похитується козак, нагайкою помахує, кинь від поту мокрий.

Шепнув Митька бліднучи:

— Федю... батько скаче!..

Руда батькова борода від поту мокра, обгоріле на сонці обличчя — червоне, аж синє. Спинив коня коло самого входу в курінь, зліз, до Митьки підійшов упритул:

— Кажі: де Федір?

Втупив у побліле Митьчине обличчя кров'ю налиті очі. Від сього козачого мундира кров'ю смердить і нафталіном.

— Був він у тебе вночі?

— Ні.

— А це що за кров біля куреня?

Нагнувся батько до землі, червона шия вивалилась з-під коміра жирними брижами.

— Ану, веди в курінь!

Увійшли — батько попереду, почорнілий Митька ззаду.

— Дивись, гадючення... Якщо переховуєш Федьку, то і йому й тобі капець!..

— Нема... не знаю...

— А це що за бур'ян в кутку?

— Сплю на ньому.

— Подивимось.— Ступив батько в куток, присів навпочіпки, повільно розворушив прив'ялий бур'янець і соняшничиння.

Митька позаду. Перед очима синій, напрутий на спині мундир коливається плавними колами.

Через хвилину з батькового рота хрипке:

— Ага-а-а-а... А це що?

Боса Федорова нога стирчить з коричневих стебел. Батько правою рукою намацує збоку кобуру нагана. Хитаючись, стрибнув Митька, міцно вхопив сокиру, що стояла коло стіни, ухнув від раптової задухи і, з усієї сили махнувши сокирою, вдарив батька в потилицю...

Прикрили захолоде тіло бур'яном і пішли. Ярами, буреломом, густим терном ішли, повзли, продиралися. Верстов за вісім від станиці, там, де Дон, круто завертаючи, впирається в сиву гору, спустились до води. Пливли на косу; їх швидко зносило нахололою за ніч водою. Федір, стогнучи, чіплявся за Митьчине плече.

Допливли. Довго лежали на вологому зернистому піску.

— Ну, пора, Федю! Ця половина, мабуть, неширока.

Спустилися до води. Дон знову облизує обличчя і шиї; руки, відпочивши, впевнено шматують воду.

Під ногами земля. Заклякла в темряві гущавина лісу. Швиденько пішли...

Світало, десь зовсім близько бухнула гармата. На сході несміливо рум'яну смужку простягнув світанок.

1925

ПУТЬ-ДОРІЖЕНЬКА

Повість

Частина перша

I

Вздовж Дону до самого моря степом проліг Гетьманський шлях. З лівого боку спадисте піщане Наддоння, зелене чахла марево заливних лугов, зрідка білясті блискітки безіменних озер; з правого — лобаті насуплені гори, а за ними, за димчастою смужкою Гетьманського шляху, за ланцюгом низьких сторожових могил — річки, степові великі й малі козачі хутори та станиці і вихрасте море ковили.

Осінь цього року настала рано, степ оголила, бризнула шмалками приморозками.

Вранці, перебираючи в шаповальні вовну, сказав батько Петрові:

— Ну, синку, тепер роботи нам аж занадто! Морози вдарили,

козачки вовну перечісують, а наше діло — струну погладжуй та рукава закачуй усе вище, а то спина змокріє!..

Підводячи голову, всміхнувся батько, примружилися сірі вицвілі очі, на щоках, закошлатілих сірою щетиною, залягли чорні вигнуті борозни.

Петро, сидячи на столі, обробляв колодку; подивився, як на стомленому батьковому обличчі згасає усмішка, промовчав.

У шаповальні душно, аж нудить, з кособокої стелі розмірено капотить, мухи повзають по засидженому слюдяному віконцю. Крізь нього блідо-райдужними, покритими іржавою прозеленню. Вигляне мигцем Петро надвір, переведе погляд на голу зігнуту батькову спину, ворущачи губами, перелічує горбочки на хребті і довго дивиться, як рухаються лопатки і щуплява шкіра зморшкуватими горбочками збирається на батьковій спині.

Вузлуваті пальці звично-швидко вибирають з вовни реп'яхи, колючки, солому, і в такт рухам руки хитається патлата голова і тінь її на стіні. Нудотно й гостро смердить пареною овечою вовною. Піт бісерним горошком котиться у Петра по обличчю, мокре волосся звисає на очі. Витер долонею лоба, колодку кинув на підвіконня.

— Давай, батьку, полуднувати? Сонце, бачиш, куди підбилося, майже в обіді влізло.

— Полуднувати? Зажди... Скажи на милість, скільки цих реп'яхів!.. Цілісіньку годину гнусь над вовною.

Петро зіскочив із стола, в піч заглянув. Пітні щоки жадібно лизнула жарота.

— Я, батьку, витягаю щі. Дуже зголоднів, їсти хочеться!..

— Ну, витягай, робота не втече!

Сіли за стіл, не одягаючи сорочок; не поспішаючи, сьорбали щі, засмачені олією.

Петро скоса глянув на батька, сказав, жуючи:

— Худий ти став, наче хвороба тебе сушить. Не ти хліб їси, а він тебе!..

Заворушив вилицями, усміхаючись, батько:

— Чудак же ти! Рівняєш себе з батьком: мені на покрову піде п'ятдесят сьомий, а тобі — сімнадцять з хвостиком. Старість сушить, а не хвороба!.. — і зітхнув. — Покійна мати подивилася б на тебе...

Помовчали, прислухаючись до басовитого дзижчання мух. На подвір'ї несамовито загавкав собака. Повз вікна — тупіт ніг. Розчинилися двері, стукнувшись об чан з вимоченою вовною, і в землянку задкуючи увійшов Сидір-коваль. Шапки не скидаючи, плюнув під ноги.

— Ну й собацюру ви держите! Примудряється, клятий, не куди-небудь куснути, а все повище ніг націляється.

— Він розуміє, що ти за валянками йдеш, а вони не готові, тому й перешкоджає.

— Я не за валянками прийшов.

— А якщо не за ними, то сідай отут, на барило, гостем будеш!

— Раз на віку в гості прийшов, і то на мокре садовиш! Не будь, Петре, таким вредним чоловіком, як твій батечко!..

Посміхаючись у кушувату борідку, присів Сидір коло дверей навпочіпки, довго скручував негнучкими пальцями цигарку і, закурюючи, плямкаючи губами, пробурчав:

— Нічого не знаєш, діду Хома?

Батько, запихаючи вовну в мішок, крутнув головою, усміхнувся, але в Сидорових очах помітив гострі вогники радості й насторожився.

— А що таке?

Крізь півку тютюнового диму проглянуло Сидорове обличчя, губи по-заячому морщилися в усмішку, очі бігали під білястими бровами радісно і тривожно.

— Червоні тиснуть, на тім боці до Дону підходять. У нас в станиці подекують відступати... Сьогодні ранком пораюсь у своїй кузні, чую — скачуть провулком вершники. Виглянув, а вони до кузні моєї біжать. «Коваль тут?» — питають. «Тут», — кажу. «Щоб мені в одну мить кобилу підкував, а як згубиш — нагайкою засічу!» Виходжу я з кузні, як то коваль, чорний від вугілля. Бачу — полковник по погонах, — а при ньому ад'ютант. «Та ні, що ви, — кажу, — ваше високородіє. Діло я своє достеменно знаю». Підкував я їхню кобилку на передок, молотком стукаю, а сам прислухаюсь. Отут я і втямив, що діло їхнє — кепське!..

Сидір сплюнув, затоптав ногою цигарку.

— Ну, прощайте! Як матиму час, забіжу потеревенити.

Хлопнули двері, пара заклубочилася над пітними стінами шаповальні. Старий довго мовчав, потім, витираючи руки, підійшов до Петра:

— Ну, Петрусю, от і діждалися своїх! Недовго козаки над нами пануватимуть!

— Боюсь я, батьку, бреше Сидір... Скільки разів він нам новини приносив, все от-от прийдуть, а їхнім і духом поблизу не пахне...

— Зажди-но, так запахне, що козаки й нюхати не встигатимуть!

Міцно стиснув старий жилавого кулака, аж рум'янець ріденький проступив на обтягнутих шкірою вилицях.

— Ми, синку, з ранніх літ працюємо на багатих. Вони жили в домах, збудованих чужими руками, їли хліб, политий чужим потом, а тепереньки — просимо на своє місце!..

Ядучий кашель бризнув з батькового горла. Мовчки махнув рукою, згорбившись і притискаючи долоні до грудей, довго стояв у кутку, біля чана, потім витер фартухом губи у рожевій слині й усміхнувся.

— По двох путях-доріжках не ходять, синку! Судилася нам одна, нею й іди, нікуди не звертаючи, до смерті. Якщо родились ми шаповалами-робочими, то й повинні свою робочу власть підтримувати!..

Під пальцями у старого струна заспівала, затремтіла тягучими передзвонами. Порохнява павутинною фіранкою запнула вікно. Сонце на хвилинку зазирнуло у вікно і, поспішаючи, покотилося на схил.

II

На другий день у шаповальню прийшов офіцер і з ним посланець із станичної управи. Молодий одутлий хорунжий спитав, ляскаючи хлестом по новеньких крагах:

— Ти Кремньов Хома?

— Я.

— За наказом станичного отамана і начальника інтендантського

управління я повинен забрати в тебе весь наявний запас готових валянків. Де вони в тебе?

— Ваше благородіє, ми з сином рік працювали. Якщо ви забере-те їх, то ми поздыхаємо з голоду!..

— Це не моє діло! Я повинен конфіскувати валянки. У нас ко-заки на фронті роззуті. Я питаю: де вони сховані у тебе?

— Пане хорунжий! Адже не потом, кров'ю ми їх поливали! Це ж наш хліб!..

У хорунжого на прищавих щоках повзе слимаком ехидна усмі-щечка. Зуби золоті з-під вусів поблизкують.

— Кажуть, ти — більшовик? То в чому ж річ? Прийдуть червоні, вони тобі заплачуть за валянки!..

Попахуючи цигаркою, дзенькнувши шпорами, ступив у куток, руків'ям хлиста скинув рядно.

— Ага, оці самі валянки ми й заберемо! Шустров, бери й винось надвір, підвода зараз під'їде.

Батько й Петро плечем до плеча стали, собою заступили скла-дені в кутку валянки.

Червоногарячою люттю налився хорунжий; ронячи з тремтячих губів теплі бризки слини, але стримуючись, прохрипів:

— Я з тобою завтра інакше розмовлятиму, коли тебе, старого собаку, за комір приволочуть до військово-польового суду!..

Відштовхнув старого шаповала, ногами підсував до порога об-гладжені, просушені валянки. Посланець брав їх на оберемок і ви-кидав у навстіж відчинені двері.

За тином прогуркотіла бричка, спинилася коло воріт. З кутка пара за парю зникали валянки. Мовчав старий, але коли посланець мимохідь взяв з печі і його приношені сиві валянки, ступив до нього й несподівано отверділою рукою притиснув його до печі. Посланець з рябим тупуватим обличчям рвонувся — старенька со-рочка легко розповзлася коло коміра — і, не розмахуючись, вдарив шаповала в обличчя.

Петька крикнув, кинувся до батька, але на півдорозі від силь-ного удару рукояткою нагана в скроню впав, витягаючи руки.

Хорунжий вирячив кров'ю лихою наліті очі, підскочив до ста-рого шаповала, дзвінко ляснув його по щоці.

— Рубай його, Шустров!.. Я відповідаю!.. Та бий же, в закон твою мать!..

Шустров, не випускаючи з лівої руки валянка, правою потягнув-ся до шаблі. Упав старий навколішки, голову нагнув, на висохлій коричневій спині заворушилися лопатки. Глянув посланець на сиву голову, що похилилась до землі, на в'ялу шкіру старого, що обіг'я-ла кощаві ребра, і, задкуючи, поглядаючи на офіцера, вийшов.

Хорунжий бив старого хлистом, хрипко, уривчисто лаявся... Уда-ри гучно падали на горбату спину, набрякали багрові рубці, лопа-лася шкіра, тоненькими смужками сльозила кров, і без стогону все нижче та нижче до долівки хилилася закривавлена голова шапо-вала...

Коли опам'ятався Петька, звівся, хитаючись, на ноги, у шаповаль-ні нікого не було. У відчинені двері холодний вітер щедро сипав блякле тополине листя, порошив пилом, а коло порога сусідська сука квапливо долизувала густу калюжку запеченої чорної крові.

Через станицю проходить великий тракт.

На прогоні, біля каплиці, вузлом сходяться дороги з хуторів, тавричанських¹ ділянок, сусідніх виселків. Через станицю на Північний фронт ідуть козачі полки, обози, каральні загони. На майдані завжди повно людей. Коло управи змилені коні посылних гризуть поруділий від дощів тин. У станичних конюшнях інтендантські й артилерійські склади 2-го Донського корпусу.

Вартові годують гладких свиней зіпсованими консервами. На майдані пахне лавровим листом і лазаретом. Тут-таки тюрма. Нашвидку зроблені іржаві ґрати. Коло воріт охорона, польова кухня, перекинута догори дном, і телефонна будка.

А по станиці, по глухих, тісних провулках уздовж лозових плотів вітряна осінь мете іржаве золото кленового листя та кудлатить патли очеретяних стріх на сараях.

Прийшов Петька до тюрми. Коло воріт вартові.

— Гей ти, малий, не підходь близько!.. Стій, кажу тобі!.. Тобі кого треба?

— Батька побачити... Кремньов Хома на прізвище.

— Є такий. Зажди, спитаю в начальника.

Вартовий іде в будку, з-під лавки викочує надрізаного кавуна, повільно ріже його клинком, їсть, з хрускотом чавкає і спльовує під ноги Петьці бурі зернята.

Петька дивиться на вилицювате, бронзове від загару обличчя, чекає, поки вартовий скінчить їсти. Той, розмахнувшись, кидає шкуруною від кавуна в свиню, що шкандибає повз нього, довго й серйозно дивиться їй услід і, позіхаючи, бере телефонну трубку.

— Тут до Кремньова хлопчина прийшов на побачення. Дозволи-те пропустити, ваше благородіє?

Петька чує, як у телефонній трубці хрипить чийсь гавкаючий бас, слів не розбере.

— Зажди тут, тебе обшукають!..

Через хвилину з хвіртки виходять двоє козаків.

— Хто до Кремньова? Ти? Піднімай руки вгору!..

Нишпорять у Петьчиних кишнях, обмацують рваного картуза, підкладку піджака.

— Скидай штани! Ну, сволоч, застидався... Ти красна дівка, чи що?..

Хвіртка хлопає за Петьчиною спиною, грюкає засув, повз загра-товані вікна йдуть у комендантську, і з кожної щілини на Петьку дивляться різнобарвні очі.

У довгому коридорі смердить людським калом, пліснявою. Цегляні стіни цвітуть вологим зеленим мохом і гнилими грибами. Тьмяно світять каганці. Коло крайніх дверей вартовий спинився, висмик-нув засув, ударом ноги відчинив двері.

— Проходь!

Намацуючи ногами діряву підлогу, простягаючи вперед руки, йде Петька до стіни. Згори крізь малесеньке віконце, видовбане під самою стелею, просочується голубе світло осіннього дня.

¹ Тавричанами називали на Дону українців, чії предки були з нака-зу Катерини II переселені з південних, сусідніх з Кримом (Таврією) місць.

— Петрусю?.. Ти?!

Голос у батька переривається, наче він довго хворів. Рвонувся Петька вперед, на підлозі намацав босою ногою повсть, сів і мовчки обхопив руками перев'язану батькову голову.

Вартовий стоїть, прихилившись до відчинених дверей, бавиться ременем шаблі, співає хвацьких «страданій».

Під склепінчастою стелею злякано відбивається луна. Петьчин батько, захлинаючись, сипле бадьористим смішком, а в круглооке віконце з підлогу видно Петьці, як на волі клубочаться бурі хмари і під ними ріжуть небо два ключі мідноголосих журавлів.

— Двічі викликали на допит... Слідчий бив ногами, змушував підписати зізнання, яких я зроду не давав. Ні-і, Петрусю, з Кремньова Хоми надурняка слова не виб'єш!.. Нехай убивають, їм за це грошики платять, а з тієї путі-доріженьки, яка мені на роду написана, не зверну.

Петька чує знайомий хрипливатий смішок і з лоскітливою радістю вдивляється в опухле від побоїв землисто-чорне обличчя.

— Ну, а тепер же як? Довго сидітимеш, тату?

— Сидіти не буду! Випустять сьогодні або завтра... Вони мене, сукині коти, залюбки розстріляли б, та бояться, що іногородні мужики забастовку зроблять... А їм це дуже й дуже не до вподоби!

— Назовсім випустять?

— Ні. Про людське око призначають суд із стариків нашої стаїниці. Судитимуть сходом... А там побачимо, чия візьме!.. Надвоє баба ворожила!..

Вартовий коло дверей клацнув пальцями і, притупуючи ногою, гукнув:

— Гей ти, веселий чоловіче, проганяй сина! Побачення ваше на сьогодні скінчилося!..

IV

Надвечір у шаповальню до Петьки прибіг сусідський хлопчина.

— Петре!

— Ну?

— Біжи швидше на сход... Батька твого вбивають на майдані, коло управи!..

Не надіваючи шапки, прожогом кинувся Петька на майдан.

Біг щодуху кривеньким провулком, що причаївся коло річки. Попереду вздовж плоту з шелюги манячила рожева сорочка сусідського хлопчини; вітром закидало в нього через голову жовті, вигорілі під літнім гарячим сонцем пасма волосся, коло кожного подвір'я верещав пискливий уривчастий голосок:

— Біжіть на майдан!.. Хому-шаповала вбивають козаки!..

З воріт і хвірток вибігали купки хлопчаків, дрібно тупотіли по провулку босими ногами.

Коли підбіг до управи Петька, на майдані нікого не було, провулки й вулиці всмоктували людей, що розходилися.

Коло воріт попового дому гладка попадає, приставивши до очей руку човником, дивиться на захеканого Петьку. У попаді на ситцеве плаття накинута хустка, в тонких східних губах застрягла здивована посмішка. Постояла, дивлячись услід Петьці, почухала ногою товсту, тремтячу, як холодець, литку і обернулася до дому.

— Феклушо, а де шаповала б'ють?

— Йй-же богу, своїми очима бачила, матушко, як його били!..— По східцях ганку загупали кроки. До попаді, кульгаючи, підбігла крива куховарка, махаючи руками, захлинулась верескливим голо-сом: — Дивлюсь я, матушко, а його ведуть з тюрми на сходку. Ко-заки галас зчинили, а йому байдужісінько! Іде, старий собака, й усміхається, а сам собою весь чорний, аж страшно! Його ще перед тим пани офіцери били... Підвели його до ганку та як почнуть мо-лотити, тільки чую — гуп, хрясь!.. а він як зареве не своїм голосом, ну, тут його й порішили... хто кілком, хто залізякою, а все біль-ше ногами.

З ганку управи, вихляючи задом, зійшов станичний писар.

— Іване Арсенювичу, підійдіть на хвилинку!

Писар обсмикнув широчезне галіфе і дрібним кроком, милую-чись вичищеними носками чобіт, попрямував до попаді. Не ді-йшовши кроків вісім, перегнув назад сутулувату спину і, намагаю-чись наслідувати інтендантського полковника, недбало приклав два пальці до козирка кашкета.

— Добрий день, Ганно Сергіївно!

— Здрастуйте, Іване Арсенювичу! Яке це у вас вбивство було?

Писар зневажливо відкопилів нижню губу:

— Шаповала Хому вбили козаки за приналежність до більшо-визму.

Попадя пересмикнула пухлими плечима і простогнала:

— Який жах!.. Невже і ви брали участь у цьому вбивстві?

— Та... як сказати... Знаєте, коли почали його, мерзотника, бити, а він, лежачи на землі, кричить: «Убийте, а від Радянської власті не відступлюся!» — тут, звичайно, я вдарив його чоботом — і жал-кую, що зв'язався. Сама непристойність тільки... Чобота й штани кров'ю замарав...

— Я й гадки не мала, що ви такий жорстокий чоловік!

Попадя, примруживши очі, усміхалася до джентуристого пи-саря, а коло ганку управи Петька сів на мокрий від крові пісок, серед різнобарвного гурту дітей, довго дивився на безформно-круглу кров'янисту груду...

V

Летять над станицею журавлі, сиплють на захололу землю за-кличні крики. З вікна шаповальні дивиться, годинами не відриваю-чись, Петька.

Прийшов у шаповальню Сидір-коваль, подивився, як між двома цеглинами розтирає Петька зерна кукурудзи, зітхнув:

— Ех, сердего, скільки муки ти приймаєш!.. Але нічого, не па-дай духом, скоро прийдуть наші, легше буде жити! А завтра при-ходь до мене, а тобі борошна мірчуків зо два всиплю.

Посидів, націдив крізь прокурені зуби сизу калюжу махорчано-го диму, наплював коло печі та й пішов, зітхаючи і не прощаючись.

А легше пожити йому не довелося. Другого дня перед заходом сонця йшов через майдан Петька; з воріт тюрми виїхали два козаки верхи, між ними в довгій, нижче колін, полотняній сорочці йшов Сидір. Комір розшматований до пояса, в діру видно оброслі куче-рявим цупким волоссям груди.

Порівнявся з Петькою і, збиваючись з ноги, голову до нього повернув:

— На розпил мене ведуть, Петрусю, голубчику, прощай!

Рукою махнув і заплакав...

Мов у тяжкому, задушливому сні танув час. Завошивів Петька, жовті щоки припали волокнистим пушком, старшим здавався за свої сімнадцять років.

Пливли-пливли, відпливали сповиті чорною тугою дні. З кожним днем, що відходив за околицю з пригаслим сонцем, ближче до станиці підходили червоні; пухла, водянок розливалася тривога в серцях козаків.

Вранці, коли жінки виганяли корів на прогон, чути було, як бухкали гармати за Щегольською ділянкою. Глухий гуркіт метався над дворами, що дримали в зеленій вранішній імлі, тикався в саманні стіни шаповальні, пропасницею тряс слюдяні віконця. Злавив Петька з печі, накидаючи сіряка, виходив у двір, лягав коло зморщеної бабусі-верби на землю, сковану незастарілим, тоненьким льодком, і слухав, як від гарматних залпів охала, стогнала, кректала по-дідовському земля, а за групкою скупчених тополь, змішуючись із грачиним криком, захилинаючись, стрекотіли кулемети.

От і сьогодні вийшов Петька надвір ще до світанку, припав вухом до мерзлої землі, опікаючись липким холодком, слухав. Сонно бухкали гармати, а кулемети бадьоро, по-молодому вибивали в морозному повітрі глуху чечітку:

— Та-та-та-та-та...

Спочатку рідше, потім частіше, на хвилину замовкне — і знову ледве чутно:

— Та-та-та-та-та...

Щоб не мерзли коліна, підклав Петька під ноги полу сіряка, ліг зручніше, а з-за тину простуджений голосок:

— Музику слухаєш, хлопче? Музика цікава...

Здрігнувся Петька, підхопився навпочіпки, а через пліт свердлять його з-під кущуватих брів старечі очі, в бороді пожовклій ховається усмішечка.

Впізнав Петька по голосу діда Олександра, Четвертого на прізвисько. Сказав сердито, намагаючись переламати в голосі дрож:

— Іди, діду, своєю дорогою! Тобі до цього зовсім нема ніякого діла!..

— Мені-то нема, а тобі, видно, є?

— Не чіпляйся, діду, а то швиргону в тебе оцею каменюкою, потім жалітись будеш!

— Дуже моторний! Моторний дуже, кажу! Я тебе, свистуна, палицею можу погладити за таке до старика шанування!..

— Я тебе не чіпаю, і ти мене не чіпай!..

— Шмаркач ти зелений, коли по-справжньому розібратись, а теж гороїжшся!

Взявся дід за кілки плоту й легко перекинув через загорожу сухе, жилаве тіло. Підійшов до Петьки, підсмикуючи порвані смугасті штани, присів поруч.

— Кулемети чути?

— Кому чути, а кому й ні...

— А ми ось послухаємо!..

Петька, скося поглядаючи, довго дивиться на діда, що простягнувся ниць, потім нерішуче сказав:

— Якщо за вербою лягти, то краще чути.

— Послухаємо й за вербою!

Переповз дід рачки за вербу, обняв голе коричневе коріння руками, на коріння схожими, і хвилини на дві застиг мовчки.

— Цікаво!..— Підвівся, обтрушуючи з колін волохатий іній, і обернувся до Петьки обличчям.— Ти, малий, от що: я крізь землю можу все бачити, а тебе з льоту бачу, чим ти дихаєш. Ми цю музику можемо слухати та й слухати, але ми з сином не те надумали. Знаєш ти мого Яшку? Якого за більшовизму духопелили наші козаки?

— Знаю.

— Ну, то ми з ним вирішили назустріч червоним іти, а не ждати, покіль вони до нас прийдуть!..

Нагнувся дід до Петьки, бородою лоскоче вухо, дихає кислим шепотом:

— Жаль мені тебе, хлопче. Дуже жаль! Давай підемо з нами відціль, розплюємося з всевеликим військом Донським! Згодний?

— А не брешеш ти, діду?

— Молодий ти ще мені брехню закидати! По-справжньому дати б тобі прочуханки за такі слова!.. Тільки сучка бреше, а я правду кажу. Мені з тобою торгуватись нема рації, залишайся тут, коли охота!..

І пішов до плоту, мелькаючи смугастими штанами.

Петька наздогнав, учепився за рукав.

— Зажди, дідусю!..

— Нема чого ждати. Хочеш з нами йти — в добрий час, а як ні, то баба з воза — кобилі легше!..

— Піду я, дідусю!.. А коли?

— Про це потім побалакаємо. Ти заходь сьогодні ввечері до нас, ми на току з Яшею будемо.

VI

Олександр Четвертий з давніх-давен дідок ворохобний, як п'яний, то дурний, а як тверезий — нема кращого. Прізвища його ніхто не пам'ятає. Давно вже, як прийшов зі служби з Іваново-Вознесенська, де на постой стояла козака сотня, з п'яних очей заявив старикам на станичному сході:

— У нас цар Олександр Третій, а я хоч і не цар, а все-таки Олександр Четвертий, і плюють мені на вашого царя!..

За постановою сходу позбавили його козачого звання й земельного паю, всипали на станичному майдані п'ятдесят різок за неповагу до височайшого імені, а справу вирішили зам'яти. Але Олександр Четвертий, натягаючи штани, низько вклонився станичникам на всі чотири боки і, застібаючи останнього гудзика, сказав:

— Уклінно вам дякую, панове старики, тільки це мене зовсім не злякало!..

Станичний отаман отаманською булавою стукнув:

— Якщо не злякало — ще додати!..

Після добавки Олександр не розмовляв. На руках однесли його додому, але прізвисько Четвертий залишилося при ньому до самої смерті.

Пішов Петька до Олександра Четвертого надвечір. У хаті нікого нема. В сінях муруга коза гризе капустині качани. Подвір'ям пройшов до ворітець на тік — відчинені навстіж. З клуні простуджений голосок дідів:

— Сюди йди, хлопче!

Підійшов Петька, поздоровкався, а дід і не дивиться. З каменя котка на гарман робить, рубці вибиває, стоячи на колінах. Бризкають з-під молотка грудочки сірого каменя і зеленуваті іскри вогню. Коло віялки син дідів, Яків, голови не підводячи, порастється, постукує, прибиває до бортів одірвану бляху.

«Нащо його хазяйнувати проти зими?» — подумав Петька, а дід стукнув останній раз молотком, сказав, не дивлячись на Петьку:

— Хочемо залишити нашій старій усе господарство справним. Вона у мене завзята, тільки що не так — криком кричить! Може, покинув би все, як воно є, але побоююсь, що нарікання багато буде. Пішли такі-сякі, скаже, а вдома хоч і травиця не росте... — Сміються в діда очі. Підвівся і поляскав Петьку по шії, сказав Якову:

— Кінчай базар, Яшко! Давай ось з шаповаловим синком поба-лакаємо про се про те.

Виплюнув Яків із рота на долоню дрібні цвяшки, якими бляху прибивав, підійшов до Петьки, губи в усмішку розтягуючи:

— Здоров, червоненький!

— Здрастуй, Якове Олександровичу!

— Ну як, надумався з нами йти?

— Я вчора дідові Олександрові сказав, що піду.

— Цього мало... Можна з дурного розуму зібратися вночі, і прощай, станиця! А треба пам'ятку по собі якусь zostавити. Дуже багато ми добра від хутірських зазнали! Батька шмагали, мене за те, що на фронт не погодився йти, майже на смерть забили. Твого родителя... А-а, та що там говорити!

Нагнувся Яків до Петьки зовсім близько, забурчав, ворушачи навислими круглими бровами:

— А ти знаєш, парубче, що вони, тобто кадети, артилерійський склад влаштували в станичних конюшнях? Бачив, як туди звозили снаряди та інше?

— Бачив.

— А якщо, приміром, їх підпалити, що воно вийде?

Дід Олександр штовхнув Петьку ліктем у бік, усміхнувся:

— Стра-ах!..

— От батенько мій так міркує: страх, каже, і таке інше, а в мене інша думка. Червоненькі під Щегольською ділянкою?

— Крутенький хутір учора зайняли, — сказав Петька.

— Ну, от, а коли до цієї речі підірвати склади та позбавити козачків харчового припасу, а також і військового, то вони відступатимуть, не оглядаючись, до самого Дінця! От!..

Дід Олександр розгладив бороду і сказав:

— Завтра, як тільки почне смеркати, приходь до нас на оце саме місце... Тут нас заждеш. Прихопи з собою, що треба в дорогу, а за харчі не турбуйся, ми своїх наготуємо.

Пішов Петька до ворітець на тік, але дід завернув його:

— Не йди через подвір'я, на вулиці люди вештаються. Перелазь через тин — і чухрай степом... Осторога завжди потрібна!

Переліз Петька через тин, через канаву, затягнуту плямистим льодком, перескочив і повз станичні токи, повз сині від інію, нахмурені скирти попрямував додому.

VII

Уночі зі сходу подув вітер, повалив густий мокрий сніг. Темрява причаїлась у кожному подвір'ї, у кожному провулку. Кутаючись у батьків сіряк, вийшов Петька на вулицю, постояв коло хвіртки, прислухався, як над річкою гудуть верби, згинаючись під тягарем рвучкого вітру, й помалу попрямував вулицею до подвір'я Олександра Четвертого.

Від комори, з темряви, голос:

— Це ти, Петре?

— Я.

— Іди сюди, ліворуч бери, а то тут борони стоять.

Підійшов Петька, під коморою дід Олександр з Яковом стоять, коло чогось пораються.

Зібралися. Дід перехрестився, зітхнув і рушив до воріт.

Дійшли до церкви. Яків, хрипло покашлюючи, прошепотів:

— Петрусю, ти, голубе сизий, непримітніший і спритніший за нас... тебе не помітять... Повзи ти через майдан до складів. Бачив, де ящики з-під патронів під стіною складені?

— Бачив.

— На тобі губку й кресало, а це клоччя, в гасові намочене... Підповзеш, сіряком накриєшся і добувай вогню. Коли клоччя займеться, клади між ящики і гайда... до нас. Ну, рушай. Та не бійся!.. Ми тебе тут ждати будемо.

Дід і Яків присіли коло огради, а Петька, припадаючи животом до землі, що обросла кошлатим пухнастим інеєм, поповз до складів.

Петьчина сірячина пропусає вітер, холодок гарячими струментами повзе по спині, коле ноги. Руки мерзнуть від землі, скutoї морозом. Помацки добрався до складу. Кроків за п'ятнадцять червоним вогником жевріє цигарка вартового. Під тесовим дахом сарая завиває вітер, хлопає одірвана дошка. Відтіля, де жевріє вогник цигарки, вітер доносить глухі голоси.

Присів Петька навпочіпки, закутався з головою в сіряк. У руці тремтить кресало, з закоцюблих пальців вислизає губка.

Чирк!.. Чирк!.. Ледве чутно чиркає сталь кресала об краї кременя, а Петьці здається, що стук чути по всьому майдану, і жах лицюю гадюкою оперізує горло. В намоклих пальцях змокрила губка, не горить... Ще й ще вдарив, задиміла багряна цяточка і раптом спалахнув вихоть клоччя. Тремтячою рукою ткнув під ящики, миттю відчув запах горілого дерева і, підводячись на ноги, почув тупіт, завислі в темряві голоси:

— Їй-богу, вогонь! А-а-а, дивись!!!

Опам'ятавшись, рвонувся Петька в насторожену темряву, слідом за ним гримнули постріли, дві кулі протягли над ним смужки тягучого свисту, третя дзижчанням проорала темряву десь далеко праворуч. Майже добіг до огради. Позаду натужно кричали:

— По-же-е-е-жа!.. По-же-жа!..

Стукотіли постріли.

«Аби тільки до рогу добігти!» — тріпається думка в голові у Петьки.

Напружив усі сили, біжить. Колючий дзвін ріже вуха. «Аби тільки до огради!..»

Гарячий біль розійшовся по нозі, шкандибаючи, пробіг кілька кроків, нижче коліна повзе по нозі тепла мокреча... Упав Петька, за хвилину підхопився, пострибав рачки, плутаючись у полах сіряка.

Довго сиділи дід з Яковом. Вітер метляв в огradі прив'язану до великого дзвона вірвовку і, розгойдуючи язика маленьких дзвонів, різноголоса й тихо відзвонював.

У темряві, біля складів, що завмерли посеред майдану сутулуватими буграми, спочатку глухі, пошматовані вітром голоси, потім рудим язичком лизнув темряву вогонь, пролунав постріл, другий, третій... Коло огради тупіт, уривчасте дихання, голос здавлений:

— Дідусю, поможи!.. Нога в мене...

Дід з Яковом підхопили Петьку під руки, з розгону пірнули в темний провулок, бігли, спотикались об грудки, падали. Пробігли два квартали, коли на дзвіниці вдарили на сполох, дзвони полоснули тишу і розлились над сонною станицею.

Поруч з Петькою дід Олександр хрипить і поквально перебирає ногами. Петьчині щоки лоскоче його розмаяна борода.

— Батя, в садки!.. В садки звертайте!..

Перескочили канаву й спинилися, переводячи дух.

Над станицею, над майданом — наче тріснула навпіл земля. Стрибнув повище дзвіниці червоно-гарячий стовпище вогню, густо заклучився дим... Ще й ще вибух...

Тиша, а потім разом по всій станиці завили собаки, знову гримнув сполох, що примовк був, несамовитий жіночий крик завис над подвір'ями, а на майдані жовте хвилясте полум'я догола вилизує повалені стіни складів і, довгоруке, тягнеться до попових будівель.

Яків присів за голим кущем терну, сказав тихенько:

— Тікати тепер зовсім неможливо. По станиці хоч голки збирай, бач, як палахкотить!.. Та й ногу Петрикову треба б оглянути...

— Треба пождати до світанку, поки не вгмониться народ, а потім будемо пробиватися до казенних лісів.

— Вже й немолодий ви чоловік, діду, а міркуєте, мов дитина! Чи видане ж це діло — ждати в станиці, коли кругом тепер нас шукають? Знов-таки, якщо додому заявитися, то нас одразу зграбастають. Ми в станиці перші на підозрі.

— Воно так... Ти правильно, Яшо, говориш.

— Може, в нашому дворі, в хліві, переднюємо? — кривлячись від болю, спитав Петька.

— Ну, це підходяще. Там мотлох є який-небудь?

— Кізяки складені.

— Помаленьку давайте рушати!.. Батя, і куди ви лізете попереду? Йшли б собі спокійненько позаду!

До ранку в стосі кізяків Яків з Петькою вибрали глибоку яму; щоб тепліше було, застелили її знизу і з боків сухим бур'яном, спустилися туди, а верх заклали сухою берізкою, кавунячим огудинням, звезеним з баштанів на паливо.

Яків порвав на собі спідню сорочку і перев'язав Петьці прострелену ногу. Сиділи втрьох до самого вечора. Вранці в подвір'я приходили люди. Чути було глуху розмову, брязкіт замка, потім голос десь зовсім поблизу сказав:

— Шаповалів хлопчина, мабуть, на хуторі працює. Облиш ти, браток, замка викручувати! На який чорт він тобі? У шаповала в хаті тільки воші та вовна, там не дуже розживешся!..

Кроки затихли десь за хлівом.

Вночі притиснув мороз. Звечора чути було, як на провулку тріскалася земля, вдосталь розбухла від вологи. По небу, запорошеному рваними хмарами, заметушився в нічному поході кособокий місяць. З темно-синіх ополонок заклично підморгували зорі. Крізь діряву покрівлю ніч дивилася в хлів.

В ямі під кізяками тепло. Дід Олександр, уткнувши підборіддя в коліна, спить, часом хропе й ворушить ногами. Петька і Яків стиха розмовляють.

— Батя, прокиньтєся! Коли ви проженете сон? У дорогу пора!

— Га? В дорогу пора? Можна...

Довго і обережно розбирали кізяки. Трохи прочинили двері. В подвір'ї, по провулку ні душі.

Поминули крайнє обійстя в станиці, через леваду вийшли в степ. До яру сажнів сто повзли по снігу. Позаду станиця з жовтим ластовинням освітлених вікон пильно дивиться в степ. Яром до казенного лісу йшли тихо, обережно, наче на звіра. Дзвенів під ногами льодок, сніг порипував. Голе кам'янисте днище яру подекуди перегороджували замети, по них — голубі петлі заячих слідів.

Яр однією відножиною впирається в край казенного лісу. Вилізли на пагорок, обдивилися кругом і неквапно подалися до лісу.

— До Щегольського нам небезпечно йти, не розвідавши. Скоро фронт відкриється — можем потрапити до білих.

Яків, втягаючи голову в підняті поли кожушка, довго кресав вогню. Сипались вогненні краплі, сухо черкала сталь об кремень. Губка, натерта соняшниковим попелом, зажевіла і смердюче задиміла. Яків двічі затагнувся, відповів батькові:

— Я так вважаю: давайте заїдем до лісника Данила, бо ж він наш прекрасно знайомий чоловік. У нього довідаємось, як нам пройти через позиції, та, до речі, й Петьку трохи обігріємо, а то він у нас зовсім замерзне!

— Мені, Якове Олександровичу, не дуже холодно.

— Мовчи вже, не бреши, хлопче! Сіряк твій не від холоду шитий, а від сонця.

— Рушай, Яшо, рушай, синку! Дивись, куди Волосожар підійшов, скоро північ, — сказав дід.

Сажнів з півсотні не дійшовши до лісової сторожки, спинилися. У лісника Данила у вікні світиться, видно, як з комина лівиво повзе димок. Місяць повис над лісом, незручно скособочившись.

— Мабуть, нікого нема. Ходімо.

Під сараєм загавкав собака. Обмерзлі східці ганку скриплять під ногами. Постукали.

— Хазяїн удома?

Із сторожки до шибки прилипла чиясь борода.

— Вдома. А кого бог приніс?

— Свої, Даниле Лукичу, пускай ради Христа обігрітися!

У сінях вискнули двері, грюкнув засув. На порозі спинився лісник, з-під правої руки дивиться на гостей, а в лівій гвинтівку за спиною ховає.

— Це ти, діду Олександрє?

— Він самий. Пускай переночувати?

— Хто його знає... Та вже заходьте, яось умістимося!

У кімнатці жарко натоплено... Коло печі на розісланій повсті лежать троє,— в головах сідла, в кутку гвинтівки. Яків позадкував до дверей.

— Хто це в тебе, хазяїне?

З повсті голос:

— Невже не впізнав станичників? А ми вас з учорашнього дня ждемо. Думаєм, однаково їм казенного лісу й Данилової сторожки не минути... Ну, роздягайтеся, дорогі гостоньки, переночуєм, а завтра без пересадки справимо вас на цареву гойдалку!.. Давно за вами мотузочок плаче!..

Підвелися козаки з повсті, за гвинтівки взялися.

— В'яжи паляям руки, Семене!..

ІХ

Двоє сплять на постелі, третій сидить за столом, звисивши голову, між ногами в нього гвинтівка. Лісник Данило кинув на підлогу рядно.

— Постели, діду Олександрє, кісткам легше буде!

— Гляди, жалісливий чоловіче, коли б самому на цьому рядні спати не довелось!.. Чуєш, чоловіче? Забери рядно!.. Вони склади спалили, за такі діла й на морозі поруч з хазяйською сукою поспати не гріх!..

Перед світанком попросився дід надвір:

— Пусти, синок, треба мені надвір..

— Нічого, діду, мочись у штани або в валянок!.. Завтра підсмикнемо тебе на шибеницю, там висохнеш!

У вікна шкрябався німічний зимовий світанок. Повставали козаки, повмивалися, сіли снідати. Яків непомітно шепнув батькові й Петьці:

— Шворку я перетер уночі... Як дійдемо до станиці— всі хто

куди, в леваду, а відтіль у гору... в нори, де ми камінь добували... Тамечки нас ніколи не візьмуть!..

Ішли, зв'язані конопляною вірьовкою всі троє за руки. Петька припадав на поранену ногу, скрипів зубами від ниючого болю.

Ось і станиця, що розкидала по краях сиві патли левад, наче жінка в гарячці. Коли звернули в перший провулок, Яків з перекошеним, побілілим ротом шарпнув вірьовку і, виляючи по снігу, кинувся в левади. Дід Олександр і Петька слідом. Всі врзнібч. Ззаду крик:

— Стій, стій, в заразу мать!..

Постріли і тупіт кінських ніг. Петька, перестрибуючи канаву, оглянувся: дід Олександр упав, зариваючись простреленою головою в замет, високо змахнув ногами.

Гора з вершиною, оперезаною снігом, біжить назустріч. Очними западинами чорніють ями, відкіля козаки вибирали камінь. Яків пірнув першим, за ним Петька.

Кривуляючи, рвучи одержу, дряпаючи до крові тіло об гострі виступи, повзли у вогкій придавленій темряві. Інколи Петьку боляче били по голові чоботи Якова. Нора роздвоїлася, поповзли ліворуч. Петьчині долоні в мерзлій глині, зверху за комір сочиться вода.

Яма під ногами. Спустилися й сіли поруч.

— Горе мені!.. Батька, мабуть, убили! — прошепотів Яків.

— Упав він біля канави...

Глухнуть, немов чужі, голоси. Темінь липне на повіки.

— Ну, Петько, тепер вони змором нас братимуть. Пропадемо ми, як тхір у норі, а втім, хто його знає!.. Лізти до нас вони побоятся. Ці нори ми з батьком рили ще до германської війни. Я всі ходи знаю... Давай повзти далі.

Поповзли. Часом натрапляли на тупик. Завертали назад, другий хід шукали...

У густій, тягучій пільмі шулилися дві доби.

Тиша дзвеніла у вухах. Майже не розмовляли. Спали, пильно прислухаючись. Десь угорі свердлила земля вода. Прокидалися, знову спали.

Потім, тикаючись у стіни, як сліпі цуценята, полізли до виходу. Довго блукали і раптом, боляче і яскраво, хльоснуло по очах світло.

Коло входу в кам'яну печеру купка сірого попелу, недокурки, патронні гільзи, сліди багатьох людських ніг, а як виглянули — побачили: по дорозі до станиці на конях з кучо підрізаними хвостами зміїлася кіннота, сірим клубом позаду сунула піхота, вітер полоскав малиновий прапор і далеко ніс голоси, регіт, команду, скрипіння полозів.

Вискочили. Бігли, падали. Яків махав руками і кричав високим надірваним голоском:

— Братики! Червоненькі! Товариші!..

Кіннота скупчилася на дорозі гнідою лавою коней.

Ззаду напірала забрьохана піхота.

Яків тряс головою, схлипував, кидався цілувати стремена й ковані чоботи червоноармійців, а Петьку підхопили на руки, всадили в сани, в оберемок пахучого степового сіна, накрили шинелями.

Похитуються сани. Шинелі пахнуть рідним кислим потом, як батькова сорочка колись пахла...

Паморочиться голова в Петьки, млоїть у грудях, а в серці, як жито травневе після дощу, квітує радість. Чиясь рука підняла шинелю, нагнулося до Петьки безвусе обвітрене обличчя, усмішка повзає по губах.

— Живий, товаришок? А сухарі споживаєш?

Тичуть Петьці в неслухняний рот жовані сухарі, колючими рукавицями труть обмерзлі Петьчині пальці. Хочє він щось сказати, але в роті житне місиво, а в горлі застрягли сльози.

Піймав чорну тверду руку, міцно-міцно притиснув до грудей.

Частина Друга

I

Дім великий, критий бляхою, на вулицю — шестеро великих вікон з голубими віконницями. Раніше тут станичний отаман жив, а тепер клуб осередку РКСМ міститься. Рік тисяча дев'ятсот двадцятий, хмурний, сльотавий вересень, нічна темрява в садках і провулках.

В клубі збори, чад, гамір голосів. За столом секретар осередку Петька Кремньов, поруч член бюро Григорій Расков. Вирішується важливе питання: показовий обробіток землі, приділеної земвідділом для осередку.

Через півгодини — шматок протоколу:

«СЛУХАЛИ: доповідь т. Раскова про відмірювання землі на ділянці Крутенській.

УХВАЛИЛИ: виділити для негайного огляду й одмірювання землі тт. Раскова і Кремньова».

Погасили лампу. Дрібно застукотіли ногами по ганку. Петька постояв на розі й, дивлячись, як у молочній темряві похитується біла сорочка Раскова, гукнув у лунку тишу дрімотної станиці:

— Гришко, чуєш? Люди орють, так що про наряд на підводу й думати забудь! Пішки підемо!

II

Сиренький світанок. Утрамбованою дорогою недавно пройшов табун. Пил повис на верхівках степового полину. На пагорку оранка. Там комашаться люди, повзають запряжені в плуги воли. Вітер розвіває крики погоничів, свист і ляскання батогів.

Хлопці йшли мовчки. Сонце під полудень — підійшли до ділянки. Десяток тавричанських дворів застряг у балці. Коло греблі жінка, підтикавши спідницю, ляпає праником. По той бік у воду по пузо залізли різномасті корови. Попідводивши вуха, дурнувато довго дивилися на хлопців. Передня, чогось злякавшись, дико задерла хвоста й шарахнулася на греблю, за нею рвонула вся череда. Пронизливо затрахав гарапником сивобородий пастух; підпасич, мелькаючи чорними п'ятами, побіг завертати. На току під уривчастий стукіт парової молотарки співочий дівчачий голос прокричав:

— Горпинко, ходім подивимось — якісь червоні до нас прийшли!..

До вечора шукали хлопці дільничного голову, їли на квартирі пахучі дині, а землю вирішили оглядати завтра. Хазяйка постелила їм у сінях. Григорій заснув одразу, а Петька довго перевертався, ловив під кожухом бліх, думав: яку землю наділить їм шельмовитий голова?

Опівночі хазяїн брязнув клямкою, глянув з ганку на зоряне небо і пішов у конюшню замішати коням. Заскрипів колодязний журавель, у степу заклично-протягло заіржало лоша. З двору глухо долинали голоси, Петька прокинувся...

Григорій уві сні скрипнув зубами, обертаючись на другий бік, промовив сумно й виразно:

— Смерть — це тобі, брат, не хунт ізюму!..

У сїни, гупаючи чобітьми, увійшов голова.

— Хлопці! Гей, хлопці, чуєте?

— Ну?

— Чума його знає... Тільки що приїхав з Вежинського хутора наш участковець, каже, що той хутір Махно забрав. Це треба вам, хлопці, тікати!..

Петька буркнув спросоння:

— Ну, а як же земля? Одміряй завтра ділянку, то ми й підемо, а так нащо ж дарма ноги бити!

Сниться на зорі Петьці, що він у райкомі на зборах, а по даху хтось важко ступає, і бляха, вгинаючись, гуркотить: гу-у-ух! ба-а-ах!..

Прокинувся, змикитив: гарматний бій. Тривожно стиснулося серце. Нашвидку зібралися, прихопили дерев'яного сажня і, відмахуючись від оскажених собак, вийшли на ділянку.

— Скільки до Вежинського верстов? — спитав Григорій.

Крокував він мовчки, задумливо обриваючи пелюстки на червоно-гарячій головці придорожного татарника.

— Верстов, мабуть, із тридцять.

— Всти-игнемо!

Поминувши баштани, вийшли на пагорок. Петька впустив підсумка з патронами, обернувся підняти — й зойкнув: з того боку ділянки струнками колонами спускалися вершники. У переднього, вітром підхоплений, як підбите крило птиці, тріпотів чорний прапор.

— Ах, мати твою!..

— Бог любив! — підказав Григорій, а в самого стрибнули губи і сірою поволокою вкрилося лице.

Голова впустив сажня, сам не знаючи для чого потягся до кишені за кисетом. Петька миттю скотився у балку, Григорій за ним.

Чудно плутаються неслухняні ноги, швидкість, мов черепаха, і серце колеться на частини, і жаром наливається рот. На дні водою промитої балки вогко. Тхне мулом, стрягнуть ноги. Петька на бігу змахнув із ніг чоботи й зручніше перехопив гвинтівку; у Григорія обличчя позеленіло, губи зсудомило, дихання виривається з хрипом. Упав і далеко відкинув гвинтівку.

— Кидай, Петю, піймають — уб'ють!..

Петьку пересмикнуло.

— Ти здурів?! Візьми швидше, погань!

Григорій мляво потягнув гвинтівку за ремінь. Хвилину свердлили один другого важкими, чужими очима.

Знову бігли. В кінці балки Григорій перекинувся на спину. Скригнув Петька зубами, схопив попід пахви сухорляве тіло товариша й поволік далі. Балка розгалужувалась, віднога з кінськими кістками й сивим полином уткнулася прямо в ріллю. Коло гарби дядько запрягає у плуг коні.

— Коней до станиці!.. Махновці доганяють!

Вхопився Петька за хомут, дядько — за Петьку.

— Не дам!.. Кобила жеребна, куди на ній їхати?!

Дужий дядько шкарубкими пальцями міцно приріс до ствола, і мигнула в Петьки думка: вирве гвинтівку і вб'є за жеребну кобилу.

Ввібрав у себе страшні колючі очі, руду щетину на щоках, дрібне тремтіння коло рота і рвонув гвинтівку. Дзвінко клацнув за твором.

— Не чіпай!

Нахилився дядько за сокирою, що лежала коло гарби, а Петька, відчуваючи липку нудоту в горлі, гепнув по крутій потилиці прикладом. Ноги в морщених чоботях, мов павучі лапки, судорожно заворушились...

І Григорій обрубав посторонки і скочив на кобилу. Під Петькою затанцював сивий у яблука тавричанський кінь. Поскакали ріллею на дорогу. Дружно заговорили копита. Озирнувся Петька назад, а над балкою вітер пил підхоплює. Розсипалася погоня — мчить щодуху.

Верстов з п'ять пробігли, а ті все ближче. Видно, як передній кінь з задертою головою відкидає назад сажні, а на вершнику метляється чорна волохата бурка.

Кобила під Григорієм помітно приставала, хрипіла й коротко, уривчасто іржала.

— Жеребитися кобила буде... Пропав я, Петю! — крикнув крізь шмалкий вітер Григорій.

На повороті коло могили зіскочив він на ходу, кобила впала. Петька згарячу проскакав кілька сажнів, але опам'ятався і круто завернув назад.

— Чого ж ти?! — плаксивим голосом крикнув Григорій, але Петька впевнено і спритно загнав обойму, зіскочив з коня, націлився з коліна в чорну летючу бурку і, викидаючи гільзу, усміхнувся:

— Смерть — це, брат, не хунт ізюму!

Вистрілив ще раз. Гопки став кінь, чорна бурка сповзла на землю, застряг чобіт у стремені, і кінь навмання помчав у клубках порошу.

Провів його Петька невидючим поглядом і, широко розставивши ноги, сів на дорогу. Григорій, розтираючи в пітних долонях запашну головку чебрецю, дико усміхнувся.

Петька промовив серйозно й тихо:

— Ну, тепер шабаш, — і ліг на землю ниць.

III

У дворі виконкому співробітники закопували зашиті в мішки папери. Голова Яків Четвертий на ганку лагодив заіржавлений старенький кулет. Зранку ждали міліціонерів, що поїхали на розвідку. Опівдні Яків підкликав комсомольця Антошку Грачова, що біг кудись, усміхнувся очима, сказав:

— Візьми в конюшні коня, котрий з вигляду справніший, і скачи на Крутеньку ділянку. Може, зустрінеш нашу розвідку — перекажи, щоб поверталися в станицю. Гвинтівка у тебе є?

Антошка мигнув босими п'ятами, крикнув, біжучи:

— Гвинтівка є і двадцять штук патронів!

— Ну, шквар якнайшвидше!

Через п'ять хвилин з двору виконкому вихором вирвався Антошка, блиснув на голову сірими мишастими оченятами й заклопочився пилом.

З ганку виконкому видно Якову кінську шию, що рівномірно погойдується, і непокриту кучеряву голову Антошки. Постояв на східцях, увійшов у коридор, погалужений сірим павутинням. Спів-

робітники й осередок у зборі. Глянув на всіх стомленими очима, сказав:

— Антошка дмухнув на розвідку...— Помовчав, додав, задумливо тарабанячи пальцями: — А хлопці на ділянці... чи й утечуть від Махна?..

Блукали по лунких, спорожнілих кімнатах виконкому, читали тисячу разів прочитані частівки Дем'яна Бедного на злинялих плакатах. Годин через дві у двір виконкому вскочили міліціонери, що їздили в розвідку. Не прив'язуючи коней, вибігли на ганок. Передній, густо заפורшений, крикнув:

— Де голова?

— Он іде.

— Ну, як, бачили? Багато їх? На дзвіниці врятуємося?

Міліціонер безнадійно махнув нагайкою.

— Ми натрапили на їхній головний ескадрон... Ледве втекли! Всього їх тисяч десять. Пруть, як чорна галіч.

Голова, хмурячи брови, спитав:

— Антошки не зустрічали?

— Ми не впізнали, хто то, а видно було, як за Крутим яром у степ прямував один верхівець. Мабуть, до Махна потрапив...

Стояли тісним гуртом, перешіптувались. Голова смикнув кудлату бороду, видавив відкілясь ізсередины:

— Хлопці, котрі пішли на ділянку землю одміряти, напевне пропали... Антошка теж... Нам доведеться ховатися в очеретах... Проти Махна ми мізерія...

Продагент рота роззявив, хотів щось сказати, але в двері впало тривожно й сухо:

— Утікайте, товариші! На пагорку — кавалерія!..

Наче вітром здуло людей. Були — і нема! Станиця вимерла. Починались віконниці. Над дворами розплескалася тиша, тільки в бур'яні, коло виконкомівського тину, несамовито кудкудакала потривожена кимось курка.

IV

Вітер лопотливим пухирем надув на Антошиній спині сорочку. Без сідла сидіти боляче. Рись у коня тряска, неходовита. Притримав повіддя, на гору з Крутого яру став виїжджати і несподівано за верству від себе побачив сотню вершників і дві тачанки позаду. Шарпнулася думка: «Махновці!»

Сіпнув коня, по спині колючий холодок, а кінь, як на те, ліниво перебирає ногами, не хоче зі спокійної рисі переходити на кар'єр.

Антошку побачили, загалайкали, стукнули дробом пострілів. Вітер шмагає в обличчя, сльози заливають очі, у вухах різкий свист. Страшно повернути назад голову. Оглянувся аж тоді, коли проскакав крайні двори станиці. На ходу зіскочив з коня, пригинаючись, побіг до огради. Подумав: «Якщо бігти через майдан, — побачать, наздоженуть... В ограду, на дзвіницю!..»

Стискаючи в лівій руці гвинтівку, правою штовхнув хвіртку, зашелестів босими ногами по всипаній листям землі. Церковні кручені сходи. Запах ладану й занедбаной старовини, голубиний по-слід.

На верхній площадці спинився, ліг суплаш, прислухався. Тиша. По станиці співають півні.

Поклав поруч із собою гвинтівку, скинув підсумок, витер з лоба липкий піт. У голові думки в довгої лози граються: «Однаково мене вб'ють, буду в них стріляти... Петька Кремньов сказав якось: Махно — буржуйський найманець...»

Згадалось, як минулого тижня стріляли за річкою в гарбу на сто кроків, і він, Антошка, влучав частіше за інших хлопців. У горлі лоскоче, аж болить, але серце рідше перестукує.

Шість вершників обережно в'їхали на майдан, позіскакували на землю, коней прив'язали коло шкільної огорожі.

Знов рвонулося й стало часто битися Антошине серце. Міцно зціпив він зуби, гамуючи тремтіння, стрибаючими пальцями вставив обойму.

Відкілясь із провулка вихопився ще один верхівець, покружляв на шалено танцюючому коневі й, оперіщивши його нагаєм, так само поривчасто помчав назад. По недбалій, молодецькій посадці Антошка впізнав козака; поглядом проводжаючи зелену гімнастерку, що гойдалась над круппом, зітхнув.

Заторохтіли тачанки, зацокотіли незчисленні копита коней, проgrimотіла батарея. Станиця, як паadlo червою, закишіла піхотою, вулиці заповнилися тачанками, зарядними ящиками, кулеметними тройками.

Антошка, відчуваючи легку остуду, пальцями холодними й чужими доторкнувся до затвора, прислухався. Угорі, серед перекладин, воркотів голуб.

«Зажду трохи...»

Коло огради спішені махновці годували коней. Поміж кіньми купами лежали вони, в кольорових шароварах і барвистих поясах, як різнобарвна річкова галька. Гомін, вибухи сміху. А дорогою, по дві в ряд, тачанки котилися й котилися...

Наважившись, Антошка впіймав на мушку сіру папаху кулеметника. Гучно пролунав постріл, кулеметник ткнувся головою в коліна. Ще постріл — кучер упустив віжки й тихо сповз під колеса. Ще й ще...

Біля конов'язей зворохобилися коні, вищали й хвищали людей. На дорозі борсалась у посторонках поранена припряжна, коло школи з розгону перекинулась кулеметна тачанка, і кулемет в білому чохла безпорадно зарився носом у землю. Над дзвіницею хмарою зависло кінське іржання, крики, команда, безладна стрілянина...

З брязкотом промчала назад батарея. Антошку побачили. З дерев'яною перекладиною смачно поцілувалася куля. Майдан спорожнів. На ганку школи матрос-махновець спритно орудував кулеметом, жалібно дзвеніли кулі, сковзаючись по старому позеленілому дзвоніві. Одна рикошетом ударила Антошка в руку. Одповз, устав, влипаючи в цегляну колону, вистрілив: матрос ляснув у долоні, закрутився і впав грудьми на підгнилі приступки ганку.

За станицею, біля кладовища, з передка зіскочила крислата тридьюмівка, на облуплену церковцю позіхнула сталевую пащекою. Гуркотом збудоражилася принишка станичка.

Снаряд ударив під купол, засипав Антошку запилюженою купою цегли і брязкотом обуреним бризнув у дзвони.

Петька лежав ниць, нерухомо, але виразно сприймав і пряний запах чебрецю, і чіткий тупіт копит.

Зсередини насунулася дика нудота, що вивертала душу. Похитав головою і, підвівшись, побачив парусинову Григорієву сорочку, запінену кінську морду, синій козачий каптан і косі калмицькі очі на коричневому від засмаги обличчі.

За півверстви решта вершників кружляли навколо коня, що волочив за собою пошматоване людське тіло в бурці.

Коли Григорій заплакав, по-дитячому схлипуючи, захлинаючись, і уривчастим голосом щось закричав, у Петьки здригнулося під серцем живе. Дивився, не кліпаючи, як калмик, підвівшись на стременах і звісившись набік, махнув білою смужкою сталі. Григорій незграбно присів навпочіпки, руками вхопився за голову, розсічену надвоє, потім з хрипом упав, у горлі в нього заклекотала і поточком ринула кров.

У пам'яті залишилися Григорієві ноги, що час від часу здригалися, і червоно-синій рубець на облупленій щоці калмика. Свідомість погасила гострі шипи підків, що вп'ялися в груди, шию здушив волосяний аркан, і все шалено закрутилось у вогненних іскрах і пекучому тумані...

Опам'ятався Петька й застогнав від страшного болю, що різав очі. Торкнув обличчя, жахаючись, відчув, як з-під повіка повзе на щоку густа драглиста маса. Одне око витекло, друге запухло, сльозилося. Крізь малесеньку щілинку насилу розрізняв Петька над собою кінські морди і обличчя людей. Хтось нахилився близько, сказав:

— Вставай, хлопче, а то живим тобі не бути! В штаб групи на допит ходімо!.. Ну, встанеш? Мені однаково, можемо тебе й без допиту до стіни прислонити!..

Насилу звівся Петька. Навколо різноманітне море голів, гомін, кінське іржання. Проводжаний у сірій смушевій папасі пішов попереду. Петька, хитаючись,— слідом.

Шия горіла від волосяного аркана, на обличчі кров'ю позапикалися садна, а все тіло палахкотіло болем, наче били його довго й нещадно.

По дорозі до штабу оглянувся Петька по боках; скрізь, куди не глянь: на майдані, на вулицях, у сплюснутих, кривих провулках — люди, коні, тачанки...

Штаб групи в поповому домі. З відчинених вікон стрибає на вулицю старече хрипіння гітари, дзенькіт посуду; видно, як на кухні метушиться попадає, гостей дорогий приймає та частує.

Петьчин проводжаний сів на ганку покурити, буркнув:

— Постій коло ганку, у штабі діла роблять!

Петька притулився до скрипучих поренчат, в роті запеклося, пересох язик, сказав, насилу повертаючи розбитим язиком.

— Напитися б...

— А ось тебе в штабі напоять!

На ганок вийшов рябий таранкуватий матрос. Синій каптан підперезаний червоним кумачевим поясом, китиці до колін висять, на голові матроська безкозирка, злинялий від часу напис: «Чер-

номорський флот». У матроса в руках оздоблена стрічками трирядка. Глянув на Петьку зверху вниз нудьгуючими зеленкуватими очима, замаслився усмішкою й ліниво розтягнув гармонію:

Комуніст молодий,
Нащо женишся?
Прийде батько Махно,
Куди дінешся?..

Голос у матроса п'яний, але звучний. Повторив, не підводячи заплющених очей:

Прийде батько Махно,
Куди дінешся?..

Проводжати останній раз затягнувся цигаркою, сказав, не повертаючи голови:

— Гей ти, сліпе падло, йди за мною!

Петька вибрався на ганок і зайшов у дім. У передпокої над стіною висів розгорнутий чорний прапор. Зламани зморшками білі букви: «Штаб Другої групи» — і трохи вище: «Хай живе вільна Україна!»

VI

У попівській спальні стукотить друкарська машинка. У відчинені двері повзуть голоси. Довго ждав Петька, тупцював у напівтемному передпокої. Від ніючого глухого болю костеніли воля і розум. Думалося Петьці: порубали махновці хлопців з осередку, співробітників, і йому з попівської, прокислої ладаном спальні закликаючи підморгує смерть. Але від цього страхом не холола душа. Дихає Петька рівно, без перебоїв, очі заплющені, тільки кров'ю залита щока здригається.

Зі спальні голоси, клацання машинки, жіночі смішки та неголосні передзвони чарок.

Повз Петьку попадає біжить у передпокій, слідом за нею біловусий перетягнений махновець тренькає шпорами, на ходу крутить вуса. В руках у попаді графин, очиці цвітуть мигдалем.

— Шестирічна наливочка, приберегла для нагоди. Ох, якби ви знали, який це жах жити з цими варварами!.. Постійне переслідування. Осередок навіть піаніно наказав забрати. Подумайте тільки, у нас взяти наше власне піаніно! Чуєте?

На ходу спинала на Петьці блудливо шмиглясті очі, гидливо скривилась і, впізнавши, шепнула махновцеві:

— Оце голова комсомольського осередку... запеклий комуніст... Ви б його якось...

Зашелестіла спідниця, і Петька недочув кінця фрази.

За хвилину його покликали.

— В кімнату наріжну швидше йди, трясця твоєї матері...

Біловусий у сріблястій каракулевій папасі за столом.

— Ти комсомолец?

— Так.

— Стріляв у наших?

— Стріляв...

Махновець задумливо покусав кінчик вуса, спитав, дивлячись повище Петьчиної голови:

— Розстріляємо — не обідно буде?

Петька витер долонею кров, що виступала на губах, рішуче сказав:

— Усіх не перестріляєте.

Махновець круто повернувся на стільці, крикнув:

— Долбишев, візьми хлопця і споряди з ним на прогулянку дру-
гий взвод!..

Петьку вивели. Проводжати на ганку ремінцем зв'язав Петьці
руки, затягнув гудза, спитав:

— Не боляче?

— Відчепися, — сказав Петька й пішов у ворота, безладно ма-
хаючи зв'язаними руками.

Проводжати причинив за собою хвртку і зняв з плеча гвин-
тівку.

— Зажди, он взводний іде!

Петька зупинився. Було нудно, через те що нестерпно свербіло
підборіддя, а почухати не можна — руки зв'язані.

Підійшов низенький, клишоногий взводний. Від високих англій-
ських краг засмерділо дьогтем. Спитав проводжатого:

— До мене ведеш?

— До тебе. Веліли хутчій!

Взводний подивився на Петьку сонними очима, сказав:

— Чудак народ... Воловодяться з хлопчиною, його мучать і самі
мучаться.

Хмурячи руді брови, ще раз глянув на Петьку, матюкнувся,
крикнув:

— Іди, вайло, до сарая!.. Ну!.. Іди, кажу тобі, і ставай до стіни
мордою!..

На ганок вийшов біловусий махновець із штабу, перехилившись
через різьблені поручні, сказав:

— Взводний, чуєш?.. Не стріляй хлопця, нехай він до мене прийде.

Петька вийшов на ганок, став, прихилившись до дверей. Білову-
сий підійшов до нього впритул, сказав, намагаючись заглянути в
вузьку закривавлену щілинку ока:

— Міцний ти, хлопче... Я тебе милую, запишу до батька у вій-
сько. Служити будеш?

— Буду, — сказав Петька, заплашуючи око.

— А не втечеш?

— Годувати будете, одягати будете — не втечу!..

Біловусий засміявся, наморщив носа.

— І хотів би втекти, та не зможеш... Я за тобою око пристав-
лю. — Обертаючись до проводжатого, сказав: — Візьми, Долбишев,
хлопця в свою сотню, видай, що йому потрібно з барахла. Він на
твій тачанці буде. Пильнуй добре. Гвинтівки поки що не давай!

Лягнув Петьку по плечу і, похитуючись, пішов у дім.

Із станиці виїхали на другий день опівдні. Петька сидів поруч
із висловусим Долбишевим, хитався на передку, думав тягучу, нуд-
ну думку.

Вимішане болото на дорозі після дощу спухло горбиками. Та-
чанку підкидає, розхитує з боку на бік. Крокують мимо телеграфні
стовпи, без кінця в'юниться дорога.

В хуторах, у селищах — шум, чоловічі погляди спідлоба, жіночий надривний зойк...

Друга група одкололася від армії і пішла в напрямку Міллерова. Армія посувалася лівіше.

Надвечір Долбишев дістав з передка пом'яту хлібину, розрізав кавуна. Жуючи, сказав Петьці:

— Іж, браток, ти тепер нашої віри!

Петька жадібно з'їв скибку стиглого кавуна і шматок хліба, що тхнув кінським потом.

Долбишев одбатував тесаком ще шматок, ткнув Петьці.

— Тільки нема в мене на тебе надії! Думається мені, що втечеш ти від нас! Зарубати б тебе — було б спокійніше!

— Ні, дядьку, даремно ти так думаєш. Нащо мені від вас утікати? Може, ви за справедливість воюєте...

— Авжеж за справедливість. А ти думав — як?

Петька поправив на оці пов'язку і сказав:

— А коли за справедливість, то нащо ж ви народ зобижаєте?

— А чим ми його зобижаємо?

— Як чим? Усім! Ось хутір проїхали, ти в мужика останній ячмінь коням забрав. А в нього дітям їсти нічого.

Долбишев скрутив цигарку, закурив.

— На те батьків наказ був.

— А якби він наказав усіх мужиків вішати?

— Гм... Ач який, куди завернув!..

Долбишев розвішав над головою полотнища махорчаного диму, промовчав.

А на ночівлі Петьку покликав до себе сотенний, рябий матрос Кирюха-гармоніст, — сказав, помахуючи маузером:

— Ти, в гроб твою мат, такий і розтакий, коли ще раз писнеш про політику — накажу підняти в тачанки дишля й повісити тебе, сукиного сина, догори ногами... Зрозумів?

— Зрозумів, — відповів Петька.

— Ну, вимітайся від мене вітром та пам'ятай, сліпий байстрюче, як тільки що — друге око видовбаю і повішу!..

Збагнув Петька, що агітацію вести треба обережно. Днів зо два старався загладити свою провину: розпитував Долбишева про батька, про те, в яких краях бували, але той уперто мовчав, дивився на Петьку підозріливо, спідлоба, цідив крізь стиснені зуби скупі слова. Проте Петьчина послужливість і запобігливість перед Долбишевим (що був родом не звідки-небудь, а з Гуляйполя і жив з Нестором Махном так-таки в тісному сусідстві), роздобрили його, і він став розмовляти з Петькою охоче — і через день видав йому карабін і вісімдесят штук патронів.

Того ж дня надвечір сотня стала на відпочинок недалеко від слободи Кошари. Долбишев випріг з тачанки коня; подав Петьці відро, сказав:

— Скачи, хлопче, до отих он верб, там ставок, набери води, каші зваримо!

Петька, намагаючись стримати серце, що аж вистрибувало з грудей, сів верхи і дрібною риссю поїхав до ставка.

«Доїду до ставка, а відтіля на гору — і гайда», — зринула думка.

Доїхав до ставка, обминув вузьку, напівзруйновану греблю, непомітно впустив відро і, вдаривши коня закаблуками, вискочив на

пагорок. Немов попереджаючи, над головою цвяхнула куля, коло табору ляснув постріл; Петька скаламученим поглядом зміряв відстань від себе до табору: було трохи більш як півверстви.

Подумав: «Якщо скакати на гору, неодмінно наздожене куля». Знехотя завернув коня, поїхав назад.

Долбишев, почепивши на кінець дишла казанок з картоплею, глянув на Петьку, сказав:

— Будеш дуріти — вб'ю! Так собі і знай!

VII

Вранці на світанку Петьку розбудив верескливий гамір голосів. Прокинувся, скинув з тачанки попону, якою вкривався на ніч. В просвітленій синяві осіннього дня хвилями перекочувався крик.

— Дядьку, що воно за галас?

Долбишев, стоячи на передку на весь зріст, махав кудлатою папахою і, червоніючи від напруження, горлав:

— Хай живе батько!.. Ур-ра-а!..

Петька підвівся, побачив, як по дорозі, запряжена четвериком вороних, котиться тачанка. З коней біла піна клубками летить, а сам Махно, поранений під Чернишевською, держить під пахвою милицю, морщить губи — чи то від рани, чи від усмішки. З задка тачанки килим до землі звисився, порох розтріпаними патлами висне на задніх колесах.

Майнула тачанка мимо, а за хвилину тільки пилюка товпилася вдалині на дорозі й танув, замовкаючи, гомін голосів.

VIII

Минуло три дні. Друга група посувалася до залізниці. По дорозі не було ні одного бою. Нечисленні червоні частини відходили до Дону. Петька Perezнайомився з усією сотнею: з півтораєста чоловік — шістдесят з чимось були перекинчики — червоноармійці, решта — з усіх усюд.

Якось на ночівлі зібрались коло багаття, під гармошку вибивали тропака. Сухо гупала під ногами земля, пришерхла від легкого морозцю.

Долбишев кружляв посередині навприсядки, ляскав по запорощених халявах долонями й тяжко сопів, наче запалений кінь.

Потім, розіславши шинелі й кожухи, лягли навколо багаття. Кулеметник Манжуло, прикурюючи від жарини, сказав:

— Є такі поміж нами балачки: базикають, що через Шахти поведе нас батько до румунської границі, а там покине військо і сам утече в Румунію.

— Брехні це! — буркнув Долбишев.

Манжуло наїжився, виматюкав Долбишева, тикаючи в його бік пальцем, крикнув:

— Ось він, дурепин полюбовник! Візьми його за руб двадцять! А ти, свинячий огузок, думав, що він тебе посадить до себе на тачанку?..

— Не може він покинути військо!.. — запально крикнув Долбишев.

— Йолоп ти безклепкий!.. Байстрюк Дуньки-шлюхи!.. Не пустить же румунський цар на свою землю двадцять тисяч! — біліючи від злості, вигукнув кулеметник.

Його підтримали.

— Правду кажеш!..

— У точку стрельнув, Манжуло!..

— Ми доти потрібні, поки кров свою лємо за батька та за його полюбовниць, яких він возить з собою...

— Го-го-го!.. Ха-ха-ха!.. Підсипай йому, браток! — залунали над багаття крики.

Долбишев устав і швидко пішов до сотникової тачанки. Вслід йому пронизливо засвистали, затюкали, хтось кинув палаюче поліно.

— Наговорювати пішов. Ну, гаразд... Буде бій, ми його в потилицю рішимо!

Петька побачив, що сотник Кирюха простує до багаття, і відсунувся далі од вогню.

— Ви що, хлопці? Хто з вас за зашморгом скучив? Кому хочеться на телеграфних стовпах гойдатись? Ану, кажіть!..

Манжуло встав з землі, підійшов до сотника впритул, сказав, дихаючи часто й уривчасто:

— Ти, Кирюхо, палиці не перегинай! У неї ж два кінці буває!.. Прикуси свого паскудного язика!

— Ану, ходімо в штаб!

Кирюха вхопив кулеметника за рукав, але кругом глухо загомоніли, повставали з землі, враз зімкнулась позад сотника стіна кудлатих папах.

— Не руш!

— Душу виймемо!

— Тебе разом зі штабом догори колесами перекинемо!

Кирюху почали потроху штовхати, хтось, розмахнувшись, з виляском зацідив його по вуху. Синій каптан сотника тріснув коло коміра. Клацнули затвори гвинтівок. Сотник рвонувся, в повітрі завис жалібний крик:

— Тривога! Зра...

Кулеметник затулив йому долонею рота, шепнув на вухо:

— Чухрай звідси, мовчи та диш... Кулю в спину всадимо!

Розштовхуючи гурт махновців, провів його до першої тачанки й вернувся до багаття.

Знову загримів розкотистий регіт, пискнула гармонія, загупали підборами танцюристи, а коло тачанки Долбишева звалили на землю, заткнули поясом рота й довго били прикладами гвинтівок та ногами.

На другий день зі штабу групи прискакав ординарець, передав сотникові засмальцьований аркушик з блокнота. На аркушику всього чотири слова написано чорнильним олівцем: «Наказую сотні взяти радгосп».

З пагорка видно радгосп. За білою кам'яною зміїстою огорою — цегляні будівлі, висока труба цегельного заводу.

Сотня, залишивши на шляху тачанки, бездоріжно цепом пішла до радгоспу.

Сотник Кирюха з обличчям, обв'язаним жіночою пуховою хусткою, їхав попереду. Кара кобила під ним спотикалася, він щохвилини оглядався на ріденьку шеренгу людей, що мовчки плентались за ним.

Петька йшов сьомим на лівому флангу. Чомусь здавалося, що сьогодні — скоро — повинно трапитися щось велике й важливе. І від цього дозидання було відчуття наростаючої радості.

Коли на постріл підійшли до радгоспу, сотник зіскочив з кобили, гукнув:

— Лягай!

Розсипались коло балки. Лягли. Вдарили по кам'яній ограді недружним залпом. З даху в радгоспі хрипувато й невпевнено заговорив кулемет. У дворі заманячили люди. Кулі лягали позаду цепу, збиваючи над землею клубочки танучого пилу.

Тричі ходила сотня в атаку і тричі відступала до балки. Останній раз, як біг Петька назад, побачив коло байбакової нори Долбишева, що лежав навznak, нагнувся — під папахою на лобі у Долбишева дірка. Зрозумів Петька, що підстрілили його свої: постріл майже впритул, в обличчя, повище ока.

Четвертий раз сотник Кирюха вийняв з піхов гнуту кавказьку шаблю і, повівши по сотні посоловілими очима, прохрипів:

— Вперед, хлопці, за мною!..

Але хлопці, не рушаючи з місця, глухо загомоніли. Манжуло, кулеметник, викинув з гвинтівки затвор, крикнув:

— На забій ведеш? Не підемо!..

Петька, відчуваючи, як холонуть його пальці, а тіло мокріє від липкого поту, вигукнув переривчастим голосом:

— Братики!.. За що кров лете!.. За що йдете на смерть і вбиваєте таких самих трударів, як і ви?..

Голоси змовкли. Петька одразу відчув, як спітнів у нього в руках ремінь гвинтівки.

— Братики!.. Давайте складемо зброю!.. У кожного з вас є рідна сім'я... Хіба не жаль вам жінок і дітей? Думали ви про те, що станеться з ними, коли вас переб'ють?..

Сотник висмикнув з кобури маузер, але Петька випередив його рух, рвучко звів гвинтівку, майже не цілячись, вистрілив у синій розхристаній каптан. Кирюха закрутився дзигкою і ліг на землю, стискуючи руками груди.

Петьку оточили, ззаду вдарили прикладом, зім'яли й повалили на землю. Але кулеметник Манжуло, розставивши руки, нахилився над ним, заголвав не своїм голосом:

— Заждіть!.. Не вбивайте хлопця!.. Заждіть — нехай договорить, тоді рішимо!..

Підвів Петьку з землі, тріпнув:

— Говори!

У Петьки перед очима пливе земля і клочкувате розкошлане небо. Зосередив усю волю, заговорив:

— Убивайте!.. Один кінець!..

Ззаду гарикнули:

— Голосніше... нічого не чути!

Петька витер рукавом кров, що збігала із скроні, сказав голосніше:

— Обміркуйте толком. Махно доведе вас до Румунії й покине!.. Йому ви потрібні тільки зараз!.. Хто хоче наймитом бути, піде з ним, решту Червона Армія знищить. А якщо ми здамося зараз, нам нічого не буде...

В балці вогко. Тиша. Дихати всім важко, наче бракує повітря...

Вітер низько над землею стелить хмари. Тиша... тиша...

Кулеметник потер рукою лоба, спитав тихо:

— Ну, як, хлопці?..

Похнюплені голови. Осторонь сотник Кирюха роздер на прострелених грудях сорочку, останній раз пацнув ногами й затих, дрібно здригаючись.

— Хто здаватись — одходь праворуч! Хто не хоче — ліворуч! — крикнув Петька.

Кулеметник рішуче махнув рукою і ступив праворуч, за ним ринули квапливо й густо. Чоловік із вісім zostалися на місці, потупцяли трохи і підійшли до всіх...

Через п'ять хвилин ішли до радгоспу валкою. Попереду Петька й кулеметник Манжуло. В Петьки на іржавому багнеті роздерта біла спідня сорочка замість прапора.

З воріт радгоспу вийшли гуртом. Гвинтівки наготові, дивляться недовірливо.

Не доходячи кроків із триста, сотня спинилася. Петька й Манжуло відокремилися, без гвинтівок рушили до радгоспу. Назустріч їм двоє радгоспівців. На півдорозі зійшлися. Поговорили трохи. Бородатий радгоспівець обняв Петьку. Манжуло, втерши вуса, навхрест поцілувався з другим.

Схвальний гомін з одного й другого боку. Сотня з брязкотом скидає на одну купу гвинтівки, і по одному, по двоє, купками йдуть у відчинені ворота радгоспу.

Х

З округу приїхав у радгосп уповноважений Чека. Розпитав Петьку, записав показання в книжку і, потиснувши йому обидві руки, поїхав.

Частина махновців влилася в червоний кавалерійський полк, що переслідував Махна, решта пішла в округ, у військкомат. Петька залишився в радгоспі.

Після пережитого так добре лежати нерухомо на ліжку. Ніби вщухає різкий біль у порожній очній западині. Наче ніхто ніколи не волочив Петьку на аркані, не бив до смерті... Недавнє минуле якось не пам'ятається, не хоче Петька його згадувати.

Але як іде в радгоспному клубі повз розколоне дзеркало та мимохідь побачить своє землисте, спотворене обличчя,— гірко судомляться губи й важче стає дихати.

У вівторок надвечір у кімнату до Петьки зайшов секретар радгоспного осередку. Сів на ліжку поруч із Петькою, підгорнув довгі, в мисливських чоботях ноги, прокашлявся:

— Приходь через годину в клуб на загальні збори.

— Гаразд, прийду.

Посидів секретар і пішов. Через годину Петька в клубі. Слухає доповіді голови радгоспу, агронома, завідуючого цегельним заводом, ветеринара. Перед Петькою в звітних цифрах проходить налагоджене, розмірене, як годинник, життя.

Протокол. Опрацювання резолюцій. Побажання.

У поточних справах слова попросив секретар осередку.

— Товариші, у нас в радгоспі живе комсомолец Кремньов, Петро. Ви знаєте, що завдяки йому наш радгосп залишився не розгромленим. Осередок пропонує відправити Кремньова в округ на лікування, а потім зарахувати на вільне місце на нашому заводі. Давайте голоснемо. Хто «за»?

Одноголосно. Хто утримався? Нема. Але Петька встав з ослона, з порожньої очної западини біжить у нього на щоку кваплива каламутна сльоза. У Петьки губи судомить. Постояв, оглянув збори примруженим оком, сказав, трудно повертаючи неслухняним язиком:

— Спасибі, але я не можу залишитися у вас... Я радий би працювати з вами... Але річ у тім... річ ось у чім: у вас життя йде, як по шнуру, а там... у станиці, звідки я... там життя кульгає, на силу налагодили діло, організували осередок, і тепер, може, багатьох нема... махновці порубали... і я хочу туди... там більше потрібні працівники...

Всі мовчать. Всі згодні. У клубі тиша.

XI

Проводжати пішли майже всім радгоспом. Поки попрощався Петька і вийшов на гору, стало смеркати. Над дорогою, над німою шеренгою телеграфних стовпів залягла темрява...

Повзе понад Доном, повище лобатих насуплених гір Гетьманський шлях. Мовчки простує Петька.

У чорній густій темряві, в пустій тиші сонної ночі дзвінко лунають кроки. Похрускує під ногами іній. Ямки від кінських копит затягнуті тоненькою плівкою льодку. Лід хрупко дзвенить, проламлюючись, хлюпає замерзаюча вода.

З-за могили, що вартує шлях, виповз червоний від натуги місяць. Нерівні, косі пливучі тіні розсипалися по степу. Шлях засрібленим глянцем, голубими відблисками покрився льодок.

Мовчки ступає Петька, розкритим ротом жадібно сьорбає повітря. Зів'ялий придорожній полин пахне гіркотою, гірким потом...

Без кінця кучерявиться путь-доріженька, але Петька твердо крокує назустріч ночі, і з глибокого покрову неба блідо-зеленим світлом мерехтить йому п'ятикутна зірка.

БАХУР

Снитися Мишкові, що дід вирізав у садку величезного вишневого прута, йде до нього, прутом махає, а сам суворо так говорить:

— Ану, йди-но сюди, Михайле Хомичу, я тебе уперіщу по тих місцях, відкіля ноги ростуть!..

— За що, дідусю? — питає Мишко.

— А за те, що ти в курнику з-під курки-чубарки всі яйця покрав та на каруселю заніс, прокатав!..

— Дідусю, я цього року не катався на каруселях! — злякано кричить Мишко.

Але дід статечно розгладив бороду та як тупне ногою:

— Лягай, халамиднику, та спускай штани!..

Крикнув Мишко та й прокинувся. Серце б'ється, наче й справді прута покуштував. Трошечки розплющив ліве око — в хаті видно. Вранішня зоря жевріла за вікном. Підвів Мишко трохи голову, чує в снігах голос: мамка вищить, лепече щось, сміхом захлинається, дід кашляє, а чийсь чужий голос: «Бу-бу-бу...»

Протер Мишко очі й дивиться: двері відчинились, стукнули, дід до хати біжить, підстрибує, окуляри на носі в нього теліпаються. Мишко спочатку подумав, що піп з півчою прийшов (на великдень, коли він приходив, дід теж отак метушився), але слідом за дідом суне в кімнату чужий здоровило-солдат у чорній шинелі і в шапці з стрічками, але без козирка, а мамка на шиї в нього висить, вие. Посеред хати струснув чужий чоловік мамку з шиї та як гарикне:

— А де моє потомство?

Мишко злякався, під ковдру заховався.

— Минюшко, синочок, чого ж ти спиш? Батяня твій зі служби прийшов! — кричить мамка.

Не встиг Мишко й оком кліпнути, як солдат зграбастав його, підкинув під стелю, а потім пригорнув до себе та й давай рудими вусами, не на жарт, колоти губи, щоки, очі. Вуса в чомусь мокрому, солоному. Мишко став вириватись, та де там!

— Он у мене який більшовик виріс!.. Скоро батька переросте!.. Го-го-го!.. — кричить батько та все пестить Мишка — то на долоню посадить, крутить, то знову до самого сволака підкидає. Терпів, терпів Мишко, а потім брови нахмутив, як дід, суворості на себе напустив і за батькові вуса вхопився.

— Пусти, батя!

— Е, ні, не пущу!

— Пусти! Я вже великий, а ти мене, як дитину, бавиш!..

Посадив батько Мишка на коліно, питає, усміхаючись:

— Скільки ж тобі років, вітрогоне?

— Восьмий минає, — поглядаючи спідлоба, буркнув Мишко.

— А пам'ятаєш, синулько, як позаторік я тобі пароплави робив? Пам'ятаєш, як ми в ставку їх на воду пускали?

— Пам'ятаю!.. — крикнув Мишко й несміливо обхопив рукою батька за шию.

Тут і зовсім стало весело: посадив батько Мишка верхи собі на шию, за ноги держить і по кімнаті кружка-кружка, а потім як брикне, як заірже по-конячому, Мишкові від щастя аж дух перехопило. Мати за рукав його тягне, кричить:

— Іди надвір, грайся!.. Іди, кажу тобі, шибенику! — І батька просить: — Пусти його, Хомо Якимовичу! Пусти, будь ласка! Не дасть він і надивитись на тебе, сокола ясного. Два роки не бачились, а ти з ним бавишся!

Зсадив батько Мишка на підлогу й каже:

— Біжи, з дітьми пограйся, потім прийдеш, я тобі гостинців дам.

Причинив Мишко за собою двері, спочатку думав був послухати в снігах, про що говоритимуть у хаті, але згадав, що ніхто з хлопчиків ще не знає, що прийшов татко, — і через подвір'я, через город, через картоплю, гайнув до ставка.

Скупався Мишко в смердючій, застоюній воді, обкачався в піску, пірнув останній раз і, стрибаючи на одній нозі, натягнув штанці. Зовсім був намірився йти додому, коли до нього підійшов Вітька — попів синок.

— Не йди, Мишко! Давай скупаємось та підемо до нас гратися. Тобі мамочка дозволила приходити до нас.

Мишко лівою рукою підсмикнув штанці, що сповзали, поправив на плечі підтяжку і знехотя сказав:

— Я з тобою не хочу гратись. У тебе з вух дуже смердить!..

Вітька ехидно примружив ліве око, сказав, стягаючи з кістлявих плечей плетену сорочку:

— Це від золотухи, а ти — мужик, і тебе мати під тином народила!

— А ти бачив?

— Я чув, як наша куховарка розказувала мамочці.

Мишко розгріб ногою пісок і глянув на Вітьку зверху вниз.

— Бреше твоя мамочка! Зате мій батько на війні воював, а твій — кровожад і чужі пироги жере!..

— Бахур!.. — кривлячи губи, крикнув попович.

Мишко вхопив обточений водою камінь-кругляк, але попович стримав сльози й дуже лагідно всміхнувся:

— Ти не бийся, Мишко, не сердься! Хочеш, я тобі свій кинджал віддам, що з заліза зробив?

Мишкові очі блиснули радістю, він одкинув набік камінь-кругляк, але, згадавши про батька, сказав гордо:

— Мені батько кращого за твій з війни приніс!

— Бре-ешеш? — недовірливо протягнув Вітька.

— Сам ти брешеш!.. Раз кажу — приніс, значиться — приніс!..

І справжнє ружжо...

— Подумаєш, який ти став багатий! — заздро всміхнувся Вітька.

— І ще в нього є шапка, а на шапці висять стрічки і золоті слова написані, як у тебе в книжках.

Вітька довго думав, чим би здивувати Мишка, морщив лоба й чухав блілого живота.

— А мій папочка скоро буде архиреем, а твій був пастухом. Ага, що?..

Мишкові набридло стояти, він обернувся й пішов до городу. Попович гукнув:

— Мишко, Мишко, я щось тобі скажу!

— Кажи.

— Підійди до мене.

Мишко підійшов і підозріло дивився.

— Ну, кажи.

Попович затанцював на піску на тоненьких кривих ніжках, усміхаючись, зловтішно крикнув:

— Твій батько — комуняка! От як тільки ти помреш і душа твоя прилетить на небо, а бог і скаже: «За те, що батько твій був комуністом,— гайда в пекло!..» І почнуть там тебе чорти на сковороді підсмажувати!..

— А тебе, думаєш, не почнуть підсмажувати?

— Мій папочка — священик!.. Ти ж дурень неграмотний і нічого не розумієш...

Мишкові стало страшно. Він повернувся і мовчки побіг додому.

Коло тину городнього спинився, гукнув, погрожуючи поповичу кулаком:

— Ось я спитаю дідуся. Якщо брешеш, то не ходи коло нашого подвір'я!

Переліз через тин, до хати біжить, а перед очима сковорідка, і на ній його, Мишка, смажать... Гаряче сидіти, а навколо сметана кипить і піниться бульбашками. По спині мурахи, коли б швидше до діда добігти, розпитати...

Як на те, у хвіртці свиня застрягла. Голова з того боку, а сама з цього, ногами об землю впирається, хвостом крутить і пронизливо вищить. Мишко — виручати: спробував хвіртку відчинити — свиня хрипіти починає. Сів на неї верхи, свиня напнулась, вивернула хвіртку, рохнула і по подвір'ю вскачки. Мишко п'ятами в боки її штовхає, мчить так, що вітром волосся назад закидає. Коло току зіскочив — глянув, а дід на ганку стоїть і пальцем підкликає.

— А підійди до мене, голубе сизий!

Не здогадався Мишко, нащо його дід кличе, а тут знову про пекельну сковороду згадав і — бігом до діда.

— Дідусю, дідусю, а на небі чорти бувають?

— Я тобі зараз усиплю чортів!.. Поплюю в деякі місця та прутком висушу!.. Ах ти, ошкодернику вредний, ти чого це на свині їдиш?..

Ухопив дідусь Мишка за чуба, кличе з кімнати матір:

— Іди на свого розумника полюбайся!

Вискочила мати.

— За що ти його?

— Як то за що? Дивлюсь, а він по подвір'ї на свині скаче, аж курить!..

— Це він на поросній свині катався? — сердито мовила мати.

Не встиг Мишко й слова сказати на своє виправдання, коли дід скинув пасочка, лівою рукою за штанці держить, щоб не впали, а правою Мишкову голову між коліна просовує. Добре шмагав він Мишка та все приказував:

— А не їдь на свині!.. А не їдь!..

Мишко хотів був зарепетувати, а дід і каже:

— Значить, ти, сякий-такий, не жалієш батька? Він з дороги уморився, ліг поспати, а ти крик зчинив?

Довелось замовкнути. Спробував хвицнути діда ногою — не дістав. Підхопила мати Мишка, в хату вштовхнула.

— Сиди тут, сто чортів твоєї матері!.. Ось я тебе пірву до рук, то дам не так, як дід!..

Дід у кухні на лавці сидить, зрідка на Мишкову спину позирає.

Обернувся Мишко до діда, розмазав кулаком останню сльозу, сказав, обпираючись об двері задом:

— Ну, діду... пам'ятатимеш!

— Ти що ж, поганцю, дідові погрожуєш?

Мишко бачить, що дід знову розстібає паска, і заздалегідь трохи прочиняє двері.

— Значить, ти мені погрожуєш? — перепитує дід.

Мишко зовсім зникає за дверима. Дивлячись через щілину, пильно стереже кожен дідів рух, потім заявляє:

— Зажди, зажди, дідуню!.. Ось повипадають у тебе зуби, а я жувати тобі не буду!.. Хоч і не проси тоді!

Дід виходить на ганок і бачить, як у городі, по зелених кудлатих коноплях, пірнає Мишкова голова, мелькають сині штанці. Довго насварюється на нього дід палицею, а в самого в бороді ховається усмішка.

Для батька він — Минька. Для матері — Минюшка. Для діда в ласкаву хвилину — халамидник, а в інший час, коли дідові брови сивими патлами звисають на очі, — «гей, Михайле Хомичу, а йди-но, я тобі вуха намну!»

А для всіх інших: для сусідок-лепетух, для дітей, для всієї станиці — Мишко «бахур».

Дівкою народила його мати. Хоч через місяць і повінчалася з пастухом Хомою, від котрого прижила дитину, але прізвисько «бахур» язвою прилипло до Мишка, лишилось на все життя за ним.

Мишко собою щуплий, волосся в нього з весни було, як пелюстки соняшникового цвіту, в червні сонце обпалило його жаром, розпатлало буланями кучерями; лице, наче горобине яйце, поконопатило ластовинням, а ніс від сонця і постійного купання в ставку облупився, потріскався лушпинням. Одним хороший клишоногенький Мишко — очима. З вузьких прорізів виглядають вони, голубі й лукаві, схожі на нерозталі крупинки річкового льоду.

Отож за очі та за невгамовну непосидючість і любить батько Мишка. Зі служби приніс він синові подарунок — старого-престарого, черствого вяземського медяника та приношені чобітки. Чобітки мати загорнула в рушник і прибрала в скриню, а медяника Мишко того ж вечора розкришив на порозі молотком і з'їв до останньої крихти.

Другого дня прокинувся Мишко разом із сонцем. Набрив із баняка пригорщу теплуватої води, розмазав по щоках вчорашній бруд, висихати вибіг на подвір'я.

Мати пораяється коло корови, дід сидить собі на призьбі. Підкликав Мишка:

— Скачи, халамиднику, під комору! Там курка кудкудакала, мабуть, яйце загубила.

Мишко дідові завжди готовий прислужитись: рачки югнув під комору, з другого боку виліз — тільки його й бачили! По городі підстрибом біжить до ставка, озирається — чи не дивиться дід? А дід жде, покректує. Не діждався й поліз під комору. Вимазався в курячий послід, мружачись від паркої темноти й боляче стукаючись головою об перекладки, доповз до кінця.

— Ох і дурний же ти, Мишко, їй-богу!.. Шукаєш, шукаєш і не знайдеш!.. Хіба курка буде тут нестись? Отут, під камінцем, і повинно бути яйце. Де ти тут повзаєш, халамиднику?

Дідові у відповідь — тиша. Обтрусив зі штанів налиплі грудочки посліду, виліз з-під комори. Примружившись, довго дивився на ставок, побачив Мишка і рукою махнув...

Хлопчики коло ставу обступили малого Мишка, розпитують:

— Твій батько на війні був?

— Був.

— А що він там робив?

— Звісно що — воював!..

— Брешеш!.. Він вошей там бив і при кухні маслаки гриз!..

Зареготали хлопчики, пальцями в Мишка тикають, стрибають навколо. Від гіркої образи сльози виступили в Мишка на очах, а тут ще Вітька-попович боляче уколів його.

— А твій батько комуніст? — питає.

— Не знаю...

— А я знаю, що комуніст. Папочка сьогодні вранці казав, що він продав душу чортам. І ще казав, що всіх комуністів будуть скоро вішати!..

Хлопчики примовкли, а в Мишка стиснулось серце. Татка його будуть вішати — за що? Міцно зціпив зуби і сказав:

— У батька величезне ружжо, і він усіх буржуїв повбиває!

Вітька, виставивши наперед ногу, сказав переможно:

— Руки в нього короткі! Папочка не дасть йому святого благословення, а без святості він нічого не зробить!..

Прощка, син крамаря, роздуваючи ніздрі, штовхнув Мишка в груди і крикнув:

— А ти не дуже зі своїм татом!.. Він у мого батька товари забирав, як зчинилася революція, і батько сказав: «Ну, хіба не перевернеться власть, а то Хомку-пастуха першого вб'ю!..»

Наташка, Прощина сестра, тупнула ногою:

— Бийте його, хлопці, чого ви дивитеся?!

— Бий комунячого сина!..

— Бахур!..

— Привари йому, Прощко!

Прощка шмагонув Мишка прутом по плечі, Вітька-попович підставив ногу, і Мишко навznak важко гепнувся на пісок.

Хлопці загорлали, кинулись на нього. Наташка тоненько верещала й дряпала Мишкову шию. Хтось ногою боляче вдарив його в живіт.

Мишко, скинувши з себе Прощку, підхопився і, виляючи по піску, як заєць від гончаків, подався додому. Вслід йому засвистали, кинули каменем, але доганяти не побігли.

Тільки тоді Мишко передихнув, коли з головою поринув у зелені колючі зарості конопель. Сів на вологу пахучу землю, витер з роздряпаної шиї кров і заплакав: зверху, пробиваючись крізь листя, сонце намагалось заглянути Мишкові в очі, сушило на щокках сльози й лагідно, як матінка, цілувало його в руду патлату маківку.

Сидів довго, поки не висохли очі; потім устав і тихенько попрямував у подвір'я.

Під повіткою батько змащував дьогтем колеса воза. Шапка в нього зсунулася на потилицю, стрічки висять, а синя сорочка на грудях у білих смугах. Підійшов Мишко боком і став коло воза. Довго мовчав. Обісмілившись, торкнув батька за руку, спитав пошепки:

— Батя, ти на війні що робив?

Батько усміхнувся в руді вуса, сказав:

— Воював, синку!

— А хлопці... хлопці кажуть, що ти там тільки воші вбивав!..

Сльози знову перехопили Мишкові горло. Батько засміявся й підхопив Мишка на руки.

— Брешуть вони, мій рідний! Я на пароплаві плавав. Великий пароплав по морю ходить, от на ньому я й плавав, а потім пішов воювати.

— З ким ти воював?

— З панами воював, мій любенький. Ти ще малий, от і довелось мені на війну йти за тебе. Про це й у пісні співається.

Батько усміхнувся і, дивлячись на Мишка, притупуючи ногою, тихенько заспівав:

Ой Михайле, Михайля, Михайлятко моє!
Ой не йди ти на війну, нехай батько іде.
Батько — старенький, на світі нажився...
А ти — молоденький, та ще й не женився...

Мишко забув про образу, що завдали йому хлопчак, і засміявся — з того, що в батька руді вуса настовбурчились над губою, як залізник, з якого мама віники в'яже, а під вусами смішно губи ляпають і рот розкритий круглою чорною діркою.

— Ти мені зараз не заважай, Минько, — сказав батько, — я воза буду лагодити, а ввечері спати ляжемо і я тобі про війну все розкажу.

День розтягнувся, як довга глуха дорога в степу. Сонце зайшло, по станиці пройшла череда, осів порох, і з потемнілого неба несміливо глянула перша зірка.

Мишка пориває нетерплячка, а мати, як навмисне, довго поралась коло корови, довго цідила молоко, в погріб полізла і там марилилась цілісіньку годину. Мишко в'юном коло неї крутився.

— Скоро вечеряти будемо?

— Встигнеш, вітрогоне, зголоднів!..

Але Мишко й на крок не відстає від неї: мати в погріб — і він за нею, мати в кухню — і він слідком. П'явкою присмоктався, за спідницю вчепився, волочиться.

— Ма-а-а-мо!.. Давай вечеряти!..

— Та відчепись ти, коросто липуча... Жерти захотів — бери шматок хліба та й тріскай!

А Мишко не вгаває. Навіть потиличник, зароблений у матері, й то не допоміг.

За вечерею сяк-так наковтався юшки і — прожогом у кімнату. Далеко за скриню кинув штани, з розгону пірнув під материну ковдру, зшиту з різнокольорових клаптиків. Причаївся і жде, коли прийде батько про війну розказувати.

Дід навколішках стоїть перед образами, шепче молитви, поклонив б'є. Підвів Мишко голову: дід, насилу згинаючи спину, пальцями лівої руки в підлогу обтирається і лобом у мостину — стук!.. А Мишко ліктем у стіну — бух!..

Дід знову пошепче, пошепче і поклін стукає. А Мишко й собі в стіну бухає. Розсердився дід, обернувся до Мишка:

— Я тобі, окаянный, прости господи!.. Постукай мені, я тебе стукну!

Одчухрав би дід Мишка, та до кімнати ввійшов батько.

— Мишко, чого ти тут ліг? — питає.

— Я з мамою сплю.

Батько сів на ліжку й мовчки став крутити вуса. Потім, подумавши, сказав:

— А я тобі в кімнаті з дідом постелив...

— Я з дідом не ляжу!..

— Чого ж би-то?

— У нього від вусів тютюном дуже смердить!

Батько знов покрутив вуса й зітхнув:

— Ні, синку, ти вже лягай з дідом...

Мишко натягнув на голову ковдру й, виглядаючи одним оком, ображено сказав:

— Ти вчора, батя, ліг на моєму місці і сьогодні... Лягай ти з дідом!

Сів на ліжку і, обхопивши руками батькову голову, прошепотів:

— Ти лягай з дідом, а то мама з тобою, мабуть, не спатиме!

Від тебе теж тютюном смердить!

— Ну, гаразд, ляжу з дідом, а про війну розказувати не буду.

Батько встав і пішов у кухню.

— Батя!

— Ну?

— Лягай уже тут...— зітхаючи, сказав Мишко і встав.— А про війну розкажеш?

— Розкажу.

Дід ліг коло стіни, а Мишка поклав скраю. Трохи згодом прийшов батько. Присунув до ліжка осла, сів і закурив смердючу цигарку.

— Бачиш, як воно діло було... Пам'ятаєш, за нашим током колись крамарева земля була?..

Мишко згадав, як колись бігав він по високій запашній пшениці. Перелізе через кам'яну огорожу току і — в хліба. Пшениця його з головою ховає, важке чорновусе колосся лоскоче обличчя. Пахне пилом, ромашкою і степовим вітром. Мати казала, бувало, Мишкові:

— Не заходь, Минюшко, далеко в хліб, а то заблудиш!..

Батько помовчав і сказав, гладячи Мишка по голові:

— А пам'ятаєш, як ти їздив зі мною за Піщану могилу? Хліб наш там був...

І знову пригадав Мишко: за Піщаною могилою вузенька, крива нивка хліба. Приїхав Мишко з батьком туди, а нивка вся худобою витолочена. Лежить брудними віхтями втовчене в землю колосся, під вітром гойдаються порожні стебла. Пам'ятає Мишко, як батько, такий великий і дужий, страшно кривив обличчя і по запорошених щоках його скупю текли сльози. Мишко також плакав тоді, дивлячись на нього...

Як їхали назад, батько спитав баштанника:

— Скажи, Федоте, хто потолочив мій хліб?

Баштанник плюнув під ноги й відповів:

— Крамар гнав скотину на базар і навмисне загнав на твою ниву.

Батько підсунув ближче ослона, заговорив:

— Крамар та інші багатії загарбали всю землю, а бідним сіяти було ніде. Отак воно було скрізь, не тільки в нашій станиці. Дуже вони кривдили нас тоді... Жити стало скрутно, найнявся я пастухом, а потім забрали мене на службу. На службі мені було погано, офіцери за всяку дрібницю по морді били... А потім об'явилися більшовики, і старший у них — на прізвище Ленін. Сам собою він наче й непоказний, але розуму дуже вченого, хоч і нашого, мужицького роду. От і кажуть нам більшовики таку річ, що ми й роти пороззявляли: «Чого ви, — кажуть, — мужики й робочі, гав ловите?.. Женить панів та начальство під три вітри поганою мітлою! Все — ваше!..»

Оцими словами вони нас і розбудили. Поміркували ми собі — правда. Одібрали у панів землю та маєтки, але занудило їх від поганого життя. Наїжачились і пруть на нас, мужиків і робочих, війською... Зрозумів, синку?

А той самий Ленін — старший у більшовиків — народ підняв, мов той ратай скибу плугом. Зібрав солдатів і робочих та й давай колошматити панів! Аж пух і пір'я з них летить! Стали солдати й робочі називатися Червоною гвардією. От і я був у Червоній гвардії. Жили ми у величезному домі, називався він Смольним. Сіни там, синку, довжелезні, а кімнат так багато, що заблудити можна.

Стою я раз уночі коло входу на варті. Холодно надворі, а на мені тільки шинеля. Вітер так і шмагає... Але ось вийшли з цього дому два чоловіки і йдуть повз мене. Підходять вони ближче, і впізнаю я, що один із них — Ленін. Підійшов він до мене і питає лагідно:

— Не холодно вам, товаришу?

А я йому й кажу:

— Ні, товаришу Ленін, не тільки холод, а ніякі вороги не зламають нас! Не для того ми забрали владу у свої руки, щоб віддати її буржуазам!..

Він засміявся і руку мені тисне міцно. А потім пішов помаленьку до воріт.

Батько помовчав, дістав з кишені кисет, зашелестів папером, закурюючи, чиркнув сірником, і на рудому, щетинястому вусі побачив Мишко світлу й блискучу сльозинку, схожу на краплю роси, які ранками висять на кінчиках листків кропиви.

— Он він який був. Про всіх турбувався. Про кожного солдата серцем болів... Після того часто я його бачив. Іде повз мене, побачить аж он звідки, усміхнеться і питає:

— То не зламають нас буржуї?

— Куди їм, паршивим, товаришу Ленін! — бувало, скажу йому.

Як він казав, так і вийшло, синку! Землю і фабрики ми забрали, а багатіїв — кровопивців наших — і духу тепер нема!.. Виростеш — не забувай, що твій батько матросом був і за комунію чотири роки кров проливав. До тих літ і я помру, і Ленін помре, а діло наше повік житиме!.. Коли виростеш — воюватимеш за Радянську владу, як твій батько воював?

— Буду! — крикнув Мишко, скочив з ліжка, хотів з розгону вчепитись батькові за шию, та забув, що поруч дід лежить, ногою на живіт йому наступив.

Дід як крикне, руку простягнув, хотів згребти Мишка за чуб, але батько вхопив Мишка на руки й поніс у кімнату.

На руках у нього Мишко й заснув. Спочатку довго думав про незвичайного чоловіка — Леніна, про більшовиків, про війну, про пароплави. Спочатку крізь дрімоту чув стримувані голоси, відчував солодкий дух поту й махорки, — потім очі злиплися, повіки наче хто долонями придавив.

Не встиг заснути, як приснилося місто: вулиці широкі, кури в розсипаному попелі купаються; у станиці їх безліч, а в місті набагато більше. Будинки точнісінько такі, як батько розказував: величезна хата, вкрита свіжим очеретом, на комині в неї стоїть ще одна хата, у тієї на комині ще одна, а комин аж верхньої хати в небо ввіткнувся.

Іде Мишко вулицею, голову вгору задирає, роздивляється, і раптом, де тільки й узявся, гульк йому назустріч височенний чоловік у червоній сорочці.

— Ти, Мишко, чому без діла вештаєшся? — питає він дуже лагідно.

— Мене дідусь пустив погратись, — відповідає Мишко.

— А ти знаєш, хто я такий?

— Ні, не знаю...

— Я — товариш Ленін!..

У Мишка зстраху коліна підломились. Хотів дременути, але чоловік у червоній сорочці взяв його, Мишка, за рукав і каже:

— Совісті в тебе, Мишко, й на копійку нема! Ти ж добре знаєш, що я за бідний народ воюю, а чогось у моє військо не вступаєш? — Мене дідусь не пускає!.. — виправдується Мишко.

— Ну, як хочеш, — каже товариш Ленін, — а без тебе у мене невправка! Мусиш ти до мене у військо вступити, та й край!..

Мишко взяв його за руку і сказав дуже твердо:

— Ну, гаразд, я не питатиму його, й вступаю у твоє військо, і воюватиму за бідний народ. Але якщо дідусь мене за це прутом шмагатиме, то ти за мене оступись!..

— Неодмінно оступлюсь! — сказав товариш Ленін та й пішов вулицею, а Мишко відчув, як у нього від радості перехопило дух, нічим дихнути; хоче він щось крикнути — язик присох...

Здригнувся Мишко на постелі, пацнув діда ногами і прокинувся.

Дід уві сні щось мимрить, жує губами, а в вікно видно, як за ставком ніжно блідне небо і рожевою кров'янистою піною клубочаться і пливуть зі сходу хмари.

З того часу щовечора розказував батько Мишкові про війну, про Леніна, про те, в яких краях бував.

У суботу ввечері сторож із виконкому привів у подвір'я низенького чоловіка в шинелі і з шкіряною халявою під пахвою. Підкликав діда, сказав:

— Ось привів до вас на квартиру товариша радянського співробітника. Він прибув з міста й буде у вас ночувати. Дасте йому повечеряти, діду.

— Воно, звісно, ми не проти, — сказав дід. — А мандати у вас є, пане товаришу?

Мишко аж здивувався — який у нього вчений дід, і, засунувши пальця в рот, спинився послухати.

— Є, дідусю, все є,— всміхнувся чоловік зі шкіряною халявою і пішов до хати.

Дід за ним, а Мишко за дідом.

— А ви ж по яких ділах до нас прибули? — дорогою спитав дід.

— Я приїхав перевибори проводити. Будем обирати голову і членів сільради.

Трохи згодом прийшов з току батько. Поздоровкався з чужим чоловіком і велів маманьці давати вечеряти. Після вечері батько й чужак сіли на лаві поруч, чужак розстебнув шкіряну халяву, дістав відтіля пачку паперів і став батькові показувати. Мишкові не терпиться, крутиться біля них, хоче глянути. Взяв батько один папір, Мишкові показує:

— Дивись, Мишко, оце і є сам Ленін!

Мишко вирвав у батька з рук картку, вп'явся в неї очима і рота від здивування роззявив: на папері стоїть на весь зріст невеликий чоловік, і зовсім не в червоній сорочці, а в піджаку. Одна рука в штанах, у кишеню засунута, а другою поперед себе показує. Прикипів до нього Мишко очима, вмить усього обмацав: міцно, назавжди ввібрав у пам'ять вигнуті брови, усмішку, що причаїлась у погляді та в кутиках губів, кожну рисочку обличчя запам'ятав.

Чужак узяв з рук у Мишка карточку, клацнув замком халяви і пішов спати. Вже роздягнувся, ліг і вкрився шинеллю, почав засинати, коли почув, як рипнули двері. Підвів голову.

— Хто це?

По підлозі ляпають чісь босі ноги.

— Хто там? — спитав він знову й коло ліжка несподівано побачив Мишка.

— Чого тобі, малий?

Мишко з хвилину постояв мовчки, потім, осмілившись, пошепки сказав:

— Ти, дядечку, той... ти... віддай мені Леніна!..

Чужак мовчить, голову звів з ліжка й дивиться на нього.

Стало Мишкові страшно: а якщо поскупиться та не дасть? Намагаючись погамувати дрож у голосі, кваплячись і захлинаючись, зашепотів:

— Ти мені віддай його назовсім, а я тобі... я тобі подарую бляшану коробочку гарненьку, і ще віддам усі до одної бабки, і...— Мишко відчайдушно махнув рукою і сказав: — І чоботи, що мені батько приніс, віддам!

— А нащо тобі Ленін? — усміхаючись, спитав чужак.

«Не дасть!..» — зринула у Мишка думка. Нагнув голову, щоб не видно було сліз, сказав глухо:

— Значить, треба!

Чужак засміявся, дістав з-під подушки халяву й подав Мишкові картку. Мишко її під сорочку, до грудей притиснув, до серця якнайміцніше, і — бігом з кімнати. Дід прокинувся, питає:

— Ти чого лазиш, як мара? Казав тобі — не пий на ніч молока, а тепер, бач, припекло!.. Іди до помийного відра, мені тебе надвір водити нема охоти!

Мишко мовчки ліг, карточку обома руками притискає, повернутись страшно, щоб не пом'яти. Так і заснув.

Прокинувся на світанку. Мати тільки що корову видоїла й вигнала в череду. Побачивши Мишка, в долоні ляснула:

— Яка тебе трясця мучить? Чого ти так рано встав?

Мишко карточку під сорочкою тисне, повз матір на тік, під комору шаснув.

Навкруг комори ростуть лопухи і зеленою непролазною стіною наїжачилась кропива. Заповз Мишко під комору, порох і курячий послід розгріб долонею, зірвав старий, пожовклий лист лопуха, загорнув у нього карточку й камінцем приклав, щоб вітер не звів.

З ранку до вечора йшов дощ. Небо затигло сірим запиналом, на подвір'ї пінились калюжі, вулицею бігли наввипередки струмки.

Довелось Мишкові сидіти вдома. Вже смеркало, коли батько з дідом пішли у виконком на збори. Мишко натягнув дідового картуза й пішов слідом. Виконком містився в церковній сторожці. По кривих, брудних східцях виліз, крекчучи, Мишко на ганок і зайшов у кімнату. Під стелею повзає тютюновий дим, людей повнісінько. Коло вікна за столом сидить чужак, щось розказує козакам.

Мишко тихенько проліз на самий зад і сів на лавці.

— Хто за те, товариші, щоб Хома Коршунов був головою? Прошу піднести руки!

Зять крамаря Прохор Лисенков, що сидів поперед Мишка, крикнув:

— Граждани!.. Прошу зняти його кандидатуру. Він нечесної поведінки. Ще коли пастухом череду нашу пас, то помітили!..

Мишко побачив, як Федот-швець устав з підвіконня, закричав, махаючи руками:

— Товариші, багатіям не хочеться, щоб головою був пастух Хома, але як він пролетар'ят і за Радянську владу!..

Заможні козаки, що купують стояли коло дверей, затупотіли ногами, засвітали. Галас зчинився у виконкомі.

— Не треба пастуха!

— Прийшов зі служби — нехай громадським пастухом наймається!..

— К чорту Хому Коршунова!

Мишко глянув на бліде обличчя батька, що стояв коло лавки, і сам зблід від страху за нього.

— Тихше, товариші!.. Із зборів буду виганяти! — горлав чужак, гатячи по столі кулаком.

— Свого чоловіка з козаків оберемо!..

— Не треба!..

— Не хо-че-мо... мать-перемать! — кричали козаки, а найголосніше Прохор, зять крамаря.

Рудобородий здоровань-козак з сергою в вусі і в драному залаганому піджаку — скочив на осли:

— Братця!.. Он воно куди діло завертає!.. Нахрапом хочуть багатії посадити головою свого чоловіка!.. А тоді знову!..

Крізь жахливе ревіння Мишко чув лише окремі слова, що їх вигукував козак із сергою:

— Землю... переді!.. бідноті суглинок... чорнозем заберуть собі!..

— Прохора головою!.. — гули коло дверей.

— Про-о-хо-ра!.. Го-го-го!.. Га-га-га!..

Насилу вгамувалися. Чужақ, хмурячи брови і бризкаючи слиною, довго щось вигукував.

«Мабуть, лається», — подумав Мишко.

Чужак голосно спитав:

— Хто за Хому Коршунова?

Над ослонами піднялося багато рук. Мишко теж підняв руку. Хтось, перестрибуючи з ослона на ослін, голосно лічив:

— Шістдесят три... шістдесят чотири...— не дивлячись на Мишка, показав пальцем на його підняту руку, вигукнув: — Шістдесят п'ять!

Чужак щось записав на папірці, крикнув:

— Хто за Прохора Лисенкова, прошу підняти!

Двадцять сім багатіїв і Єгор-мельник дружно підняли руки. Мишко подивився навкруги й теж підняв руку. Чоловік, який лічив голоси, порівнявся з ним, глянув зверху вниз і боляче вхопив його за вухо.

— Ах ти, вилупок! Чухрай відціля, а то я тобі всиплю! Теж голосує!..

Кругом засміялись, а чоловік підвів Мишка до виходу, штовхнув у спину. Мишко згадав, як говорив батько, лаючись з дідом, і, сповзаючи по слизьких, заболочених східцях, крикнув:

— Таких прав не маєш!

— Я тобі покажу права!..

Образа була, як і всі образи, дуже гірка.

Прийшовши додому, Мишко трохи поплакав, поскаржився матері, але вона сердито сказала:

— А ти не ходи, куди не слід! У кожному дірку носа тичеш!.. Наказаніє мені з тобою, та й годі!

Другого дня вранці — сіли за стіл снідати, не встигли скінчити, почули далеко, через те глуху музику. Батько поклав ложку, сказав, витираючи вуса:

— А знаєте, це військовий оркестр!

Мишка мов вітром здуло з лавки. Хряпнули двері в сніях, за вікном часто загувало — туп-туп-туп-туп...

Вийшли на подвір'я і дід з батьком, мати до половини висунулася з вікна.

У кінець вулиці зеленою колихливою хвилею вливалися ряди червоноармійців. Попереду музики дують у величезні труби, гукає барабан, дзвін стоїть над станицею.

Мишко не знає, куди дивитись. Розгублено закрутився на одному місці, потім зірвався і підбіг до музик. У грудях щось солодко защеміло, підкотилося до горла... Глянув Мишко на припорошені веселі обличчя, на музик, що поважно надували щоки, й одразу, як одрубав, вирішив: «Піду воювати з ними!..»

Згадав свій сон, і де тільки сміливість узялася. Вхопився за підсумок крайнього.

— Куди ви йдете? Воювати?

— Ну, аякже! Звісно, воювати!

— А за кого ви воюєте?

— За Радянську владь, дурнику! Ну, йди сюди, всередину.

Штовхнув Мишка в середину рядів, хтось, сміючись, дав йому щигля по кучерявій потилиці, другий на ходу дістав з кишені замазану грудку цукру, сунув йому в рот. На майдані відкілясь із передніх рядів крикнули:

— Сті-і-ій!..

Червоноармійці спинилися, розсипались по майдану, густо лягли в холодку, в затінку шкільної огорожі. До Мишка підійшов високий британський червоноармієць із шаблею при боці. Спитав, усміхаючись:

— Ти відкіля до нас приблудився?

Мишко споважнів, підсмикнув штаненята.

— Я йду з вами воювати!

— Товаришу комбат, візьми його в помічники! — гукнув один з червоноармійців.

Кругом зареготали. Мишко дрібно закліпав, але чоловік з чудним прізвиськом «комбат» насупив брови, крикнув суворо:

— Ну, чого іржете, дурноверхі? Звичайно, ми візьмем його, але з умовою...— Комбат обернувся до Мишка і сказав: — На тобі штани з одною підтяжкою, так не можна, ти нас осоромиш таким видом!.. Ось дивися, на мені дві підтяжки, і на всіх по дві. Біжи, нехай тобі мати пришиє другу, а ми тебе заждемо тут...— Потім він повернувся до тину, гукнув, підморгуючи: — Терещенко, піди принеси новому червоноармійцеві ружжо і шинелю!

Один з тих, що лежали під тином, встав, приклав руку до козирка, відповів:

— Слухаю!..— і швидко пішов уздовж огорожі.

— Ну, швиденько біжи! Нехай мати зараз пришиє другу підтяжку!..

Мишко суворо глянув на комбата:

— Ти гляди, не обмани мене!

— Та що ти? Як можна!..

Від майдану додому далеко. Поки добіг Мишко до воріт — засапався. Духу не переведе. Коло воріт на бігу скинув штанці і, мелькаючи босими ногами, вітром улетів до хати.

— Мамо!.. Штани!.. Підтяжку приший!..

У хаті тихо. Над піччю чорним роєм гудуть мухи. Оббіг Мишко подвір'я, тік, город — ні батька, ні матері, ні діда нема. Вскочив у кімнату — набачив торбу. Одрізає ножом довгу поворозку, пришивати ніколи, та й не вміє Мишко. Нашвидку прив'язав її до штанів, перекинув через плече, ще раз прив'язав спереду і прожогом під комору.

Одсунув камінь, глянув мигцем на Ленінову руку, що показувала на нього, Мишка, шепнув, переводячи дух:

— Ну от, бачиш? І я вступив у твоє військо!..

Дбайливо загорнув карточку в лопух, ткнув у пазуху і вулицею вскачки. Одною рукою карточку до грудей тулить, другою штанці підсмикуює. Повз сусідське подвір'я біг, гукнув до сусідки:

— Онисимівно!

— Ну?

— Перекажи нашим, щоб обідали без мене!..

— Ти куди легиш, вітрогоне?

Мишко махнув рукою:

— На службу йду!..

Добіг до майдану і став, мов укопаний. На майдані — хоч би тобі душа! Під огорожею недокурки, банки від консервів, чийсь рвані обмотки, а десь аж на краю станиці глухо гуде музика, чути, як на битому шляху гупають кроки.

Мишко гірко заривав, крикнув і щодуху побіг доганяти. І догнав би, неодмінно догнав би, але навпроти подвір'я чинбаря лежить впоперек шляху жовтий хвостатий собацюра, зуби скалить. Поки перебіг Мишко на другу вулицю — не чути ні музики, ні тупоту ніг.

Через два дні в станицю прийшов загін із сорока чоловік. Солдати були в сірих валянках і засмальцьованих робочих піджаках. Батько прийшов із сільради додому обідати, сказав дідові:

— Приготуй, папашо, хліб у коморі. Продзагін прийшов. Розверстка починається.

Солдати ходили по дворах: протикали в сараях землю багнетами, відкопували закопаний хліб і звозили підводами в громадську комору. Прийшли й до голови. Передній, посмоктуючи люльку, спитав діда:

— Закопував хліб, діду? Признавайся!

Дід розгладив борідку і з гордістю сказав:

— Та в мене ж син комуніст!

Пішли в комору. Солдат з люлькою поглянув на засіки й усмінувся.

— Одвези, дідусю, з оцього засіка, а решта тобі на харчі й на насіння.

Дід запряг у віз старого Буланого, покректав, застогнав, насипав вісім мішків, з жалем махнув рукою й повіз до громадської комори. Мати трохи поплакала за хлібом, а Мишко допоміг дідові насипати зерно в мішки й пішов до попового Вітьки гратися.

Тільки що сіли в кухні, розіклали на підлозі вирізаних з паперу коней,— в кухню увійшли ті самі солдати. Піп, плутаючись у підряснику, вибіг назустріч їм, заметушився, запросив зайти в кімнати, але солдат з люлькою суворо сказав:

— Ходімо в комору! Де у вас хліб зберігається?

З кімнати вискочила розпатлана попада, всміхнулася злодійкувато:

— Уявіть собі, панове, у нас хліба зовсім нема!.. Батюшка ще не їздив по парафії...

— А підвал у вас є?

— Ні, нема... Ми хліб раніше тримали в коморі...

Мишко згадав, як разом із Вітькою лазив з кухні в просторий підвал, сказав, звертаючись до попаді:

— А з кухні ми разом із Вітькою лазили в підвал, забула?

Попада, бліднучи, засміялась:

— Це ти щось переплутав, хлопчику!.. Вітю, ви б пішли в садок погралися!..

Солдат із люлькою примружив очі, всміхнувся до Мишка:

— Як же туди спуститися, малий?

Попада хруснула пальцями, сказала:

— Невже ви вірите нетямущому хлоп'яті? Я вас запевняю, панове, що підвалу у нас нема.

Піп, махнувши полами підрясника, сказав:

— Може, бажаєте, товариші, закусити? Ходімо в кімнати!

Попада, проходячи повз Мишка, боляче вщипнула його за руку й ласкаво всміхнулася:

— Ідіть, дітки, в садок, не заважайте тут!

Солдати Perezирнулися і пішли до кухні, постукуючи по підлозі прикладами гвинтівок. Коло стіни відсунули стола, стягнули ряднину. Солдат з люлькою підважив мостину, заглянув у підвал і похитав головою:

— Як же вам не соромно? Казали — хліба нема, а підвал повен-повнісінький пшениці!..

Попада глянула на Мишка такими очима, що йому стало страшно й захотілося чимскоріш додому. Він устав і пішов на подвір'я. Слідом за ним у сні вискочила попада, схлипнула і, вхопивши Мишка за волосся, стала тягати по підлозі.

Мишко ледве вирвався і щодуху помчав додому. Захлинаючись слізьми, розказав усе матері, а вона тільки за голову вхопилась:

— І що мені з тобою робити? Геть з-перед моїх очей, поки я тебе не одлушпарила!..

З того часу завжди, після кожної образи, заповзав Мишко під комору, відсував камінця, розгортав лопуха і, кроплячи папір слізьми, розказував Леніну про своє горе та скаржився на того, хто заподіяв йому кривду.

Минув тиждень. Мишко нудьгував. Гратися не було з ким. Сусідські хлопчики не водилися з ним, до прізвиська «бахур» прилипло ще одне, перебране від старших. Услід Мишкові кричали:

— Гей ти, комунячок! Комунячий недоносок, оглянься!..

Якось надвечір прийшов Мишко зі ставка додому: не встиг до хати увійти, почув, як батько говорить різким голосом, а мама голосить, наче по мерцеві. Прослизнув Мишко у двері й бачить: батько шинелю свою скачав і чоботи взуває.

— Ти куди йдеш, татку?

Батько засміявся, відповів:

— Вгамуй, синку, матір!.. Бач, реве, душу мені ятрить. Я на війну йду, а вона не пускає!..

— І я з тобою, татку!

Батько підперезався паском і надів шапку з стрічками.

— Чудак ти, та й годі! Не можна нам обом іти з дому разом!.. Ось я повернусь, потім ти підеш, а то хліб достигне, хто ж його збиратиме? Мати в господарстві пореається, а дід старий!..

Мишко, прощаючись із батьком, стримався, не заплакав, навіть усміхнувся. Мама, як і тоді, повисла у батька на шиї, насилу він її відчепив, а дід тільки кречнув, цілуючи солдата, шепнув йому на вухо:

— Хомушко... синку!.. Може б, ти не йшов? Може, якимось там без тебе?.. Не дай і не приведи, уб'ють, пропадем ми тоді!

— Перестань, батя! Не годиться так. Хто ж боронитиме нашу владу, коли кожен у жінки під спідницю ховатиметься?

— Ну, що ж, іди, якщо твоє діло справедливе.

Одвернувся дід і непомітно змахнув сльозу. Проводжати батька пішли до виконкому. Там у подвір'ї товпляться душ із двадцять з гвинтівками. Батько теж узяв гвинтівку і, поцілувавши Мишка востаннє, разом із іншими попрямував вулицею на край станиці.

Додому повертався Мишко разом із дідом. Мати, пожитуючись, пленталась позаду. По станиці зрідка гавкають собаки, зрідка світиться в вікнах. Станиця вкрилася нічною темрявою, наче стара жінка чорною хусткою. Накрапав дощик, десь за станицею, над степом, гралися блискавки і глухими розсипчастими ударами бухав грім.

Підійшли до дому. Мишко, що мовчав усю дорогу, спитав діда:

— Дідусю, а кого пішов батько воювати?

— Відчепись!..

— Дідусю!..

— Ну?

— З ким батько буде воювати?

Дід засунув ворота на засув, відповів:

— Лихі люди появились по сусідству з нашою станицею. Народ називає їх бандою, а по-моєму, — вони просто розбійники... От батько твій і пішов з ними битися.

— А багато їх, дідусю?

— Кажуть, близько двохсот... Ну, йди, вітрогоне, спати, годі тобі отягатися!

Уночі Мишка розбудили голоси. Прокинувся, полапав по ліжку — нема діда.

— Дідусю, де ти?

— Мовчи!.. Спи, невгамовний!

Мишко встав і помацки добрався до вікна. Дід у самих спідніх сидить на лавці, голову висунув у відчинене вікно, слухає. Прислухався Мишко і в німій тиші виразно почув, як за станицею часто затрахкали постріли, потім розмірено застукотіли залпи.

Трах!.. тра-тра-рах!.. та-трах!

Наче цвяхи забивають.

Мишка охопив страх. Притулився до діда, спитав:

— Це батя стріляє?

Дід промовчав, а мати знов заплакала, заголосила.

До світанку чути було за станицею постріли, потім усе змовкло. Мишко бубликом скрутився на лавці й заснув тяжким, нерадісним сном. На зорі вулицею до виконкому проскакала купа вершників. Дід розбудив Мишка, а сам вибіг на подвір'я.

У дворі виконкому чорним стовпом височить дим, вогонь перекинувся на будівлі. По вулицях снують верхівці. Один підскочив до подвір'я, крикнув до діда:

— Кінь є, старий?

— Є...

— Запрягай і виїжджай за станицю! В лозах ваші комуністи лежать!.. Бери їх і вези, нехай родичі закопають!..

Дід швидко запріг Буланого, взяв у тремтячі руки віжки й риссю виїхав з подвір'я.

Над станицею зчинився крик, бандити тягли з токів сіно, різали овець. Один зіскочив із коня біля подвір'я Онисимових, вбіг до хати. Мишко почув, як Онисимівна завилала товстим голосом. А бандит, брязкаючи шаблею, вибіг на ганок, сів, роззувся, роздер надвое квітчасту святну хустку Онисимівни, скинув свої брудні онучі й обмотав ноги половинками хустки.

Мишко увійшов до хати, ліг на ліжку, закрив голову подушкою, встав аж тоді, коли скригнули ворота. Вибіг на ганок, побачив, як дід з бородою, мокрою від сліз, вводить у подвір'я коня.

Ззаду на возі лежить босий чоловік, широко розкинувши руки, голова його, підстрибуючи, стукає по помісниці, тече на дошки густа, чорна кров...

Мишко, хитаючись, підійшов до воза, заглянув в обличчя, посічене шаблею: видно вищирені зуби, щока висить, одрубана разом з кісткою, а на виряченому, залитому кров'ю оці, похитуючись, сидить велика зелена муха.

Мишко, не догадуючись, дрібно тремтячи від жаху, перевів погляд і, побачивши на грудях, на матроській сорочці, сині й білі смуги, залиті кров'ю, здригнувся, наче його хтось ударив ззаду по

ногах,— широко розкритими очима глянув ще раз у нерухоме чорне обличчя і скочив на віз.

— Таточку, встань! Татусю любенький!..— Упав із воза, хотів утікати, але ноги підігнулися, рачки проповз до ганку і ткнувся головою в пісок.

У діда очі глибоко позападали, голова трясеться й стрибає, губи шепчуть щось безгучно.

Довго мовчки гладив Мишка по голові, потім, поглядаючи на матір, що лежала на ліжку недвижно, шепнув:

— Ходім, небого, надвір...

Узяв Мишка за руку й повів на ганок. Мишко, йдучи повз двері в кімнату, приплющив очі, здригнувся: в кімнаті на столі лежить батько, мовчазний і поважний. Кров із нього обмили, але у Мишка в уяві постає батькове оскліле закритавлене око й велика зелена муха на ньому.

Дід довго одв'язував біля колодязя мотузку; пішов у конюшню, вивів Буланого, навіщось витер йому запінені губи рукавом, потім надів на нього вуздечку, прислухався: по станиці крики, регіт. Повз двір їдуть верхи двоє, у темряві жевріють цигарки, чути голоси:

— От ми їм і зробили розверстку!.. На тім світі пам'ятатимуть, як у людей хліб забирати!..

Перестуки кінських копитів замовкли, дід нахилився до Мишкового вуха, зашепотів:

— Старий я... не вилізу на коня... Посаджу я тебе, небоже, верхи, і їдь ти з богом на хутір Пронін... Дорогу я тобі покажу... Там повинен бути отой загін, що з музикою йшов через нашу станицю... Скажи їм, нехай їдуть у станицю: тут, скажеш, банда! Втямив?..

Мишко мовчки кивнув головою. Посадив його дід верхи, ноги прив'язав до сідла вірьовкою, щоб не впав, і через тік, повз ставок, повз бандитську заставу провів Буланого в степ.

— Он до пагорка пішла балка, понад нею їдь, нікуди не звертай!.. Прямо в хутір в'їдеш. Ну, рушай, мій рідний!..

Поцілував дід Мишка й легенько вдарив Буланого долонею.

Ніч місячна, видна. Буланий трюхикає дрібним тюпачком, пофоркує і, відчуваючи на спині легку ношу, переходить на крок. Мишко торкає його поводом, ляпає рукою по шії, трясеться, підстрибуючи.

Перепелиці бадьоро посвистують у зеленій гущавині досягаючих хлібів. На дні балки дзюрчить джерельна вода, вітер несе прохолоду.

Мишкові страшно самому в степу, він обіймає руками теплу шию Буланого, тулиться до нього маленькою змерзлою грудочкою.

Балка повзе вгору, спускається, знов повзе вгору. Мишкові страшно озирнутися назад, він шепче, намагаючись ні про що не думати. В вухах у нього холоне тиша, очі заплющені.

Вороний махнув головою, форкнув, пішов швидше. Трошечки розплющив Мишко очі — побачив унизу, під горою, блідо-жовті вогники. Вітер доніс собачий гавкіт.

Теплою радістю на хвилину зігрілись Мишкові груди. Штовхнув Буланого ногами, крикнув:

— Но-о-о-о!..

Собаки гавкають все ближче. Видно на пагорку невизразні обриси вітряка.

— Хто їде? — гукнув хтось од вітряка.

Мишко мовчки підганяє Буланого. Над сонним хутором заголови півні.

— Стій! Хто їде?.. Стріляти буду!..

Мишко злякано напнув повіддя, але Буланий, зачувши, що близько якісь коні, заіржав і рвонувся, не слухаючи поводитів.

— Сті-і-ій!..

Коло вітряка бахнули постріли. Мишків крик потонув у тупоті кінських ніг. Буланий захрипів, став гопки й важко звалився на правий бік.

Мишко на мить відчув страшний, нестерпний біль у нозі, крик присох у нього на губах. Буланий навалювався на ногу все важче й важче.

Кінський тупіт усе ближче. Підскакали двоє, брязкаючи шаблями, зіскочили з коней, нахилились над Мишком.

— Мамо рідна, та це ж хлопчина!..

— Невже уколошкали?!

Хтось сунув Мишкові за пазуху руку, близько в обличчя дихнув тютюном. Чийсь зраділий голос сказав:

— Він цілісінький!.. Мабуть, йому кінь ногу придавив?..

Непритомніючи, прошепотів Мишко:

— Банда в станиці... Батька мого вбили... Виконком спалили, а дід сказав вам якнайшвидше їхати туди!

Перед згасаючим Мишковим поглядом попливли барвисті кола...

Пройшов повз нього батько, вуса руді крутить, сміється, а на оці в нього сидять, похитуючись, велика зелена муха. Дід пройшов, докірливо хитаючи головою, мама, потім маленький лобатий чоловік з простягнутою рукою, а рука показує прямо на нього, на Мишка.

— Товаришу Ленін! — гукнув Мишко приглушеним голосом, силкуючись, підвів голову — і усміхнувся, простягаючи вперед руки.

1925

ВИР

I

Сонце було над спочивком, коли Гнат повернувся з станиці. Лозовими ворітьми розгорнув гостроверхий замет, коня запаморозженого ввів у подвір'я і, не випрягаючи, вибіг на ганок. Чути було, як у сінях скрипіли обмерзлі мостини й по валянках квапливо шурхотів віник, обмітаючи сніг. Пахомович, що тесав на лежанці топорище, змів із колін стружки, сказав меншому синові Григорію:

— Піди розпряжи кобилу, сіна я поклав у конюшні.

Широко розчинивши двері, вліз Гнат, поздоровкався й довго розв'язував задубілими пальцями башлика. Кривлячись, зірвав із вусів танучі бурюльки й усміхнувся, радості не приховуючи:

— Чутка є, що червоногвардійці на округ ідуть...

Пахомович ноги звів з лежанки, спитав зі стриманою цікавістю:

— Війною йдуть чи так?

— Всіляко кажуть... Тільки тривога в станиці, ворохобиться народ, в управі людей — не потовпляться.

— А нема якоїсь чутки про землю?

— Кажуть, ніби більшовики землю поміщицьку до скибки беруть.

— Та-а-ак! — кречнув Пахомович і зіскочив з лежанки по-модому.

Стара коло припічка заторохтіла ложками; щі в миску насипаючи, сказала:

— Кличте вечеряти Гришку.

Надворі смеркало. Ішов сніжок, і синявою хмурилася ніч. Пахомович ложку відклав, бороду витираючи вишиваним рушником, запитав:

— Про млина парового дізнався? Коли пускатимуть?

— Млин меле в розмол, можна везти.

— Ну, кінчай вечеряти та підемо в комору. Зерно треба перевіяти, завтра, як буде погода, ранком поїду, змелю. Як там дорога, — розбита?

— Дорога не спить, день і ніч ідуть, тільки розминатися трудно. Понад шляхом снігу по пояс.

II

Григорій вийшов за ворота випровадити.

Пахомович натягнув рукавиці і вкублився у передку.

— На корову поглядай, Гришо! Вим'я налила вона, ось-ось отелиться.

— Гаразд, батьку, рушай!

Полозки саней з хрускотом батують відталу покришку снігу. Віжками з волосіні Пахомович ворухить, попіл, висипаний на вулицю, об'їжджає. Попадеться гола земля — підрізи липнуть. Спини напруживши, вгинаючись, тягнуть коні. Хоч і снасть справна й коні ситі, а Пахомович нема-нема та й зізе з саней, кречучи, — надто багато наклали мішків.

На гору вибрався, дав перепочити впрілим коням і рушив широким тюпачком. На відсоннях відлига жувала сніг, по дорозі пустотливо вибоїн наробила. Тепло напровесні. Тане. Полудень.

Ліс почав об'їжджати Пахомович — назустріч тройка стелеться. А снігу під лісом намело гори. У заметах сажневих доріжку прогризли вузьку, розминутись ніяк не можна.

— Оце, скажи на милість, яка okazія!.. Тпру!..

Припинив Пахомович коні, зіз і шапку скинув. Голову сиву й пітну вітер облизує. Тому скинув Пахомович свою шапчину вбогу, що впізнав у тройці — зустрічний виїзд полковника Черноярова Бориса Олександровича. А в полковника він землю орендував вісім років підряд.

Тройка ближче. Бубонці між собою стиха розмову ведуть. Видно, як з підпряжних піна шматтям бризкає і важко-важко хитається голобельний. Кучер підвівся, батоном махає.

— Звертай, вороно сива!.. Нащо дорогу заступив?!

Порівнявся і коні спинив. Пахомович, у полах кожуха плутаючись, з головою непокритою до санок підбіг, низенько вклонився.

Із саней, ведмежим хутром оббитих, витріщилися, не кліпаючи, очі стоячі. Губи рубчасті, вибриті, аж сині, кривляться.

— Ти чому, хаме, з догоги не зветгаєш! Більшовицьку свободу зачув? Г-івнопг-авність?..

— Ваше високоблагородіє!.. Будьте ласкаві, об'їжджайте ви мене. Ви впорожні, а в мене вага... Я як зверну з дороги, то й не виберуся.

— Чегез тебе я кговних коней у снігу душитиму?.. Ах ти, сволоч!.. Я тебе навчу поважати офіцегські погони і зветгати офіцегам з дог-оги!..

Килим з ніг відкинув і рукавичку лайкову кинув на сидіння.

— Аг-теме, дай-но мені батога!

Стрибнув полковник Чернояров із саней і, замахнувшись, стьобнув батогом Пахомовича по очах.

Ойкнув старий, похитнувся, обличчя долонями закрив, а крізь пальці кров.

— Ось тобі, негіднику, ось!..

За сиву бороду Пахомовича смикав, хрипів, бризкаючи слиною.

— Я з вас дух чегвоногвагдійський виб'ю!.. Пам'ятай, хаме, полковника Чег-нояг-ова!.. Пам'ятай!..

Над розталою кришкою снігу манячить голуба дуга. Бубонці незрозуміло шепотять щось... Обіч дороги, посторонки обриваючи, борсаються коні Пахомовича, сани перекинуті, з дишлем поламаним, лежать покірно й безпорадно, а він тройку очима некліпними проводжає. Проводжатиме доти, поки не сховається в балці задок саней, вигнутих шиєю лебединою.

Повік не забути Пахомовичу полковника Черноярова Бориса Олександровича.

III

З відрами від криниці йде стара Пахомичка.

У вербах, соромливо голих, шаленіють граки. За городами, на пагорку, між крилами червоношапкого вітряка на ніч моститься сонце. У канавах вода крекче натужно, плоти розхитує. А небо — як прив'ялий вишневий цвіт.

До подвір'я підійшла, коло воріт підвода. Коні поштові з хвостами, куцо підкрученими, а коло ніг їхніх, забрьоханих і змерзлих, кури паруючі кізяки гребуть. З тарантаса, поли офіцерської шинелі підбираючи, високий, вузький — у папасі каракулевій — зліз. Обернувся до старої лицем посинілим.

— Мишко!.. Синочок!.. Нежданий!..

Коромисло з відрами кинула, за шию обхопила, сухими губами до губів не дістане, на грудях тіпається і ясні гудзики й сіре сукно цілує.

Від матеріної кофтини рваної коров'ячим гноєм смердить. Одхилився трохи, усміхнувся, мов окропом у лице матері хлюпнув:

— Незручно на вулиці, мамашо... Ви покажіть, куди коні поставити, і чемодан мій занесіть в кімнату... Заїжджай у подвір'я, чуєш, кучер?

IV

Хорунжий. Погони новенькі. Пробритий проділ у негустому волоссі. Свій: своя рідна кістка, а соромиться Пахомович, мов чужого.

— Надовго приїхав, синку?

Сидить Михайло коло вікна, пальцями блідими, неробочими, по столі постукує.

— Я командирований з Новочеркаська зі спеціальним дорученням від військового отамана. Пробуду, мабуть... Мамашо! Зітріть молоко зі стола, що за неохайність... Пробуду тут місяців зо два.

Гнат знадвору прийшов, залишаючи брудні сліди на долівці.

— Ну, здоров, братухо!.. З прибуттям.

— Здоров.

Руку простягнув Гнат, хотів обняти, але якось розминулися і пальці зійшлись у холодному й неприязному потискові.

Усміхаючись силувано, сказав Гнат:

— Ти, братушко, ще погони носиш, а в нас їх уже давно к чорту познімали...

Брови нахмурих Михайло.

— Я ще козачої честі не продав.

Помовчали нудно.

— Як живете? — спитав Михайло, нахилиючись, щоб роззутися.

Пахомович з лавки метнувся до сина.

— Дай я стягну, Мишко, ти руки вимажеш.— Навколішки став Пахомович, чобота обережно стягаючи, відповів: — Живемо — хліб жуємо. Наша живуха відомо яка. А які там у вас в городі новини?

— А от організуємо козаків відбивати червоногвардійщину.

Спитав Гнат, очі в долівку втупивши:

— А нащо ж то їх відбивати?

Усміхнувся Михайло криво:

— Ти не знаєш? Більшовики козацтва нас позбавляють і комуну хочуть зробити, щоб усе було обчеське — і земля, і жінки...

— Побрехеньки бабські розказуєш!.. Більшовики нашу лінію ведуть.

— Яку вашу лінію?

— Землю у панів відбирають і людям дають, он вона куди закривляється, лінія наша...

— А ти що, Гнате, за більшовиками руку тягнеш?

— А ти за ким?

Промовчав Михайло. Сидів, до вікна заплаканого обернувшись, і, усміхаючись, рисував на шибці бліді узори.

V

За байраком, за верхівками молодих дубків, могила коло Гетьманського шляху присадкувата стоїть.

На могилі обгризена століттями, дірчаста кам'яна баба, а через голову її, прозеленню оброслу, сонце ранками перекочується, вгору дряпається і крізь імлісту запону порошу дбайливо, наче сука цуценят, лиже степ, садки, черепичні дахи будинків липким, гарячим промінням.

На зорі заїхав від шляху з плугом Пахомович. Ногами, від ста-

рості кульгавими, одміряв чотири десятини, трахнув на муругих волів батоном і почав чорнозем плугом колупати.

Давить на чепіги Гришка, мало не в коліно землю вивертає, а Пахомович по борозні глянцевоїтій кульгає, батоном помахує та на сина милується: байдуже, що парубкові дев'ятнадцятий рік, а в роботі хоч якому козакові не поступиться.

Обійшли гони три рази й зупинилися. Сонце сходить. З могили баба кам'яна, що в землю вросла, дивиться на орачів очима невидючими, а сама червоніє від сонячного проміння, наче полум'ям сповита. На шляху вітер порошок борошнистий закрутив стовпом хилатливим. Придивився Гришка — верхівець скаче.

— Батя, здається, Михайло наш верхи біжить?

— Либонь, він...

Підскакав Михайло, поставив коло воза змиленого коня, до орачів біжить, по ріллі спотикається. Підбіг — не передихне. Дихає, мов кінь запалений.

— Чию ви землю орете?!

— Нашу.

— Та це ж земля полковника Черноярова?

Пахомович висякався і, пеленою сорочки полотняної втираючи носа, сказав поважно й повільно:

— Колись була їхня, а тепер, синок, наша, народна...

Білючи, крикнув Михайло:

— Батя! Знаю я, чия це робота!.. Гришка з Гнатом до добра тебе не доведуть!.. Ти відповідатимеш за захоплення чужої власності.

Пахомович голову вгнув норовисто:

— Наша теперечки земля!.. Нема таких законів, щоб мати понад тисячу десятин... Годі! Рівноправенство...

— Ти не маєш права орати чужу землю!..

— І йому не дано права степом володіти. Ми на солончаках сіємо, а він загарбав чорнозем, і земля три роки вакується. Є такі права?..

— Кидай орати, батьку, а то я накажу отаманові арештувати тебе!..

Пахомович обернувся круто, закричав, червоніючи і судорожно сіпаючи головою:

— На свої кровні вивчив... виховав!.. Падлюка ти, сучий сину!..

Аж позеленів Михайло і зубами скригнув.

— Я тебе, стара... — ступив до батька, кулаки стискаючи, але побачив, як Гришка, вхопивши залізного заноза, біжить по ріллі широким кроком, і, голову втягаючи в плечі, не оглядаючись, пішов на хутір.

VI

У Пахомовича хата саманна. Частокіл навколо городчика ребрами кінського кістяка стирчить.

З поля приїхав Григорій з батьком. Гнат подвір'я обгороджував хворостом, підійшов, і від рук його пряно пахтіло злежаним листом.

— Нас, Григорію, до управи викликають. На майдані хутірський сход.

— Нащо?

— Мобілізація, кажуть... Червоногвардійці зайняли хутір Калинов.

За током жевріла, дотлівала вечірня зоря. На току, в купі рудої половини, лишився забутий сонячний промінь, вітер зі сходу ворухнув полови, і промінь згас.

Гришка коня почистив, зерна засипав. На кособокому ганку вдівець Гнат із синком своїм шестирічним бавився. Глянув мимохідь Гришка в очі братові, від сміху звужені, шепнув:

— Вночі треба виїжджати в Калинов, а то тут замобілізують!..

Матері, що вигонила з сіней теля, сказав:

— Сорочки дістань нам з Гнатом, мамо, сухарів поклади...

— Куди вас лиха година понесе?..

— На кудикине поле.

До пізньої ночі на хутірському майдані не вщухав гамір голосів. Пахомович прийшов відтіля затемна. Коло дверей комори, де спав Гришка, зупинився. Постояв і сів на кам'яний східць знесило. Нудотою наливалось тіло, серце тріпотіло скупими ударами, а в вуха хвилями вчочувався колючий і тягучий дзвін. Сидів, попольовуючи у блякле відображення місяця, що застрягло в промерзлій калюжі, і болісно відчував, що налагоджене, звичне життя відходить, не оглянувшись, і навряд чи повернеться.

Десь за городами коло Дону надсадно гавкали собаки, а в лузі розмірено й чітко бив перепел. Ніч розпросторилася над степом і молочною каламуттю закутала подвір'я. Закректав Пахомович, дверима рипнув.

— Ти спиш, Гришо?

З комори війнуло тишею і злежаним хлібом. Ступив усередину, намацав кожуха.

— Гришо, ти спиш?

— Ні.

Старий на край кожуха присів, почув Гришка, як руки батькові дрібно витанцьовують-дрижать безупинно. Сказав Пахомович глухо:

— Поїду й я з вами... Служити... у більшовики...

— Та що ти, батя?.. А вдома ж як? Та й старий ти...

— Ну, то й що, як старий? Буду при обозі состояти, а ні — то й у сідлі можу... А вдома нехай Михайло правує... Чужі ми йому, й земля чужа... Нехай живе, бог йому судія, а ми підемо землю-годувальницю відвойовувати!

Врізноголос прогорлали перші півні. Над Доном за нерівним частотолом лісу зоря запалахкотіла. Несміливо й обережно поповзли танучі тіні.

Вивів Пахомович трое коней, напоїв, пітники старанно розгладив, осідлав. Разом із старою жінкою Пахомовича схлипнули ворітця на току, кінські копити соковито зацокотіли по солончаку.

— Треба полем їхати, батя, а то на шляху можуть перестріти! — стиха сказав Гнат.

Небо зблякло. Рососою медвяною й холодною спітніла трава. З-за Дону, з пісків лимонних, сипких, ранок простував.

VII

На захисному кітелі полковника Черноярова зірочки чорнильним олівцем скромненько вкраплені. Щоки м'ясисті в синіх жилках. Об стіни павутинисті хутірського майдану баритон дворянсько-гаркавий відбивається. Пальці рожево-пухлі, пещені, жестикулюють стримано і цілком пристойно.

А кругом пітним колом згромадились, гаряче дихають махорчаним перегаром та хлібом пшеничним прокислим. Папахи червоно-верхі, борода різнобарвні. Роти, роззявлені, ловлять жадібно, а баритон гаркавий, паскудний, з губів, поганою хворобою обгризених:

— Дог-огі станичники!.. Ви з давніх-давен були підпо-огою цагя-батюшки і отчизни. Тепег, у цю велику смутну годину, на вас дивиться вся Госія... Гятуйте її, знеславлену більшовиками!.. Гятуйте своє майно, своїх жінок і дочок. Пгикадом виконання гмоадянського обов'язку може бути ваш хутогянин хогунжий Михайло Кгамсков: він пегший повідомив нам про те, що батько його і два бгати пішли до більшовиків. І він пегший, як спгавжній син тихого Дону — стає на його захист!..

УХВАЛИЛИ

Козаків нашого хутора Крамскова Петра Пахомовича і синів його Гната і Григорія Крамскових за те, що перейшли на бік ворогів тихого Дону, позбавити козачого звання, а також усіх земельних паїв та наділів, і, піймавши, віддати до військово-польового суду Вешенського юрту.

VIII

Коло торішньої скирти сіна загін спинився кормити коней. З хутора за токовими загорожами стукотів кулет.

Комісар, поранений у щоку навиліт, на жеребці, білому від поту, підскакав до тачанки, крикнув уривчастим і гугнявим голосом:

— Погане діло!.. Видать, наклепають нам!..

Жеребця поміж вуха оперішив нагаєм і, харкаючи та давлячись згустками крові, захрипів командирові заgonу на вухо:

— Якщо не проб'ємося до Дону — можемо пропасти. Посічуть нас козаки на локшину... Скликай в атаку йти!..

Командир, колишній машиніст чавуноливарного заводу, такий же повільний, як перші оберти маховика, голову бриту підвів, люльки з рота не виймаючи:

— По конях!..

Од'їхав комісар сажнів зо три, спитав, обертаючись:

— Як думаєш, ліквідують нас?..— і поскакав, не чекаючи відповіді.

З-під кінських копитів кулі вибивали борошністий порох, шипіли, свердлячи сіно; одна одірвала в тачанки смолисту тріску і приголубилася до кулетника. Той випустив із рук онучу, в дьогті вимазану, присів, по-пташиному підігнувши голову, настовбурчився, та так і помер — одна нога в чоботі, друга роззута. З залізничної колії вітер приволік надтріснутий гудок паровоза. З платформи в степ, до скирти, до гурту зворохоблених людей, повернулося кир-

пате роззявлене жерло, плюнуло, і, брязкаючи буферами, знов рушив бронепоїзд «Корнілов» № 8, а плювок влучив правіше скирти. Зі скреготом вивернув клуб дьогтярного диму і торішні сплутані ба- тоги кавунячого огудиння.

І довго ще під тягарем незмірним плакали іржаві рейки, шпали крєктали, подзвонюючи, а біля скирти в степу кобила Пахомовича жеребна, з ногами, шрапнеллю перебитими, довго силкувалася вста- ти: хропучи, голову рвучко підводила, на ногах підкови напівстерті блищали. Піщаник жадібно пив рожевувату піну і кров.

Болем колючим черствіло серце, шепотів Пахомович:

— Матка племінна... Не брав би був, аби знаття!..

— Не гайся, батьку!..— на скаку прокричав Гнат.— Біжи на брич- ку сідай — бачиш, в атаку чешемо!..

Услід йому глянув старий байдуже.

Тріщить кулемет, наче полотно на клапті шматують. На патрон- них ящиках лежав Пахомович, слину гірко-нудну спльовував. А над землею, що розімліла від дощів весняних, від сонця, од вітрів сте- пових, що пахли чебрецем та полином, імлюю димчастою, струме- нистою, плинув солодкий запах земляної іржі, лоскітний душок трав торішніх, що на пні підпірили.

Час від часу тремтіла вищерблена голуба кайма лісу над обрієм, і зверху, крізь золотисте запинало порошу, розіслане над степом, жайворонок вторував кулеметам бісерним дробом. Григорій по па- трони прискакав.

— Не журися, батьку. Кобила — діло наживне!..

Губи Гришкові бурі порепалися від спеки, повіки від нічного без- соння набрякли.

Взяв на оберемок два ящики й вирівнявся, пінтий, усміхаючись.

До вечора підійшли до Дону. З виярка досмерку гатила батарея, по пагорку манячили козачі роз'їзди. Вночі настирливе око прожек- тора нишпорило по заростях терну, намацувало конов'язі, намети, людей. Хвилину невідривно лапало їх, поливаючи світлом мертвен- ним, і гасло.

На світанку — з пагорка густо, цеп за цепом, як хвилі. З тер- ну кострубатого стрільба прицільна, з витримкою. Опівдні коман- дир загону об підошву полатаного чобота вибив люльку, поглядом байдужно-важким оглянув усіх:

— Невидержка виходить, товариші!.. Пливіть через річку, за десять верстов від берега хутір Громов,— закінчив стомлено.— Там — наші!..

Коня розсідлюючи, гукнув Гришка до батька:

— Чого ж ти?!

— Дурниця!..— суворо сказав Пахомович, а в самого щелепа нижня застрибала.— Пливи, Гришко!.. Коня розгнуздай... А я... стар- рий уже...

— Прощавай, батя!..

— З богом, синку!..

— Ну, йди, лисий! Та ну ж, чорт, спужався!..

По пояс, по груди, а ось уже тільки голова Гришкова з брова- ми насупленими та сторожкі кінські вуха над сизою водою.

Загнав Пахомович обойму сплющеним пальцем, на мушку ловив рухомі постаті людей, потім викинув останню димну гільзу й руки, порослі волоссям, підняв:

— Пропадаємо, Гнате!..

Впритул у кінську морду вистрілив Гнат, сів, широко розставивши ноги, плонув на вологу, хвилями націловану гальку і коміра сорочки захисної роздер до пояса.

IX

За сніданком вусики біляві нафіксатуарені самовдоволено накручував.

— Тепер, мамашо, мене підвищили в сотники за те, що більшовизм доценту винищую. Зі мною жарти кепські, як тільки що — до стінки!

Зітхнула:

— А як же, Мишко, наші?.. На случай, може, прийдуть вони...

— Я, мамашо, як офіцер і вірний син тихого Дону не повинен ні на які родинні зв'язки вважати. Хоч батько, хоч брат рідний — однаково віддам до суду...

— Синочку!.. Мишенько!.. А як же я?.. Всіх вас одною груддю годувала, всіх однаково жаль!..

— Без ніякого жалю!..— Очима повів суворо на Гнатового синка.— А цього вилупка візьміть від стола, а то я йому, комунячому виродкові, голову одкручу!.. Ач, як витріщився, мов вовчєня... Виросте, гадючєня, теж більшовиком буде, як батько!..

X

На городі коло Дону весняною водою та набубнявілими тополе-вими бруньками пахне. Хвилі гостроверхі колишуть диких казарок, плоти завгородні лижуть, обсмоктують.

Садила картоплю стара Пахомичка, ходила поміж ямками напружено. Нагнеться, і кров шугне в голову, запаморочить. Постоїть і сяде. Мовчки дивиться на чорні жили, що сплутались на руках вузлом вигадливим. Губами запалими шамотить безгучно.

За плотом Гнатів синок у піску грається.

— Бабуню!

— А що, онучку?

— Дивись-но, бабуню, що вода принесла.

— Що ж вона принесла, моя дитино?

Встала стара, лопату неквапно у землю ввіткнула, ворітцями скригнула. На міліні — ногами до землі — коняка здохла блищить від води, навскоси живіт лопнув, а вітерцем сморід стерва наносить.

Підійшла.

Шию кінську мертві руки чоловіка обняли невідривно, на лівій руці повід намотаний міцно, назад голова відкинена, і чуб на очі звис. Дивилася не кліпаючи, як губи, рибою погризені, сміялись, вищиривши мертвий оскал зубів, і впала...

Патлами сивими мотаючи, рачки у воду сповзла, голову чорну обхопила, простогнала:

— Гри-ша!.. Си-но-о-ок!..

За самовіддану й невпинну роботу по винищенню більшовизму в межах Верхньодонського Округу сотник Крамсков Михайло підвищується в підсавули і призначається комендантом при Н-ському військово-польовому суді.

*Командуючий Північним фронтом:
Генерал-майор М. Іванов
Аг'ютант (підпис нерозбірливий).*

XI

Дорога обвуглена. Конвойні верхи і їх двоє. Підшови в ранах гнійних. В самій білизні, покоробленій від крові. По хуторах, по вулицях, унизаних людьми, під невпинними побоями. На другий день увечері — хутір рідний. Дон і синювате пасмо крейдяних гір, наче зігнана до купи отара овець. Нахилився Пахомович і віхоть зеленої пшениці висмикнув, губами зашепотів трудно:

— Впізнаєш, Гнате?.. Наша земля... з Гришею орали...

Ззаду свиснула плетена нагайка.

— Без балачок!..

Мовчки, вгнувши голови, по хутору. Ноги терпнуть. Повз частокіл, повз хату саманну. Глянув Пахомович на подвір'я, що нашорошилося бур'яном густим, і груди потер там, де кілком, болючим і дерким, розпросторилося серце.

— Батя! Он мати на току...

— Не бачить!..

Ззаду:

— Мовчи, сволоцюго!

Майдан, зарослий кучерявим споришем. Управа. Сходка коло ганку.

— Здоров, Пахомовичу!.. Чи не землю одвойовувати ходив?

— Він одвоював уже на цвинтарі сажень.

— Наука буде старому собаці!

Пальця з нігтем опуклим, як панцер на черепасі, Пахомович підняв, ледве вимовив, судорожно передихнувши:

— Н-ну, розтаку вашу... Хоч загинем ми, хоч добро прахом піде, але й вам... пам'яткового вкладуть. Не ваша правда!

Боком підійшов до Пахомовича сусід Онисим Макеев, замірився і мовчки, виширивши зуби з рудої бороди, калатнув Пахомовича по голові.

— Бий їх! — крикнули ззаду.

Зі звірячим сопінням зімкнулася німа людська хвиля, папахами червоноверхими перекипала, склубочилася в скаженій шамотні. Під дрібний тупіт грузько й соковито лунали удари... Але з ганку управи шулікою злетів Микишара, клином розорав колихливу юрбу. Вирвався в сорочці пошматованій, білій, з перекривленим ротом, кричав:

— Браття!.. Фронтвики!.. Не доводьте до вбивства!.. — Шаблю висмикнув з піхов, над головою віялом розгорнув блискотливу сталь. — На фронт їх нема, так-перетак... А тут убивати можуть?! — Бий Микишару!.. Більшовикам продався!..

Стіною щільною стали Микишара й вісім фронтників, що прийшли у відпустку, від юрби відгородили Пахомовича й Гната.

Постояли старики, погомоніли й купками пішли з майдану. Смеркало...

— Хотілось би ваше виг-ішальне слово почути, підосавуле. Звичайно, ми повинні їх г-озстг-іляти, але як-не-як, а це ваші батько і бг-ат... Може, ви візьмете на себе тг-уд клопотатися за них пеге-д військовим наказним отаманом?..

— Я, ваше високоблагородіє, вірою і правдою служив і служитиму цареві й всевеликому війську Донському...

З жестом трагічним:

— У вас, підосавуле, благог-одна душа і мужне сег-це. Дайте я вас за г-уським звичаєм г-озцілюю за вашу само-відданість на службі пг-естолові й г-ідному наг-одові!..

Тричі цмокнуло, і — пауза.

— Як ви думаєте, дог-огий підосавуле, чи не викличемо ми г-озстг-ілом обугення сег-ед неможливого козацтва?

Довго мовчав підосавул Крамсков Михайло, потім, голови не підводячи, сказав глухо:

— Є надійні хлопці у конвойній команді... З ними можна відправити в Новочеркаську тюрму... Не проговоряться хлопці... А арештовані інколи намагаються втікати...

— Я вас гозумію, підосавуле!.. Можете г-озгахувувати на чин осавула. Дайте потиснути вашу г-уку!..

XII

Сарай для військовополонених, як павуче гніздо павутинням, облутаний колючим дротом. По той бік Гнат і Пахомович, з обличчями чавунними, пухлими; з вулиці синок Гнатів у картузі батьковому і стара Пахомичка руками затерплими до дроту тоскно приклякла: кліпає повіками кров'яними, рота кривить, а сліз нема — всі виплакала.

Пахомович важко повертає розбитим язиком:

— Пшеницю нехай Лукич викосить, заплаатиш йому, віддаси теличку-назимка.

Губами пожував, сухо закашлявся:

— А за нами не журись, стара!.. Нажилися... Всі там будемо. Після панахидку відслужи. Поминати будеш, не пиши: «червоногвардійця Петра», а прямо — «воїнів убієнних Петра, Гната, Григорія»... А то піп не прийме... Ну, а тепер прощай, стара!.. Живи, онука бережи. Прости, якщо обидив коли-небудь.

Синка Гнат на руки взяв; вартовий наче й не бачить, одвернувся. Пальцями тремтячими з очерету млинка майструє синові Гнат.

— Тату, а чого у тебе кров на голові?

— Це я вдарився, синку.

— А нащо тебе отой дядько ружжом ударив, коли ти з хліва виходив?

— Чудак ти який!.. Він навмисне вдарив, жартома...

Мовчать. Очеретяні дразки під нігтями в Гната ниють.

— Підем додому, тату? Ти мені млинка вдома зробиш.

— Ти з бабунею йди, синку...—Губи в Гната жалісно здригнулися, скривились.— А я опісля прийду...

Ходить Гнат по двору, наче вовк на прив'язі, ногу, прикладом перебиту, волочить і тільки маленьке, щупле до грудей тулить, тулить, тулить.

— Татку, нащо в тебе очі мокрі?

Мовчить Гнат.

Згасли сутінки. З луку, з боліт байрачних, із заростей вільхи та мочарів туман на садки впав росою—сивиною срібною. Траву притовк до землі, захололо їй вільготної.

З сарая вийшли гуртом. Офіцер з погонами підосавула, в папасі каракулевій, високий, вузький, сказав тихо, півголосом, самогонним перегаром дихаючи:

— Далеко не вести!.. За хутір, у лози!..

В тиші сторожкій кроки лунки та брязкіт затворів.

Ніч лягла беззоряна, вовча. За Доном примерк бузковий степ. На пагорку, за буйними сходами пшениці, в яру, промитому весняною водою, в буреломі, в духові п'яному листя злежаного—вночі щенилася вовчця: стогнала, як жінка в пологах, гризла під собою пісок, кров'ю просочений, і, облизуючи перше мокре шорстке вовчєня, почула неподалік—з виярка, з заростей верболозу—два приглушених постріли з гвинтівки і людський крик.

Прислухалася насторожено і в відповідь на короткий стогін-крик завила вовчиця хрипко і надривно.

1925

СІМЕЙНИЙ ЧОЛОВІК

За околицею станиці, між ріденькою зеленою щетиною верболозу стримить сонце. Іду від станиці до Дону, до переправи. Вологий пісок під ногами пахне гниллю, як перепріле, насичене водою дерево. Дорога плутаним заячим слідом біжить по верболозові. Напружуючись і багровіючи, сонце пірнуло за станичне кладовище, і слідом за мною по верболозу голубизною заклобочилися сутінки.

Паром прив'язаний до причалу, лілова вода булькотить під сподом; пританцьовуючи і кособочачись, стогнуть у кочетах весла.

Паромник черпаком шкребе по вкритому мохом днищу, вихлюпує воду. Підводячи голову, глянув на мене косо прорізними жовтуватими очима, буркнув знехотя:

— На той бік переправляєшся? Зараз поїдемо, одв'язуй причал!

— А подужаєм удвох?

— Треба б подужати. Ніч насувається, а народ чи підійде, чи ні.

Підкочуючи шаровари, знову глянув на мене, спитав:

— Дивлюсь я—не тутешній ти чоловік, не з наших країв... Відкіля бог несе?

— Йду додому з армії.

Паромник зняв кашкета, кивнув головою, відкинувши назад волосся, схоже на кручене кавказьке срібло з черню, підморгуючи мені, вищирив з'ідені зуби:

— А як ідеш—у відпустку чи потаємно?

— Демобілізований. Рік мій пустили.

— Що ж, діло спокійне...

Сили за весла. Дон заіграшки поволік нас до затопленої молоді порості прибережного лісу. Об шершаве дно парома сухо чешеться вода. Босі, посмуговані синіми жилами ноги паромника пухнуть пучками мускулів, посинілі ступні липнуть, упираючись на слизьку перекладину. Руки в нього довгі, костисті, суглоби на пальцях вузлуваті. Він — високий, вузькоплечий, гребе незграбно, згорбившись, але весло слухняно лягає на гребінчасту спину хвилі і глибоко занурюється в воду.

Я чую його рівне, без перебоїв дихання; від плетеної вовняної сорочки тхне ідким потом, тютюном і прісним духом води. Кинув весло, обернувся до мене обличчям.

— Щось на те йдеться, що затре нас у лісі! Дурне діло, але нічого не зробиш, хлопче!

На середині течія дужча. Паром рвонувся, норовисто кинув задом, косообоко потягнувся до лісу. Через півгодини прибило нас до затоплених верб. Весла поламалися. У кочеті самотньо метлявся розщеплений уламок. У пробоїну, хлюпаючи, сочилася вода. Ночувати перебралися ми на дерево. Паромник, обнявши гілляку ногами, сидів поруч зі мною, попахкуючи череп'яною люлькою, говорив, прислухаючись до пересвисту гусячих крил, що різали над головою густу темряву:

— Йдеш ти додому, до сім'ї... Мати, певне, жде: синок-годувальник повернеться, старість її пригріє, а тобі, мабуть, і байдуже, що вона, мати твоя, в білий день сохне за тобою, а вночі слізьми материнськими вмивається... Всі ви, синки, такі... Поки не нажив свого приплоду, доти й не лежить у вас душа до батьківських мук. А скільки їх кожному доводиться терпіти?

Інша хазяйка ріже рибу та й роздавить жовч; сьорбаєш ту юшку, а в ній гіркота неймовірна. Отак і я: живу, а сьорбати доводиться саму гіркоту... Часом терпиш-терпиш та й скажеш: «Ой життя ти, життя, коли ти погіршаєш?..»

Ти чоловік нетутешній, сторонній,— от ти й поміркуй своєю головою: в який зашморг мені голову сунути?

Є в мене дочка Наташка, цього року минає їй сімнадцять літ. От вона й каже:

— Гидко мені з вами, батя, за одним столом їсти. Як гляну я на ваші руки, так одразу і згадаю, що цими руками ви братів побили, і аж нудить мене з того...

А того вона, сучка, не розуміє, через кого усе так сподіялося? Та все через них же, через дітей!

Оженився я молодим; жінка мені трапилася плодюща, восьмеро голопузих нажеребила, а на дев'ятому скапустилася. Народити вона народила, тільки на п'ятий день у домовину лягла з гарячки... Лишився я один, як кулик на болоті, а діток жодного бог не прибрав, як не просив... Найстарший Іван був... На мене схожий, чорнявий і лицем вродливий... Гарний був козак і до роботи прикидливий. Другий був у мене синок, на чотири роки молодший за Івана. Цей у матір вдався: зростом низенький, товстенький, волосся русе, аж біляве, а очі карі, і був він у мене самий пещений, коханий. Данилом звали його... Решта сім ротів — дівки та малеча. Віддав я Івана на своєму ж хуторі в прийми, і незабаром народилося в нього

дитя. Данила теж задумав був женити, але тут настав лихий час. Трапилося в нас у станиці проти Радянської влади повстання! Прибігає на другий день до мене Іван.

— Давайте,— каже,— батя, переходити до червоних. Христом-богом прошу вас! Нам треба за ними руку тягнути, бо влада украї справедлива!

Данило теж цієї співає. Довго вони мене зваблювали, але я їм так сказав:

— Вас я не неволю, йдіть, а я нікуди не піду. У мене, окрім вас,— семеро по лавках, і кожне їсти просить!

З тим вони й зникли з хутора, а станиця наша озброїлася чим попадає, і мене під білі руки та й на фронт.

На сході казав я:

— Панове старики, всім вам відомо, що я чоловік сімейний. Семеро діток маю. Ану як уколошкають мене, хто тоді мою сім'ю буде обходити?

Я так, я сьак,— ні!.. Ні на що не зважаючи, згребли й відправили на фронт.

Позиції були якраз під нашим хутором. І от, діло було проти великодня, пригонять у хутір дев'ять чоловік полонених, і Данилко — голуб мій любий — з ними... Провели їх по майдану до сотенного. Козаки на вулицю повиходили, кричать:

— Побити їх, гадів! Як виведуть з допиту — глуши, не жалій!..

Стою я між ними, коліна в мене трясуться, але знаку не подаю, що жалько мені сина, тобто Данилка... Поведу оком убік, бачу — перешіптуються козаки й головами на мене кивають... Підійшов до мене вахмістр Аркашка, запитує:

— А ти, Микишара, будеш комуністів бити?

— Буду, розбишак сяких-таких!..

— Ну, на тобі штика і ставай на ганку.— Дає мені штика, а сам вициряється: — Наглядаємо ми за тобою, Микишара... Гляди — погано буде.

Став я на східцях, думаю: «Матінко пречиста, невже я сина вбиватиму?»

Чую в сотенного крик. Вивели полонених, а попереду Данило мій... Глянув я на нього, і похолола в мене душа... Голова в нього спухла, як відро,— наче обпатрана... Кров грудкою закипіла, рукавиці пухові на голові, щоб не по голому місцю били... Кров'ю просочилися вони й до волосся присохли... Це їх по дорозі до хутора били... Йде він по сінях, хитається. Глянув на мене, руки простягнув... Хочє усміхнутись, а око синцем запухло, а друге кров'ю запливло...

І я зрозумів, якщо не вдарю, його, то вб'ють мене свої ж хутірські, залишаться дрібні діти гіркими сиротами... Порівнявся він зі мною.

— Батя,— каже,— рідний мій, прощай!..

Сльози в нього кров по лицях змивають, а я... насилу руку підняв... наче отерп... В кулаці у мене штик затиснений. Ударив я його тим кінцем, що на гвинтівку надівається. В оце місце вдарив, що повище вуха... Він як крикне — ой! — затулив лице долонями і впав зі східців... Козаки регочуть:

— Давай їм духу, Микишара! Ти, видно, жалієш свого Данилка!.. Бий, а то тобі кров пустимо!..

Сотенний вийшов на ганок, сам лається, а в очах — сміх... Як стали їх штиками гамселити, у мене душа захолола. Кинувся я в вуличку тікати, глянув убік — побачив, як Данилка мого по землі качають. Встромив йому вахмістр штика в горло, а він тільки — кррр.

Внизу під напором води хруснули дошки парома, чути було, як линула вода, а верба здригнулась і протягло заскрипіла. Микишара линацав ногою настовбурчену корму, сказав, вибиваючи з люльки жовту метелицю іскор:

— Потопає наш паром, завтра доведеться до полудня днювалити на вербі. От пригода яка трапилася!..

Довго мовчав, потім, стихуючи голос, глухо заговорив:

— Мене за це діло в старші урядники підвищили...

Багато води в Дону витекло з того часу, а й досі ночами інколи чую, немов хтось хрипить, захлинається... Тоді, як біг, чув ото, як Данилко хрипів... От вона, совість, і вбиває...

До весни держали ми фронт проти червоних, потім з'єднався з нами генерал Секрет'юв, і погнали червоних за Дон, у Саратовську губернію. Я — чоловік сімейний, а від служби ніякої полегкості не дали, тому що син у більшовиках. Дійшли ми до міста Балашова. Про Івана — сина старшого — ні чутки, ні звістки. Як дізналися козаки — чума їх відає, що Іван від червоних перейшов і служить у тридцять шостій козачій батареї. Погрожували хутірські: «Якщо злапаєм десь Ваньку, то душу виймемо».

Зайняли ми одне село, а тридцять шоста там...

Знайшли мого Івана, скрутили і приводять у сотню. Тут його люто побили козаки і сказали мені:

— Жени його в штаб полку!

Штаб стояв верстов за дванадцять від того села. Дає мені сотенний бомагу й каже, а сам в очі не дивиться:

— Ось тобі, Микишара, бомага. Жени сина в штаб: з тобою надійніше, від батька не втече!..

І напоумив тут мене господь. Здогадався я: на те вони мене в конвой призначають, думають, що пуцу я сина на волю, а потім і його зловлять, і мене вб'ють...

Приходжу я в ту хату, де тримали Івана під арештом, кажу варті:

— Давайте арештованого, я його пожену в штаб.

— Бери, — кажуть, — нам не жалько!..

Накинув Іван шинелю наопашки, а шапку покрутив, покрутив у руках і кинув на лавку. Вийшли ми з ним за село на пагорок, він мовчить, і я мовчу. Поглядаю назад, хочу спостерегти, чи не слідкують за нами. От пройшли ми вже півдороги, капличку минули, а позаду нікого не видно. Тут Іван обернувся до мене й так жалібно каже:

— Батя, однаково мене в штабі вб'ють, на смерть ти мене жеш! Невже совість твоя й досі спить?

— Ні, — кажу, — Ваня, не спить совість!

— А не жалько тобі мене?

— Жалько, синку, серце тужить смертельно...

— А як жалько, то пусти мене... Не нажився я на білому світі!

Упав він серед дороги й до землі мені вклонився тричі. Я йому й кажу на це:

— Дійдемо до ярів, синку, ти тікай, а я для годиться вслід тобі стрельну разів зо два...

І от, бач, яке діло, маленьким був — і то слова ласкавого від нього, бувало, не доб'єшся, а тут кинувся до мене і в руки цілує... Пройшли ми з ним верстов зо дві, він мовчить, і я мовчу. Підійшли до ярів, він спинився.

— Ну, батя, давай попрощаємось! Як доведеться живим лишитися, до смерті тебе доглядатиму, слова ти від мене лихого не почувеш...

Обіймає він мене, а в мене серце кров'ю обливається.

— Біжи, синку! — кажу йому.

Побіг він до ярів, та все оглядається і рукою мені махає.

Відпустив я його сажнів на двадцять, потім гвинтівку зняв, став на коліно, щоб рука не здригнулась, і вдарив у нього... ззаду...

Микишара довго діставав кисет, довго викрешував вогню, закурював, плямкав губами. У пригорщі жевріла губка, на обличчі паромника ходили вилиці, а з-під припухлих повік косі очі дивилися твердо й нерозкаяно.

— Ну, от... Підскочив він угору, згарячу пробіг сажнів із вісім, руками за живіт хапається, до мене обернувся.

— Батя, за що?! — і впав, ногами задрігав.

Біжу до нього, нахилився, а він очі під лоб пустив, а на губах пухирями кров. Я думав — помирає, але він зразу підвівся і каже, а сам рукою мою руку намацує:

— Батя, у мене ж дитина й жінка...

Голову похилив набік, знов упав. Пальцями затуляє ранку, тільки де ж там... Кров крізь пальці так і цебенить... Закректав, ліг на спину, дивиться на мене суворо, а язик уже терпне... Хочє щось сказати, а сам усе: «Батя... ба... ба... тя...» Сльози в мене потекли з очей, і став я йому казати:

— Прийми ти, Ванюшо, за мене мученицький вінець. У тебе — жінка з дитиною, а в мене їх семеро по лавках. Якби я тебе пустив — мене убили б козаки, діти старцювати пішли б...

Трохи він полежає та й помер, а руку мою в руці держить... Зняв я з нього шинелю й черевики, накрив йому обличчя хустиною та й пішов назад у село...

От і розсуди нас, чоловіче добрий! Я за дітей за тих стільки горя зазнав, сивим волоссям укрився... На хліб їм заробляю, ні вдень, ні вночі спокою не маю, а вони... приміром хоч би й Наташка, дочка ж бо, каже мені: «Гидко з вами, батя, за одним столом їсти».

Як його мені тепереньки терпіти?

Звісивши голову, дивиться на мене паромник Микишара важким, незрушним поглядом; за спиною в нього кучерявиться каламутний світланок. На правому березі, у чорній копиці кудлатих тополь, качине крякання переплітається з простудженим і сонним криком:

— Ми-ки-ша-а-ра! Чо-о-орт!.. Па-ром же-ни-и-и...

ГОЛОВА РЕВВІЙСЬКРАДИ РЕСПУБЛІКИ

Республіка наша не так щоб і велика — всього дворів із сотня, і міститься вона від станиці верстов за сорок, у Грузькій балці.

У республіку вона перетворилася таким способом: напровесні повертаюсь я до рідних куренів з армії товариша Будьонного, і обирають мене громадяни головою хутора за те, що маю два ордени Червоного Прапора за свою доблесну хоробрість під Врангелем, котрі товариш Будьонний особисто мені начепив і руку з великою пошаною тиснув.

Заступив я на цю должность, і жили б ми хутором на мирному положенні, як і весь народ, тільки незабаром в наших краях об'явилася банда й унадилася наш хутір дотла розоряти. Наскочать, то коней заберуть, здохляків-шкап в обмін покидають, то останній корм згодують.

Людці круг нашого хутора паскудні — банді віддають перевагу і зустрічають її хлібом-сіллю. Побачивши таке ставлення сусідніх хуторів до банди, скликав я на своєму хуторі сход і кажу громадянам:

— Ви мене поставили головою?..

— Ми.

— Ну, то я від імені всіх пролетар'ятів у хуторі прошу вас держати свою автономію і в сусідні хутори перестати ходити, через те що вони — контри і нам з ними просто совісно одну стежку топтати... А хутір наш теперечки називатиметься не хутором, а республікою, і я, вами обраний, признаю себе головою ревівійської республіки і об'являю кругом стан облоги.

Котрі несознательні — мовчать собі, а молоді козаки, що побували в Червоноармії, сказали:

— В добрий час!.. Без голосування!..

Тут став я їм промову говорити:

— Давайте, товариші, підсобимо Радянській нашій власті і станемо з бандою на бій до останньої краплі крові, бо вона єсть гідра і в корені, падлюка, підгризає всенародну соціалізму!..

Старики, стоячи іззаду, спочатку казали супроти, але я матюками їх агітував, і всі зі мною погодилися, що Радянська власть єсть наша мати-годувальниця і за її пелену ми всі повинні категорично триматися.

Написали сходом бомагу в станичний виконком, щоб видали нам гвинтівки й патрони, і нарядили їхати в станицю мене й секретаря Нікона.

Раненько на зорі запрягаю свою кобилку, і ідемо. Верстов з десять проїхали, в балку спускаємося, і бачу я: вітер пилок підхоплює по дорозі, а за пилком п'ятеро верхівців назустріч біжать.

Замлоїло мене всередині. Догадуюся, що скачуть люті вороги з тієї самої банди.

Ніякої ініціативи ми з секретарем не придумали, та й придумати було неможливо: через те що степ навколо прослався, аж соромно — такий голий, ні тобі кущика, ні тобі ярка або балочки, — і зупинили ми кобилу серед шляху...

Зброї при нас не було, і були ми безневинні, як сповите дитя, а втікати від верхівців було б зовсім дурне діло.

Секретар мій сильно злякався цих лютих ворогів, і стало йому зовсім погано. Бачу, наміряється стрибати з підводи й тікати! А куди тікати, й сам не знає. Кажу я йому:

— Ти, Никоне, підібгай хвоста й не рипайся! Я голова ревради, а ти при мені секретар, то повинні ми з тобою і смерть вкупі приймати!..

Але він, як несознательний, плигнув з воза і гайда чухрати по степу, та так прудко, що наче й гончаками його не доженеш, а насправді верхівці, побачивши таку втечу по степу підозрілого громадянина, припустили за ним і невдовзі наздогнали його коло могилки.

Я благородно зліз з воза, проковтнув усі непідходящі бомаги й документи, дивлюся, що воно далі буде. Тільки бачу, поговорили вони з ним дуже недовго і, збившись усі до купи, стали його рубати шаблями хрест-навхрест. Впав він на землю, як підкошений, а вони кишені його обшарили, пововтузилися коло нього й знов посідали на коней, летять до мене.

Я бачу, жарти — жартами, а пора вже щось і робити, але нічого не вдієш — жду. Підлітають.

Попереду отаман їхній, Фомін на прізвище. Запатлатів весь рудою бородою, морда в поросі, а сам собою — звірюга й очима лупає.

— Оце ти й є Богатирьов, голова?

— Я.

— Переказував я тобі це головування кинути?

— Чув про це..

— А чому ж не кидаєш?

Задає він мені отакі підлі запитання, але нічим не показує, що гнівається.

Удався я тут в одчайдушність, бо бачу ж — від такого компанійства однаково голова на плечах не вдержиться.

— Тому, — кажу, — що я в Радянської власті твердо стою на платформі, всі програми точнісінько виконую і з платформи цієї ви мене категорично не зіпхнете!..

Вилаяв він мене непотребними словами і канчуком злісно шмагонував по голові. Валком лягла у мене через весь лоб болюча гуля, калібром вийшла як добрий огірок, які жінки на насіння залишають...

Пом'яв я цю гулю пальцями та й кажу йому:

— Дуже навіть негарно ви лютуєте через свою несознательність, але я сам громадянську війну відгорював і нещадно нищив тому подібних Врангелів, два ордени від Радянської власті маю, а ви для мене є порожнє нікчемство, і я вас зблизька не бачу!..

Тут він тричі розганявся, хотів мене конем затоптати і нагаєм гамселив, але я залишався непохитним на своїх підставках, як і вся наша пролетарська власть, тільки кінь копитом розбив мені коліно і в вухах від таких сутичок недобре дзвонило.

— Йди попереду!..

Жене він мене до могилки, а біля тієї могилки лежить мій Никон, весь кров'ю підплив. Зліз один із них з сідла й обернув його догори животом.

— Дивись, — кажуть мені, — ми й тебе зараз вичистимо, як твого секретаря, якщо не відступишся від Радянської власті!..

Штани й підштанки у Никона були спущені нижче й половий впроєс весь шаблями порубаний на капусту. Гірко мені стало дивитися на таке знуцання, одвернувся я, а Фомін вишкіряється:

— Ти не одвертай кирпу! Тебе точнісінько отак обпатраємо і хутір ваш запеклий комуністичний ясным вогнем запалимо з чотирьох кінців!..

Я на слова гарячий, не міг такого витерпіти і відповідаю їм дуже сердито:

— За мною нехай зозуля в леваді заплаче, а про наш хутір скажу, що він не один, окрім нього, по Росії їх більше як тисяча є!

Дістав я кисет, викресав вогню, закурив, а Фомін коня поводами торкає, на мене наїжджає й каже:

— Дай, браток, закурити! У тебе тютюнець є, а ми другий тиждень бідуємо, кінський кізак куримо, а за це не будемо тебе катувати, зарубаємо, як у чесному бою, і сім'ї твоєї перекажемо, щоб забрали тебе поховати... Та швидше, а то ми часу не маємо!..

А я кисет в руці тримаю, і обидно, аж гірко мені стало, що тютюн, вирощений на моему городі, і буркун пахучий, на радянській землі виплеканий, куритимуть такі люті паразити. Глянув я на них, а вони всі, видно, сильно бояться, що я тютюн по вітру розвію. Простягнув Фомін із сідла руку за кисетом, а вона в нього вся тремтить.

Але я так і зробив, витрусив на вітер тютюн і сказав:

— Убивайте, як самі схочете. Що мені від козацької шаблі смерть прийняти, що вам, голубчики, на колодязних журавлях гоїдатися,— одна мода!..

Почали вони мене спокійненько рубати, і впав я на сиру землю. Фомін з нагана вдарив двічі, груди мені й ногу прострелив, але тут я почув із шляху:

Пуць!.. Пуць!..

Кулі задзижчали круг нас, по бур'яні шурхотять. Крутнулися мої вбивці і гайда! Бачу, по шляху міліція станична кушпелить. Схопився я і згарячу пробіг сажнів з п'ятнадцять, а кров очі заливає, і котиться-котиться з-під ніг земля.

Пам'ятаю, закричав:

— Братці, товариші, не дайте пропасти!

І погас в очах білий світ...

Два місяці пролежав колодою, мову одібрало, пам'яті позбувся. Опритомнів — лап, а ліва нога відсутня, одрізана — підкинувся антонів вогонь...

Повернувся додому з окружної лікарні, шкандибаю якимось на млиці коло призьби, а в подвір'я заходить станичний військком і, не здоровкаючись, допитується:

— Ти чому називався головою реввійськради і республіку оголосив на хуторі? Ти знаєш, що у нас одна республіка? З якої речі автономію заводив?

Але я йому на це добре відповів:

— Прошу вас, товаришу, тут не сурйозничати, а про республіку можу пояснити: була вона з приводу банди, а теперечки, коли стало мирне життя, називається хутором Топчанським. Але майте собі на увазі: якщо на Радянську владсть зновполучиться напад білих гідрів та інших сволочів, то ми з кожного хутора зуміємо зробити фортецю й республіку, дідів і хлопчаків на коней посадо-

вимо, і я хоч і втратив одну ногу, а перший категорично піду проливати кров.

Нічим йому було супроти мене крити, і, руку мені потиснувши дуже міцно, поїхав він собі назад.

1925

КРИВА СТЕЖКА

Ніби зовсім недавно була Нюрка незграбним, вайлуватим дівчиськом. Ходила перехильці, косо переступаючи ногами, недоладно помахувала довгими руками; зустрічаючись з чужими, трималась осторонь і дивилася з-під хустки збентежено й дикувато. А тепер перейшла Васькові дорогу статурна грудиста дівка, на ходу глянула прямо, трохи всміхаючись, і наче вітром теплим весняним війнуло Васькові в лице.

На мить зажмурився, потім глянув услід, провів очима до повороту і рушив конем рясю. Вже на водопої, розгнздуючи коня, усміхнувся, згадуючи зустріч. Чомусь стояли перед очима Нюрчині руки, що впевнено і м'яко обіймали барвисте коромисло, і зелені відра, що похитувалися в такт ході. З того часу шукав зустрічі з нею, до річки їздив навмисне крайньою вулицею, де було обійстя Нюрчиного батька, і коли бачив її за тином або в просвіт вікна, то радість тепло жевріла в грудях; напинав поводи, намагаючись припинити ходу коня.

На тому тижні в п'ятницю поїхав на луг верхи — подивитися на сіно. Після дощу парувало воно й солодко припахало прілим. Коло Овдієвих копиць побачив Нюрку. Йшла вона, підсмикнувши спідницю, лозиною помахувала. Під'їхав.

— Здорова була, кралечко!

— Здоров, як не жартуєш, — і всміхнулася.

Зіскочив з коня Васько, поводи кинув.

— Чого шукаєш, Нюро?

— Теля десь зайшло... Не бачив, бува?

— Черета давно пішла в станицю, а вашого теляти не бачив.

Дістав кисет, скрутив козячу ніжку. Слинючи газетний клопоть, спитав:

— Коли ти, дівко, встигла вигнатися така здорова? Чи давно в квача на піску гралися, а тепер — бач...

Усмішкою примружилися Нюрчині очі. Відповіла:

— Що з нами робиться, Василю Тимофійовичу. От і ти ніби недавно без штанів бігав у степ шпаків ловити, а тепер уже в хаті, мабуть, головою за сволок чіпляєшся...

— Чого ж заміж не виходиш? — Витер Васько сірника, чадно дихнув самосадам.

Нюрка зітхнула жартома, руками жалісливо розвела:

— Женихів нема!

— А я чим тобі не жених? — Хотів усміхнутися Васько, але усмішка вийшла крива й непотрібна. Згадав, який він у дзеркалі: щоки густо покопані давньою віспою, чуб кучерявий, розбійницький, низько впав на лоб.

— Рябуватий ти трошки, а так нічого собі...

— З лица тобі води не пити...— зашарівшись, бовкнув Васько. Нюрка всміхнулася ледь помітно, помахала лозиною й сказала:

— Та й то правда!.. Що ж, коли подобаюся, то присилай сватів.

Обернулася і пішла до станиці, а Васько довго сидів під копицею, розтирав у долонях пахуче листя любистка, думав: «Сміється, стерво, чи ні?»

Од річки, з лісу, потягнуло холодком.

Туман, низько нагинаючись, плавав над скошеною травою, лапав сивими щупаками колючі стебла, по-жіночому кутав паруючі копиці. За трьома тополями, куди зайшло на ніч сонце, небо цвіло шипшиною, і круті завихрені хмари здавалися прив'ялими пелюстками.

У Васька сім'я — мати й сестра. Хата на краю станиці глибоко й міцно вросла в землю, подвір'я невелике. Кінь та корова — от і все майно. Бідно жив Васьків батько.

Через те в неділю, запинаючись барвистою шаллю, сказала мати Васькові:

— Я, синку, не проти. Нюрка — дівка роботяща й собою не дурна, тільки живемо ми бідно, не віддасть її за тебе батько... Знаєш, яка вдача у Йосипа?

Васько, взуваючи чоботи, промовчав, тільки щоки набрякли барвою. Чи то від напруги (чобіт дуже тісний), чи ще від чогось.

Мати кінчиком шалі витерла сухі бліді губи, сказала:

— Я піду, Васю, до Йосипа, але ж страм який буде, як зіпхнуть з ганку сваху. Сміятимуться по станиці...— Помовчала, не дивлячись на Васька, шепнула: — Ну, я піду.

— Іди, мамашо,— Васько встав і мляво усміхнувся.

Рукавом втираючи лоба, зрошеного липким і теплим потом, сказала:

— У вас, Йосипе Максимовичу, товар, а в нас покупець є... За цим я і прийшла... Як ви на це подивитесь?

Йосип, що сидів на лавці, покрутив бороду і, здуваючи з лавки порох, промовив:

— Бачиш, яке діло, Тимофіївно... Я б, може, й не проти... Василь, він — хлопець для нашого хазяйства підходящий. А тільки віддавати свою дівку ми не будемо... рано їй заміж іти... Дітей народити — воно діло немудре!..

— Тоді вже вибачайте за турбацію!..

Васькова мати стиснула губи і, встаючи з скрині, вклонилась.

— Турбація невелика... Чого ж ти поспішаєш, Тимофіївно? Може, поплуднувала б з нами?

— Та ні вже... додому поспішати треба... Прощавайте, Йосипе Максимовичу!..

— З богом, шмаляй! — як тільки зачинилися двері, не підводячись, буркнув хазяїн.

Знадвору увійшла Нюрчина мати. Насипаючи на сковорідку соняшникових зернят, спитала:

— Чого це приходила Тимофіївна?

Йосип вилаявся й плюнув:

— За свого рябого приходила сватати... І собі туди, гнида смердюча, куди й люди!.. Нехай шукає по собі!.. Теж мені свашка,— і рукою махнув,— горе!..

Скінчилися жнива. Токи, руді й кошлаті від стіжків немолоченого жита, дивилися з-за тинів вижидально. Хазяїв ждали з мольбою, з роботою, з барабанщиками, що кричать біля молотарок хрипко й натужно:

— Давай!.. Давай... Да-ва-а-ай!..

Осінь приповзла в дощах, у хмурній імлі.

Ранками степ, як коняка коростою, вкривався туманом. Сонце, що несміливо виглядало з-за хмар, здавалося жалюгідним і безпорадним. Тільки ліси, не спалені спекою, самовдоволено шелестіли листям, зеленим і пружним, як навесні.

Часто один за одним довгою валкою у слизькому і противному тумані йшли дощі. Дикі гуси чомусь летіли зі сходу на захід, а стіжки, присілі та вкриті коричнюватою пріллю, схожі були на хвору людину.

У передосінній дрімоті завмирала неорана земля. Луки барвисто зеленіли отавою, але блиск їхній був несправжній, як рум'янець на щоках поточеного сухотами.

Тільки у Васька буйним чортополохом цвіла радість — через те що кожного дня бачив Нюрку: то коло річки зустрінуться, то ввечері на гулянці. Подурнішав хлопець, висох увесь, робота в руках не держиться...

І от раз, в день осінній і хмарний, надвечір гармошка, що раніш скавучала цуцням бездомним, раптом загорлала на всі заставки, сміхом захлинулася...

До Васька в подвір'я прибіг Гришка, секретар станичного комсомольського осередку. Побачив його — руками махає, а усмішка обидві щоки розорала пополам.

— Ти чого вишкіряєшся, залізячку, мабуть, знайшов? — ущипнув Васько.

— Перестань, дурило!.. Яка там залізячка... — Передихнув, випалив: — Наш рік в армію призивають!.. Через три дні!..

Васька наче кілком хто по голові потягнув. Одразу зринула думка: «А як же Нюрка?» Потер рукою лоба, спитав глухо:

— Чого ж ти так зрадів?

Гришка брови до самого волосся звів:

— Аякже! Підемо в армію, чудак, білого світа побачимо, а тут, окрім гною, яка втіха?.. А там, брат, в армії — навчання...

Васько круто обернувся й пішов на тік, низько похиливши голову, не оглядаючись...

Вночі коло перелазу в Йосипів садок ждав Васько Нюрку. Прийшла вона пізно. Від холоду куталась у батьків сіряк. Раз у раз тремтіла від нічної вільгості.

Заглянув Васько в очі їй, нічого не побачив. Здавалося, не було очей, і в темних порожніх очних западинах чорніла порожнеча.

— Мені на службу йти, Нюро...

— Чула.

— Ну, а як же ти?.. Будеші ждати мене, заміж за другого не вийдеш?

Засміялася Нюра тихеньким смішком: голос і сміх здалися Васькові чужими, незнайомими.

— Я тобі казала раніш, що на батька з матір'ю не подивлюся, піду за тебе, і пішла б... Але тепер не піду!.. Два роки ждати, це тобі неабищо!.. Ти там, може, городську знайдеш, а я в дівках сидітиму? Нема дурних тепер!.. Попроси іншу, може, і знайдеться якась, зажде...

Заикаючись і сіпаючи головою, довго говорив Васько. Упрошував, запевняв, божився, але Нюрка з хрускотом ламала в руках суху гілку і твердо кидала Васькові у відповідь одне скупе, черстве слово:

— Ні! Ні!

Кінець кінцем розлютившись, дихаючи уривчасто, крикнув Васько:

— Ну, гаразд, стерво!.. Не будеш моя, то чиясь і поготів! А як вийдеш за другого — рук моїх не минеш!

— Руки тобі короткими зроблять, не дістанеш! — спалахнула Нюрка.

— Яюсь дістану!..

Не прощаючись, плигнув Васько через тин і пішов по садку, втоптуючи в болото жовте опале листя.

А вранці ткнув у кишеню шматок хліба, в торбинку, потайки від матері, всипав борошна й пішов на квартиру до лісника.

Від безсонної ночі важко хилилася голова, сльозилися припухлі очі, і все тіло солодко й болісно нило. Обережно обминаючи калюжі, підійшов до ганку. Лісник воду з колодязя бере.

— Ти до мене, Василю?

— До вас, Семене Михайловичу... Хочу перед службою востаннє пополювати...

Лісник, перехиляючись на лівий бік, підійшов із відром, при-мружився.

— Цієї неділі вполював що-небудь?

— Зайчика одного підстрелив.

Увійшли до хати. Лісник поставив на лавку відро й виніс із кімнати стару централку. Васько, похмуро поглядаючи в куток, сказав:

— Мені б гвинтівку треба... Лисицю помітив у Сінній балці.

— Можна й гвинтівку, тільки патронів нема.

— У мене свої.

— Тоді бери. Назад будеш іти — зайди. Похвалишся!.. Ну, ні пера ні луски!.. — усміхаючись, гукнув услід Васькові лісник.

Верстов за чотири від станиці, в лісі, там, де промитий весняними водами яр розгалужується крутими виступами, під вивернутим корчем у червоній глекватій глині видовбав Васько печерку невеличку, хіба що для вовка. Жив у ній четверту добу.

Вдень у лісі, на дні яру, тепла прохолода, дух хмільний і бадьористий: листя дубове пахне, загниваючи. Вночі під кривим танцюючим промінням надщербленого місяця яр здається бездонним, десь угорі шелести, похрускування гілок, невизначний, тривожний звук. Немов хтось скрадається над нерівним закрайком яру, заглядає вниз. Зрідка після півночі перекликаються молоді вовченята.

Удень виходив Васько з яру, мляво переставляючи ноги, йшов через густий колючий терен, через голу ліщину, через балки, на чверть засипані оранжевим листям. І коли крізь ріденьку запону неопалого листя мелькала блідо-зелена гладінь річки і за нею білі кубики хат у станиці, відчував Васько тупий біль десь коло серця. Довго лежав на крутому березі, ховаючись у заростях верболозу, дивився, як із станиці жінки йшли до річки по воду. На другий день побачив матір, хотів гукнути, але з провулку виїхала гарба. Козак помахував батоном і дивився на річку.

Першої ж ночі, як тільки ліг на купу сухого шурхітливого листя, очей не заплющив до світанку — думав і зрозумів Васько, що не на ту стежку попав, на криву. Топтати йому цю стежку до поганого кінця з хлопцями з великої дороги. І ще зрозумів Васько те, що всі тепер проти нього: і Нюрка, і хлопці-однолітки, ті, що під заливчасті перебори гармошки пішли в армію. Служитимуть вони і в потрібну годину стануть на захист Рад, а він, Васько, кого захищатиме?..

У лісі, в буреломі, зацькований, як вовк на облаві, як скажений собака, помре від кулі свого ж станичника він, Васько, син пастуха й рідний кривий син бідняцької влади.

Ледве зажеврив бузковою смугою схід, кинув Васько в яру гвинтівку й пішов до станиці все швидше та швидше.

«Піду, об'явлюся!.. Нехай арештують. Засудять, зате з людьми... Від своїх і витерплю!..» — билася гаряча до болю думка. Добіг до річки й спинився. За піском, за плотами дворів диміли комини, ревіла худоба. Страх холодними мурахами вкрив Васькові спину, доповз до п'ят.

«Засудять років на три... Ні, не піду!..»

Круто обернувся і, як старий бувалий лис від гончаків, пішов по лісі, крутячи і плутаючи сліди.

На шостий день скінчилося борошно й хліб, взяті з дому. Діждався Васько ночі, перекинув гвинтівку через плече, тихо, намагаючись не хрустити сушняком, дійшов до річки. Спустився до броду. На піску зернистому й вогкому — сліди коліс. Перебрів і поза городами дійшов до Йосипового току. Крізь голе гілля яблунь видно було у вікні світло.

Зупинився Васько, до болю захотілося побачити Нюрку, сказати, кинути докір в очі. Адже через неї він став дезертиром, через неї гине в лісі.

Переплигнув через ворину, поминув садок, вискочив на ганок, стукнув клямкою — двері не заперті. Увійшов у сіни, від житлового тепла запаморочилося в голові.

Нюрчина мати місила тісто. Коли двері рипнули, обернулась, зойкнула і впустила ночви. Йосип, що сидів коло стола, кречкував, а Нюрка вереснула і прожогом кинулася в кімнату.

— Здорові були! — прохрипів Васька.

— Сла... сла-ва... бо-гу... — заїкуючись, буркнув Йосип.

Не скидаючи шапки, пройшов Васько в кімнату. Нюрка сиділа на скрині, коліна її дрібно тремтіли.

— Чи не рада, Нюрко? Чого ж мовчиш? — Васько сів коло неї на скриню, гвинтівку поставив збоку.

— А чого мені радити? — уривчасто прошепотіла Нюрка. І, плеснувши в долоні, заговорила, стримуючи сльози: — Іди, бога ради,

відділя!.. Міліція з району наїхала, самогону шукають... Знайдуть тебе... Іди, Васько, пожалій ти мене!..

— А ти мене жаліла? Га?

Як тільки Васько зачинив за собою двері, Йосип моргнув жінці і, скося поглядаючи на кімнату, відкіля чути було захлипчастий Нюрчин шепіт, прохрипів:

— Біжи до Семена!.. Міліція в нього стоїть! Клич зараз!..

Нюрчина мати нечутно відчинила двері й метнулася через двір чорною тінню.

Васько, трудно ковтаючи слину, попросив:

— Дай, Нюрко, шматок пирога... Другу добу не їв...

Нюрка встала, але двері з кухні рвучко відчинилися, за порогом стояла Нюрчина мати з лампою, хустка в неї збилася набік, на лоб звисали спітнілі пасма волосся. Крикнула верескливо:

— Беріть його, сукиного сина, товариші міліція!.. Ось він!..

З-за її плеча глянув міліціонер, хотів ступити в кімнату, але Васько міцно вхопив гвинтівку, навідліг вдарив прикладом по лампі, скочив до вікна, вибив ногою раму і, вистрибнувши, важко впав у городчику.

На мить у лице вдарив холод. У хаті вереск, крик, грюкнули двері в сінях.

Легко переплигнув Васько через пліт і, перехопивши гвинтівку, стрибками побіг до току. Ззаду тупіт чийхось ніг, крик:

— Стій, Васько!.. Стій, стріляти буду!..

По голосу Васько впізнав міліціонера Прошина, на ходу скинув гвинтівку, обертаючись, не цілячись, вистрілив. Ззаду чітко стукнув наган. Перестрибуючи ворину з току, Васько відчув, як ліве плече обпекло болем. Наче хтось сильно вдарив гарячою палицею. Перемагаючи біль, шарпнув затвор, дзенькнула викинена гільза. Загнав патрон і, цілячись у першу постать, що мелькала крізь просвіти яблуні, спустив курок.

Слідом за пострілом почув, як Прошин тихим голосом крикнув: — Стерво... в живіт... О-о-ой, болить!..

Через брід біг, не відчуваючи холодної води. Ззаду нечасто тупотів другий міліціонер. Обертаючись, Васько бачив чорні поли його шинелі, роздуті вітром, і в руці — наган. Поблизу повискували кулі...

Вибравшись на кручу, Васько послав услід міліціонерові, що повертався від річки, кулю і, розстебнувши комір сорочки, припав губами до ранки. Солону й теплу кров смоктав довго, потім пожував грудочку сухої землі, приклав до ранки й, відчуваючи, як у горлі наростає непроханий крик, зціпив зуби.

На другий день перед сутінками доплентався до річки й заліз у лозах. Плече спухло червоно-синім басамаком, біль поменшав, сорочка присохла до рани, було боляче тільки тоді, коли ворушив лівою рукою.

Лежав довго, спльовував слину, що безупинно набігала. В голові було пусто, наче з похмілля. Хотілось їсти, аж нудило. Жував кору, обдираючи лозу, і, спльовуючи, дивився на зелені згустки слини.

З того боку до річки підходили жінки, набирали в відра води і йшли назад, похитуючись. Вже мало смеркати, коли з провулку

вийшла жінка, прямуючи до річки. Васько підвівся на лікті, зойкнув від болю, що несподівано пронизав плече, і злісно стиснув рукою холодний ствол гвинтівки.

До річки йшла Нюрчина мати. Пухова хустка насунута на самі очі. Видно, поспішає. Васько тремтячою рукою зсунув запобіжник. Протираючи очі, придивився. «Авжеж, це вона». Такої яскраво-жовтої кофти, як у Нюрчиної матері, нема ні в кого в станиці.

Васько по-мисливському впіймав на мушку голову у пуховій хустці.

— Ось тобі, сучко, за те, що виказала!..

Гримнув постріл. Жінка покинула відра й без крику побігла до хати.

— Ех, чорт!.. Схибив!..

Знову на мушці застрибала жовта кофта. Після другого пострілу Нюрчина мати знехотя лягла на пісок і скрутилася калачиком.

Васько неквапно перебрів на той бік і, тримаючи гвинтівку на переваги, підійшов до підстреленої.

Нагнувся. Жарко війнуло жіночим потом. Побачив Васько розстебнуту кофту й розірваний комір сорочки. У дірку видно було гостро опуклий рожевий сосок на білій груді, а пониже — рвана рана і червона пляма крові, що розквітла на сорочці степовим тюльпаном.

Заглянув Васько під насунуту на лоб хустку, і прямо в очі йому глянули згасаючі Нюрчині очі.

Нюрка йшла в материній кофті по воду.

Зрозумівши це, крикнув Васько і, припадаючи до маленького нерухомого тіла, що скрутилося на землі, завив довго і протягло, як вовк. А від станиці вже бігли козаки, вимахуючи кіллям, і поруч з переднім біг, в'юном звивався миршавий собачка. Повискуючи, стрибав навкруги і все намагався лизнути його в саму бороду.

1925

ДВОМУЖНЯ

На пагорку, за ріденьким частоколом телеграфних стовпів, щети-нястими горбами сутуляться ліси: Качаловські, Отаманські, Рогожинські. Одна суходольна віднога, заросла волохатим терном, упирається в селище Качаловку, а присадкуваті дімки селища підповзають мало не впритул до будівель качаловського колективу.

Ноги розкарячивши і трохи нагнувшись наперед, біля байбакової нори стоїть Арсен Ключвін, голова качаловського колективу. Вітер метляє непідперезану сорочку на ньому й бісерний піт жене з лоба до перенісся. Поруч дід Артем з-під шкарубкої долоні дивиться, як за духовитими горбочками байбакових нір трактор чорноземну цілину шматує глянсуватими скибками. Зранку вигнав чотири десятини. Сьогодні перша проба. Від радості у Арсена в горлі смолиста суша; провів до кінця гонів поглядом горбату спину трактора, від спеки бурі губи облизуючи, сказав:

— От, діду Артеме, машина!..

А дід, кречучи і стогнучи, на ходу в коричневий вузлуватий кулак затиснувши грудку жирної землі, розтер на долоні і, обернувшись до Арсена, шапчину кинув на землю, пережовану лемешами, вигукнув плаксивим голосом:

— Обидно мені до крові! П'ятдесят років я на вола, а віл на мене працював... Удень ореш, вночі — пасеш його, сну не бачиш... Знову ж зимою худобу годуєш... А тепер як мені можна все це терпіти?

Показав дід пужалном на трактор, рукою махнув гірко і, насунивши шапку, пішов не оглядаючись.

Сіло за могилою на ніч сонце. Сутінки весняні швиденько огорнули степ. Зліз із трактора машиніст, рукавом розмазав по щоках біластий пил.

— Вечеряти пора. Йди додому, Арсене Андрійовичу. Тепер жінки корів подоїли, свіжого молока принесеш.

По низеньких озимих парах іде до житла Арсен. З балки на пагорок став виходити — почув, як скрипить гарба, жіночий плаксивий голос:

— Соб, прокляті! І що я з вами робитиму, нечисті?.. Со-об!..

Над дорогою на суглинку, прикропленому вечірньою рососою, воли, запряжені в гарбу, стоять. Спини у волів парують. Молодиця круг них метушиться, батоном безпорадно махає.

Підійшов Арсен.

— Здорова будь, молодице!

— Слава богу, Арсене Андрійовичу!

Гарячою радістю обсипало Арсена, коліна здригнулися.

— Ніби ти, Ганно?

— Та я ж. Замучилась ось із волами, ніяк не везуть... Горе, та й годі...

— Відкіля ідеш?

— Зо млина. Навантажили жита, воли не зрушать із місця.

Арсенові за жарт чумарку з пліч змахнути, кидає на руку молодиці, сміється:

— Пособлю виїхати, могорич буде? — Намагається в очі заглянути.

Молодиця вбік їх одводить, хустку насуває.

— Поможи, ради бога!.. Поквітаємося...

Двадцять сьомий рік Арсенові, і сили йому не позичати. Шість мішків виніс на пагорок. Упрів, спустився в балку. Сів на гарбу, відпочиває.

— Ну, як, про чоловіка нема чутки?

— Козаки, котрі з-за моря, від Врангеля, повернулися, казали, що помер в Туретчині.

— Як же жити думаєш?

— Та так само... Ну, треба їхати, я й так припізналась. Спасибі за поміч, Арсене Андрійовичу!

— Із спасибі кожуха не пошиєш...

Усмішка примерзла на губах у Арсена; хвилину мовчав, потім, перехилившись, лівою рукою міцно обхопив голову в білій хустці, припав губами до губів, тремтячих і прохолодних, але щоку до со-рому, до болю обпекла рука в колючих мозолях, вирвалася Ганна, поправляючи скособочену хустку, захлинулася плачливим виском:

— Страму на тебе нема, паскуднику!

— Ну, чого ти кричиш? — спитав Арсен тихим голосом.

— Того, що заміжня я! Негоже! Іншу пошукай для цього.

Шарпнула Ганна волів за налігач, гукнула від дороги — а в голосі сльози:

— Всі ви, жеребці, одним миром мазані!.. Та соб же, прокляті!..

Садки роздівичилися, зацвіли цвітом молочно-рожевим, п'янким. У ставку качаловському, в кузі торішній, біля корчів іржавих та слизьких, ночами п'янкими — жаб'ячі хороводи, гусячий шепіт любовний, туман од води... І дні погожі, і радість сонячна в Арсена, голови качаловського колективу, що земля не вакуватиметься (трактор є), — а от уразила серце одна сухота, і життя — не життя... На третій день устав Арсен до півнів, вийшов до вітряка на прогін і сів коло скрипучого причалу. Нехай завтра пащекує жіноцтво, нехай хлопці з колективу підморгуватимуть на нього східно і кепкуватимуть в очі й позаочі, — аби побачити її, аби сказати про те, що з того часу, як восени, під час молотьби, разом з нею викидали на скирту ячмінну соломку, і робота й білий світ йому не милі...

Здалеку помітив білу косинку.

— Здрастуй, Ганно Сергіївно!

— Здрастуйте, Арсене Андрійовичу.

— Сказати тобі хочу кілька слівець.

Одвернувшись, квартуха сердито зім'яла.

— Хоч би людей посоромився!.. Які можуть бути балачки на прогоні? Перед жінками страмно!..

— Дай же мені сказати!

— Ніколи: корова в кукурудзу зайде!

— Зажди!.. Прощу тебе, як смеркне, вийди до вільх, діло є...

Голову в плечі увібрала, пішла не оглядаючись.

...Коло вільх, що невідривно обнялися, буйна ожина куці триножить, коло вільх ночами перепелині токування, і туман по траві кучеряві стежки вив'язує. Ждав до темряви, і коли з гори зашурхотіла глина, обсипаючись під чиїмись скрадливими кроками, відчув, як холонуть пальці і липким потом мокне лоб.

— Образив я тебе тоді? Ну, не сердься, Ганно!

— Звикла до цього без чоловіка...

— Ну, а тепер діло хочу сказати... Живеш ти вдовою, свекрові непотрібна... Може, заміж за мене підеш? Жаліти буду... Ну, от, чудна, чого ж ти рюмсаєш? Біда з вами, з жінотою! Якщо про чоловіка сумніваєшся, коли, може, прийде, то неволити не буду... До нього підеш, як захочеш...

Сіла поруч на вологу, росою облиту землю. Сиділа, низько схиливши голову. Сухим стеблом бур'яну рисувала по землі невидимі узори.

Обняв її Арсен несміливо, боявся, що вирветься, крикне, обізве образливим словом, як тоді, в полі; але як заглянув в очі — побачив під чорною тінню хустки сліди непросохлих сліз і усмішку.

— Ех, Ганно, плюнь на все!.. Підемо, розпишемось — і в колектив до нас працювати!.. Доки тобі горювати?

Посуха. По левадах, зозуль лякаючи, коси передзвонюють. Не косять траву добрі люди — при корені гризуть. За Авдюшковим ярмом колективський трактор дві косарки тягас. Курява. Духота. Вали сіна

степ сконопатили. Сонце під обід — вила кинув Арсен, витрусив із сорочки колючий пил, до стану пішов умиватись, назустріч — жінка Ганнуся. За верству впізнав її по ході швидкій, врозкидь. Несе харчі косарям. Підійшла. Рум'янець на щоках, націлованих сонцем.

— Уморилася, Ньюро?.. До хутора ж верстов із тринадцять.

— Ні, не дуже. Якби не спека, легко було б іти.

Сиділи під копицею поруч, руку гладив Арсен зашкарублюю відвил рукою, бадьорив усмішкою очей.

— Арсюшо!.. Чоловік... Олександр листа з Туретчини прислав... Додому обіцяє приїхати...

Кому щастя, а кому і щастячко...

У качаловців хлібець геть-чисто погорів, по полю, коричневому від спеки, колос від колосу — не чути дівочого голосу, та й то не колос, а так, сухостій тільки, коренистий і порожній, дзвенить під вітром. А на колективському клину між Качаловським лісом і Отаманським, уздовж шляху, там, де до осені вітер знущався над сосною дощечкою з написом: «Показовий обробіток», пшениця-кубанка вигналася рослявій коняці по пузо... Качаловський багатій Ящуров (має дванадцять пар волів, коней табун, парову молотарку й чіпкі мишачі очі) спочатку, з весни, коли дощ пройшов над качаловськими полями, а колективський хліб тільки трохи крилом зачепив, — говорив з ехідною усмішкою, покусуючи кінчик житнистої бороди дебелим жовтим зубом:

— Бог, він же правду бачить... Котрі в послушенстві до нього перебувають і шанують віру Христову — тим і дощик, отак воно!.. А от колективських комуністів умило!.. Дуже проворні!.. Без бога, сказано, ні до порога!..

І інше таке говорив, а проїжджаючи шляхом повище Качаловських лісів, припиняв свого плямистого ситого коня і, показуючи батоном на соснову дощечку, що танцювала на стовпі під вітром, сміявся, вишкіряючи жовті кабанячі ікла, і животом тряс.

— По-ка-зо-ва-а! Ось воно восени покаже!..

Трактор вивертав скибу в коліно, качаловці дряпали землю сяк-так, по-дідівському. У качаловців з десятини по вісім мірок нашкребли, колективці по сорок набрали. Сміялися качаловці, задрість приховуючи:

— Сирітське, мовляв, не пропадає...

Проте вийшло так, що в жовтні, в свято, прийшли качаловці з хутірського сходу до колективського двору. Погомоніли коло комор, що розпухли від хліба, трактора довго обмацували очима й пальцями зашкарубленими, крєктали, і вже як мали йти, дід Артем — чоловік із справжніх хазяїв — одвів Арсена вбік і, втикаючи в вухо йому прокурену бороду, забурчав:

— Маленьке прохання є до вас, Арсене Андрійовичу. Зроби таку ласку, прийми нас гуртом у свій колектив! Двадцять сімей нас, котрі найбільшні...

Зрадів Арсен, уклонився старикам.

— Ласкаво просимо!..

Роботи по зав'язку в колективі. Посушливий рік. Недостача хліба в навколишніх хуторах та станицях. Шляхом повз Качаловку проходять юрбами жєбраки. Завертають і в Качаловку. Коло розмалюваних віконниць скриплять тягучі, кволі голоси:

— Дайте, що милость ваша...

Розчиниться засиджене мухами вікно, гляне на випалену сонцем вулицю бородата голова, буркне:

— Ідіть собі по-доброму, перехожі люди, а то собаками нацькую! Он киликтив, у них і просіть!.. Вони власть цю встановили, вони вас і годувати повинні!

Кожен день прямують поодинці й юрбами до смолистих обструганих воріт колективу.

Арсен, змарнілий і засмаглий, розпачливо махає руками:

— Куди я вас подіну? Скрізь повно! Адже не вистачить на вас і на нас!

Але колективські жінки на Арсена гудуть потривоженим бджолиним роєм, і звичайно кінчається тим, що Арсен і чоловіки, одмахуючись руками, йдуть на тік до молотарки, а жінки ведуть гостей у довгу комору, опоряджену під житло, і до вечора з вікон просторої кухні рветься в двір брязкіт чавунів та дзвін посуду.

Часом на тік, зажекавшись, прибігає комірник, дід Артем, хрипить, сердито відпльовуючись:

— Нічого я не вдію з цими жінками!.. Вгамуй їх як-небудь, Арсене. Навели купу старців і ключі від комори в мене одібрали!.. Обід варять, а пшона нагребли на вісім рил більше!..

— Та нехай їм, діду! — усміхається Арсен.

Колективівців стало вдвоє більше. Збільшилось і число дітей. Частина робочих кінчала молотьбу, орала на пар, друга частина будувала школу.

З ранку до темної ночі муравлицем кишів колективський двір. У постійній роботі глухнув, давниною заростав біль у Ганни. Перестала думати про те, як повернеться перший чоловік і що буде далі... Короткою зірницею промайнуло літо... Осінь зсутулилася біля колективських воріт. Ранками, немов випущений табунець лошат, підстрибуючи, бігли діти до школи.

І от осіннього морозного й павутинистого дня, зранку, ступив Олександр — чоловік Ганнин — на ганок, від собак одганяючись гілкою ліщини. Твердо постукуючи підборами, пройшов по ганку, двері відчинив і став коло одвірка, не вітаючись, високий, чорний, у шинелі приношеній. Сказав просто й коротко:

— Я прийшов за тобою, Ганно. Збирайся!

Ганна забігала від скрині до ліжка, негнучкими пальцями хапала то одне, то друге: смикнула з жердки хустку зимову, важко присіла, переводячи погляд з Арсена на чоловіка, потім, ледве ворущачи губами, сказала:

— Не піду!

— Не підеш?.. Побачимо!.. — усміхнувся Олександр криво, знизав плечима і вийшов. Обережно й щільно причинив за собою двері.

За осінь, довгу й сумну, частіше хворіла Ганна, жовтизною блякла чи то від недуги, чи від думок. У суботу ввечері подоїла Ганна з жінками корів, телят загнала в хлівець, не долічилась одного й пішла шукати, через леваду в степ, повз вітряк, що задрімав у тумані. На старому, занедбаному кладовищі, поміж хрестами, оброслими мохом, і затхлими, осілими могилами, паслося рябеньке колективське теля. Придивляючись у все густіший темряві, погнала додому. До канави дійшла і сіла, руки до грудей тулячи. Почула поряд з гулким серцем — щось ворухнулося... Важко підвелася й пішла, усміхаючись краечком губів стомлено й дожидально...

Обсипалось у саду листя, під верхівками тополь гасає вітер, скупо стелить під ноги кумачеве листя. Дійшла до альтанки, побачила, як із тернів вийшов хтось і став, перепинивши дорогу.

— Ганно, ти?

По голосу впізнала Олександра. Підійшов, горблячись, руки розчепрюючи.

— Значить, забула про те, як шість років разом жили?.. Виходить, усю совість, будучи солдаткою, розтріпала? Ех, ти, шльондра!

Думала Ганна, що зараз звалить на землю, битиме кованими солдатськими черевиками, як тоді, коли жили разом, але Олександр несподівано став навколішки, в сире смердюче болото, глухо сказав, простягаючи руки вперед:

— Ганнусю, пожалій!.. Чи я тебе не кохав? Чи я з тобою не бавився, мов з малою дитиною?.. Пам'ятаєш, бувало, рідну матір чорним словом кривдив, коли вона починала тебе лаяти. Чи вже забута наша любов? А я йшов із-за кордонів з однією думкою: тебе побачити... А ти... Ех!..

Важко встав, випростався й пішов по тернах, не оглядаючись. На повороті обернувся назад, крикнув хрипко:

— Н-ну, згадаєш моє слово!.. Не вернешся до мене, не покинеш свого хахаля — лиха нароблю я!..

Постояла Ганна. Всередині гадюкою жалість гріється до нього, до оцього, з яким шість років жила під одним дахом... З того часу й почалося. Частіше задумувалася Ганна, згадуючи минуле, не хотіла ворухити в пам'яті дні розбрату, коли бив її чоловік майже до смерті, а пригадувала тільки світле, радістю окроплене, і від цього серце набрякало теплотою до минулого і до Олександра, а образ Арсена повивався туманом, відходив кудись назад...

Не впізнавав Арсен у ній колишньої Ганни, відлюднішою з ним стала, назад перегнувшись і випнувши живота, ходила по кімнатах, жінок цуралась, і все частіше ловив на собі Арсен погляд її, ненависний і гіркий.

Опівночі на степовому току поблизу Авдюшкового яру згоріло три прискиртки колективського сіна. Після перших півнів до Арсена в самих підштанках прибіг з флігеля швець Митроха, загрюкав у помережане морозом вікно:

— Уставай!.. Сіно горить... Підпал!

Не одягаючись, вискочив Арсен на ганок, глянув через чубаті вишники в степ і, зубів не розціплюючи, міцно вилаявся. За пагорком, над полотнищем голубого снігу, згинаючись під вітром, до самого місяця підлітав багрянний стовп. Дід Артем вивів з конюшні кобилку, накинув на неї обротьку, животом навалився на гострий хребет, крекчучи, перекинув ноги й охляп поскакав до пожежі. Пройжджаючи повз ганок, гукнув до Арсена:

— Це по злові!.. Ех, скотинко моя... З голоду вона тепер загине!.. Зав'язуй хвосту кругом і виганяй з двору!..

На зорі пішов Арсен на пожарище. Навколо купи димучого попелу куріла роздягнена земля, довірливо виглядали зелені билинки.

Присів Арсен навпочіпки, придивився: на спітнілій землі, на розталому снігу пролягли сліди кованих англійських черевиків, чорними ягідками рябіли ямки, вдавнені головками цвяхів. Закурив Арсен,

придивляючись до стежки, зав'язаної по степу плутаними вузлами, і попрямував до Качаловки. Сліди завивалися петлями, пропадали; сковзаючись, шкребли льодок над байраком — і по людському сліду, як по звіриному, впевнено, мовчки йшов Арсен. Коло крайнього току, коло Олександрового тину, пропали сліди... Крекнув Арсен, перекинув батькову централку з плеча на плече, попрямував до колективу.

Баба-сповитуха ляснула рукою по слизькому тілу, обмиваючи в ночвах руки, гукнула за перегородку:

— Чуєш, Арсене, комуненя жінка народила!.. Хрестити, дивись, не будеш?..

Мовчки розсунув Арсен ситцеву завісу, з-під закривавленого одіяла глянула посиніла Ганна на нього ненависними очима, засиччала, ковтаючи сльози:

— Геть, нелюбе!.. Очі б мої на тебе не дивились!..

Одвернулась до стіни й заплакала.

Лежало життя рівне, як битий шлях, а тепер сохне в горлі солона грудка і горе мертвою хваткою серце Арсенове тисне.

Днів через два в клуню пішов Арсен домолочувати залишки проса. Проморочились з двигуном до вечора, поки пустили — смеркло, за темною купою тополь залягла ніч.

— Арсене Андрійовичу, вийди на часинку!..

Вийшов. Біля дощаної стіни побачив Ганну, закутану хусткою.

— Чого тобі, Ньюро?

В голосі, чужому і хрипкому, не впізнав голосу жінки:

— Христом-богом прошу... Пусти мене до чоловіка!.. Кличе мене... Каже, візьму з дитиною... А ти, Арсене Андрійовичу, не згадуй лихим словом і не держи мене!.. Однаково — покину, не любий ти мені більше!

— Спочатку вигодуй дитину, потім іди, силувати не буду... А си-на не віддам! Я за Радянську владу чотири роки бився, зраний весь, а чоловік твій — кадет, від Врангеля прийшов... Виросте мій хлопчина, наймитувати на нього буде... Не хочу!..

Підійшла Ганна впритул, гаряче дихнула в обличчя Арсенові:

— Не даси дитини?

— Ні!..

— Не даси?!

Злістю набрякло в Арсена серце, вперше за той час, скільки жив з Ганною, стиснув кулака, вдарити хотів межі очі, що палали ненавистю до нього, але стримався, сказав глухо:

— Гляди, Ганно!..

Після вечері погодувала Ганна дитину груддю і, накинувши хустку, вийшла надвір. Довго не поверталась. Арсен, нагнувшись над лавкою, лагодив хомута. Почув, як рипнули двері. Не повертаючи голови, по ході впізнав Ганну. Вона підійшла до колиски, перемінила пелюшки і мовчки лягла спати. Ліг і Арсен. Не спав, перевертався, чув уривчасте дихання жінки й нерівні удари серця. Опівночі заснув. Задухою навалився сон... Не чув, як після перших півнів кішкою зізла з ліжка Ганна, не світлячи світла, одяглася, закутала в хустку дитину і вийшла, не рипнувши дверима.

Другий місяць живе Ганна в Олександра. Попервах — полохлива радість, часом лише потаємними слізьми просочувалась жалість за вільним життям у колективі. Потім злісне бурчання свекра:

— Хвойду привів... Не смерділо в нашій хаті комунячим духом... Дармоїдку з бахуром прийняв!.. Витуриє би в шию!..

Олександр був ласкавим тільки перші дні, а за днями, скрашеними ласкою, чорною валкою пішли дні непосильної праці. Запріг Ганну чоловік у хазяйство, а сам все частіше ходив на край селища до Лушки-самогонщиці, приходив відтіля п'яний, блювотинням розмальовував стіни й підлогу. До світанку просиджував, розкинувшись на лаві, з папахою на потилиці, гугнявив, одригуючи самогоном і самовдоволено покручуючи вуса:

— Що ти єсть таке, Ганно? Сама неосвіченість, темнота. От ми побачили світа, в заграничах побували і знаєм благородне обхожденіє!.. Хіба мені така, як ти, жінка потрібна?.. Пардон... За мене хоч би яка генеральська дочка пішла бі!.. Бувало, в офі!.. та що там казати... Однаково ти не зрозумієш!.. Червоні сволочі, побували б у заграничах, отам диствітельно люди!..

Засинає тут же на лаві. Вранці, прокинувшись, хрипко горлав:

— Жін-ко!.. Стягни чоботи!.. Ти, падлюко, повинна поважати мене за те, що годую тебе з твоїм цуценям!.. Чого ж ти рюмсаєш?.. Нагайки просиш?.. Гляди, а то я скоро!..

Якось у лютому, похмурого відлижного дня, в вікно Олександрової хати постукав квартальний.

— Хазяї вдома?

— Заходь, удома.

Увійшов, поклав на скриню погризену собаками палицю, дістав із пазухи заяложеного аркуша і обережно розгладив на столі.

— На збори щоб зараз же йшли!.. З вашим братом інакше ніяк неможливо, от, під розписку підганяю... Розпишись хвामилієм!..

Підійшла Ганна до стола, розписалась на аркуші квартального. Чоловік здивовано метнув бровами:

— Коли це ти грамоти навчилась?

— У колективі.

Змовчав Олександр, причинив за квартальним двері, сказав суворо:

— Я піду послухаю радянські брехні, а ти скотину попорай, Ганно. Та просянки не чіпай, побачу — морду поб'ю!.. Звичку яку взяла... Зими ще два місяці, а ти вже половину прискиртка згодувала!

Посапуючи, застібав кожуха, дивився з-під кудлатих чорних брів скупим хазяйським поглядом... Ганна потупцювалась біля печі, боком підійшла до чоловіка.

— Саню... Може б, і я пішла... на збори?

— Ку-ди-и?

— На збори.

— Чого це?!

— Послухати.

Повільно повзе по щоках Олександрових густа барва, тремтять кінці губів, а права рука тягнеться до стіни, налапує нагайку, що висить над ліжком.

— Що ж це ти, суко поблудна, чоловіка на всеньке селище осоромити хочеш?.. Ти коли викинеш із голови комунячий норів? —

Скрипнув зубами і, стискаючи кулаки, ступив до Ганни.— Ти в мене!.. Я тебе, розпротак твою мати!.. Щоб не писнула!

— Саню, жінки ж ходять на збори!..

— Мовчи, стерв'юго! Ти у мене моди своєї не заводь! Ходять на збори такі, у котрих чоловіків нема, котрим пожирувати хочеться!.. Ач, що видумала: на збори!..

Голкою вколочила Ганну образа. Зблідла, сказала хрипким, тремтячим голосом:

— Ти мене й за людину не вважаєш?

— Кобила не коняка, жінка не людина!

— А в колективі...

— Ти зі своїм байстрюком жереш не колективський хліб, а мій!..

На моїй шії сидиш, мене і слухай! — крикнув Олександр.

Але Ганна, відчуваючи, як бліднуть її щоки, а кров, плинучи до серця, жаром полоще жили, промовила крізь зціплені зуби:

— Ти сам мене умовляв, жаліти обіцявся! Де ж твої обіцянки?

— А ось де! — прохрипів Олександр і, розмахнувшись, ударив її кулаком у груди.

Ганна хитнулася, крикнула, хотіла впіймати чоловікову руку, але він, хрипко матюкаючись, ухопив її за коси, щосили вдарив ногою в живіт. Важко впала Ганна на долівку, розкритим ротом ловила повітря, задихалась від пекучої задухи. І вже з байдужістю відчувала тупий біль ударів і наче крізь ріденьку запону туману бачила над собою багряне, перекошене чоловікове лице.

— Ось, ось, на тобі!.. Не хочеш?.. Ага, шльондро... Ти у мене ще й не так затанцюєш!.. Ось тобі! Ось!

З кожним ударом, що падав на непорушне, скоцюрблене на підлозі тіло жінки, дужче злістю закипав Олександр, бив розмірніше, намагався влучити ногою в живіт, в груди, в закриті руками обличчя. Бив доти, поки не змокріла від поту сорочка, поки не стомилися ноги, потім надів папаху, плюнув і вийшов надвір, гучно хряпнувши дверима.

На вулиці, коло воріт, постояв, подумав і через повалені тини сусідського города попрямував до Лушки-самогонщиці.

Ганна пролежала на долівці до вечора. Коли стало смеркати, в кімнату увійшов свекор, буркнув, торкаючи її носком чобота:

— Ну, вставай!.. Знаємо й так, що ти добре прикидаєшся... Торкнув пальцем чоловік, а вона вже й простяглася!.. Біжи в Раду, поскаржся... Ну, вставай же... Скотину хто за тебе поратиме? Чи наймита наймати? — Пішов у кухню, човгаючи ногами по долівці.— Жерти вона за чотирьох жере, а робити... От, совість у людей!.. Ти їй плюнь у вічі — а вона каже — ще двічі.

Одягнувся свекор, пішов порати скотину. В колосці заворушилась, заплакала дитина. Ганна отямилась, стала навколішки, виплюнула з розбитого рота пісок, змочений слиною і кров'ю, сказала, насили ворущачи губами:

— Голівонько моя бідна...

За Качаловкою на пагорку, розмальованому лисими кружалами талого снігу, вечір зустрічав ніч. По крихких дірчастих заметах ішли в селище зайці зорювати. В Качаловці ріденькі жовтенькі плями світла в вікнах. Вітер стелить по вулицях духовитий кізячний сморід.

Прийшов Олександр додому перед вечерею. Впав на ліжку, прохрипів:

— Ганно!.. Чо-бо-ти...— й заснув, хропучи, змочуючи подушку липкою слиною.

Ганна діждалась, поки вгамувався свекор на печі, схопила дитину й вибігла надвір. Постояла, прислухаючись, як швидко б'ється серце. Над Качаловкою ступала ніч. Зі стріх капало, курів складений у купи гній. Сніг під ногами мокрий, хлюпкий. Тулячи до грудей дитину, спотикаючись, попрямувала Ганна провулком до качаловського ставка, що синів брудною голубизною льоду. Коло ставка невижаний очерет скрегоче під вітром і згорда киває Ганні патлатими головками.

Підійшла до ополонки. Чорну воду затягло молодим льодком, біля ополонки зметені на купу окрушки криги і примерзлий волячий кізяк.

Міцніше тулячи до грудей дитину, глянула Ганна в чорну роззявлену пащу води, стала навколішки, але раптом — несподівано і глухо — під пелюшками й одялом — заплакала дитина. Сором гарячою хвилею хлюпнув Ганні в обличчя. Підхопилась і, не оглядаючись, побігла до колективу. Ось вони, тесані, пожовклі за зиму ворота, знайоме, рідне гудіння динамо в сараї...

Хитаючись, вибігла на ганок, скрипнули двері в коридор, серце наввипередки з ногами вистукує кроки-удари. Треті двері ліворуч. Постукала. Тиша. Постукала дужче. Хтось іде до дверей. Відчинив. Глянула темніючими очима Ганна, побачила пожовклого, худого Арсена і знесилено прихилилась до одвірка.

Арсен на руках доніс її до ліжка, розповив і поклав дитину в осиротілу за два місяці колиску, побіг в кухню за вареним молоком і, цілуючи пухлі ноженята сина й мокре від сліз обличчя Ганни, говорив:

— Я через те й не йшов до тебе... Знав, що ти повернешся в колектив, і повернешся скоро!..

1925

ПРО ДОНПРОДКОМ ТА ЛИХІ ПРИГОДИ ЗАСТУПНИКА ДОНПРОДКОМІСАРА ТОВАРИША ПТИЦИНА

Я, Гнат Птицин — козачок Проваторовської станиці, — собою був гожий хлопець: за поясом у мене маузер в дерев'яній упаковці, дві гранати, за плечима гвинтівка, а патронів, окрім підсумка, повні кишені, так що шаровари на клубах не держаться, і ми їх шворочкою все підперізували. Очі в мене були бистрі, веселі, аж якісь жакливі: молодіці, бувало, лякались. Улестиш яку-небудь на поході, а вона потім, як оговтається, і каже: «Хай йому, Гнатику, які у вас очі зв'язчі, дивишся в них, ніяк не надивишся».

Ну і все інше було доладне: голосок — як у чорта волосок, хриплуватий.

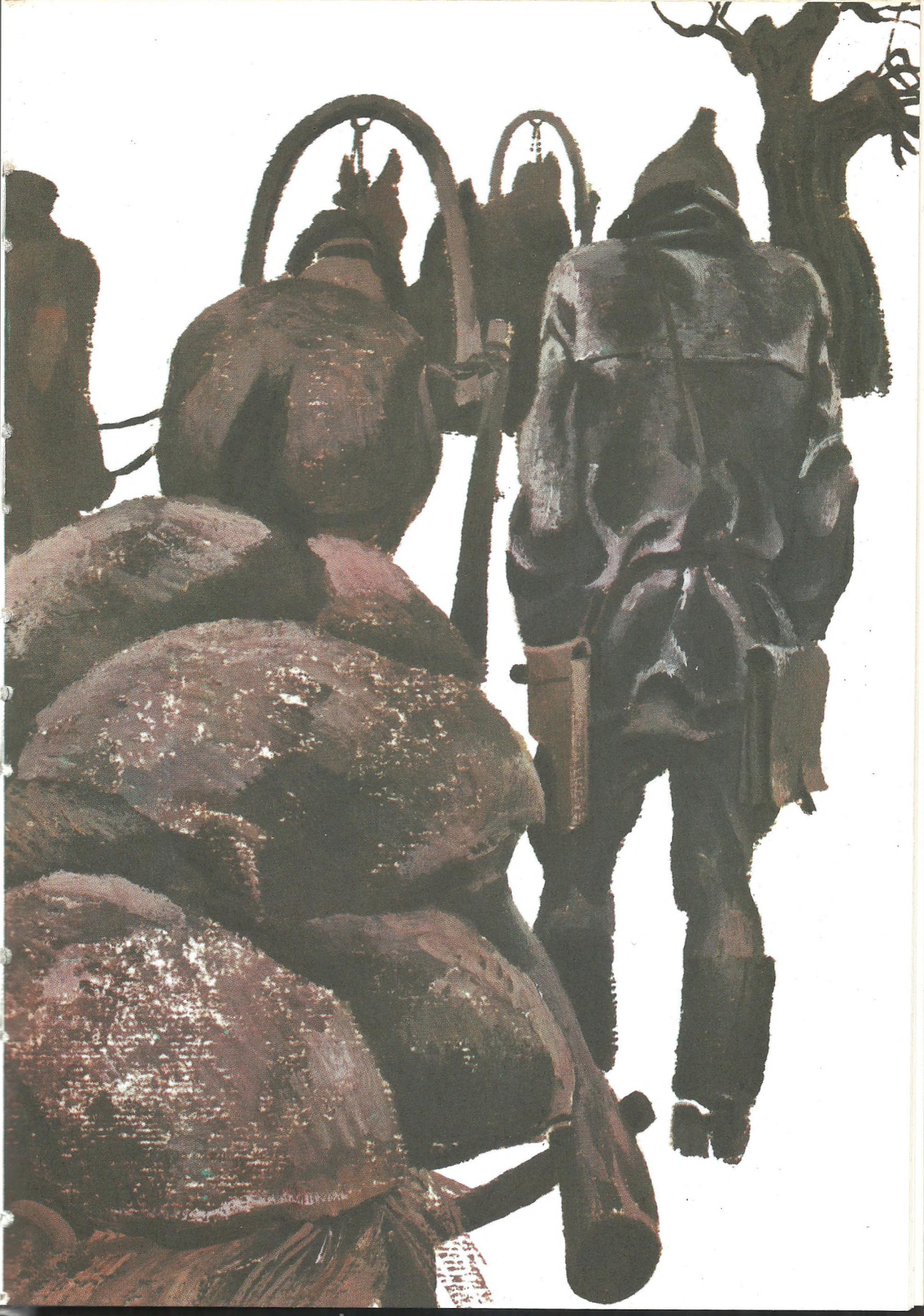
У той час був я в станиці Тепікінській на продроботі.

У дев'ятнадцятому році це було, весною. А в Проваторовській на одних зі мною чинах хліб качав дружок мій, тісний товариш Гольдін. Сам він із єврейського класу. Хлопець був не хлопець, а вогонь з порохом і хитрий далі нікуди. Я — чоловік прямий, у мене не дурій, я хліб з нахрапом качав. Прийду зі своїми ангелами до козака, котрий багатший, і спочатку його ультиматом: «Хліб!» — «Нема». — «Як нема?» — «Ніяк, — каже, гадюка, — нема». Ну, я йому, звісно, без жалості маузера в пуп увіткну і кажу малокровним голосом: «Десять пуль у самострілі, десять разів уб'ю, десять разів закопаю, десять разів назад викопаю! Везеш?» — «Так точно, — каже, — рад старатись, везу!»

А Гольдін — той в одну ніздрю йому влізе, в другу вилізе, і сухий, проклятий син, як гуска, і завжди більш за мене хліба не сіявши назбирає. Але поважали нас однаково. Гольдіна за дівочість — тому що був він, як дівка, тихий, ну, а мене, Птицина, спробували б не поважати! Я — чоловік прямолінійний, як загну міцне слівце, як зачну узори малювати, аж сміються всі — який я митець, молоді козакі навмисне не везуть, хочеться їм, щоб я висловився. «Ну, — скажуть, було, — защебетав наш Птицин жайворонком», — та так і прозвали мене Жайворонком. Ну, приємно. Таким робом ми забезпечуємо продуктою Дев'яту армію Південного фронту і отчуємо, що в Вешенській станиці повстанці з генералом Секретєвим злигались і тиснуть. Як пішли ми, як пішли — впину нам нема. І опинились у Курській губернії Фатезького повіту. Гарненько там хліб качаємо. І місяць качаємо, і два качаємо. До нас по десять тисяч проса виручали, а ми з'явилися — по двісті тисяч почали брати. Гольдін тим часом вище та вище лізе, і одного розпрекрасного дня прокидаємося, а він, мов курча з яйця вилупився, — вже уповноваженим особливій комісії по забезпеченню армії Південного фронту. Приємно. Я по Фатезькому повіту з загоном матросів просо й жито гребу. Гольдін викликає мене й тихо каже: «Ти, Птицин, суворий чоловік і дуги здорово вмієш гнути. Чудак ти, нема в тобі м'якості». Про дуги мені було невтямки, а м'якості в мені справді мало, самі маслаки. А нащо мені м'якість? Що я, жінка, чи як? І нікому за мою м'якість не хочеться держатись. «Ти, — каже, — дивись мені люб'язніше». А я йому відказую: «Ти знаєш, що в Жовтневому перевороті я Кремль від юнкерів одбивав?» — «Знаю». — «Знаєш, — що в штурмі мені юнкерська куля в сечовий міхур влучила та й досі качається там, як гусяче яйце?» — «Знаю, — каже, — і сильно дуже поважаю твою кулю, котра в міхурі». — «Ну, отож-бо, кулю мою ти не жалій, тому що вона жиром обростає, і не в п'яту, то в друге місце її кров витягне, а жалій ти тих наших бійців, котрі на фронтах б'ються, і щоб вони голодні не сиділи». — «Іди», — каже, головою похитує і тяжко зітхає. Значить, ніби жалко йому стало бійців, чи що? Приємно. Іду я назад і качаю хліб. І до того докачався, що залишилась на мужикові сама шерсть. І того добра він позбувся б, на валянки обібрав би, але тут перевели Гольдіна в Саратов. Через тиждень бах від нього телеграма: «Донпродкому виїхати моє розпорядження Саратов». Підписано: «Саратовський Губпродкомісар Гольдін».

У вагоні їдемо туди. Приємно.

Через воші я від ешелону відстав, пішов на станції парити їх у лазню. Убиваю їх там, сиджу, сміюся сам до себе: «От, — кажу, —

з ким я нажив, з ким я прожив, з ким я з торбою пішов». А ешелон свиснув та й поїхав. Приємно.

Я в Саратов. Нема ні Гольдіна, ні нашого Донпродкому. Питаю: куди поділись? Гольдіна, кажуть, у Тамбов послали комісарювати, і продком за ним хвостом поплентався. Приємно. «А проте підіть,— підказують мені,— у Донвиконком, там узнаете». — «Де Донвиконком?» — «У готелі «Росія». Приємно. Приходжу. «Тут Донвиконком?» — «Тут,— відповідають,— другий поверх, третій номер». Підходжу, шкребу нігтем двері: «Дозвольте?» — «Будь ласка, будь ласка». Входжу, бачу — кімнатка, а в ній два чоловіка. Один чорнявий з борідкою, цивільний такий собі, а друга — благородна баришня, сидить за машинкою. «Звиняюся,— кажу,— потрапив не в ту кімнату»,— і рукою отак круг себе. «Ви і є Донвиконком?» — «Ми,— каже.— Я голова Медведев, а це мій технічний робітник». — «А я,— кажу гордо,— Птицин Гнат з Донпродкому, не чули? Ні? Жалко! Дуже ви, товаришу Медведев, низько живете». Він плічком сіпає: низько, мовляв, та нічого не вдієш, вище того всього не вискочиш. «Не знаєте,— питаю,— де наш Донпродком?» — «Не можу знати»,— каже він жалібним голоском і запрошує на чистий стілець сідати. Я, звісно, сів.

Пояснюю, що Донпродком нібито поїхав у Тамбов. Медведев аж зрадів: «Он воно що! Дуже радий! Донпродком у мене, значить, у Тамбові, Донземвідділ — у Пензі, адміністративний — у Тулі, а де ж військовий? — Пальчики загинає, лічить і питає у благородної баришни: — Скажіть, де у нас військовий відділ?» А вона усміхається з ніжностями і каже: «Не можу самій собі уявити».

Дуже вони мені раді були, надто вже без людей знудьгувалися, чаєм пригощають. Чаю дали, а цукру забули. Приємно. Окропом налився і кажу: «Звиняюся, більше двох стаканів не п'ю». Вони полякались, стали мені цукру в стакан класти, але я строго кажу: «Пишіть мені літеру в Тамбов».

З тим і поїхав. Знайшов у Тамбові хлопців, а незабаром почали білі втікати до моря, а нас, Донпродком, послали в Ростов.

Гольдін устиг утекти, горизонти, мовляв, тонкі на цій роботі, поїду в Сибір. Заступник його теж утік. Поки їхали — дев'ять штук цих заступників змінилося. Дійшла черга до мене. Приємно. По старшинству. Жду не дждусь, коли останній заступник утече. Утік з Філонівської назад у Тамбов, я йому за це з свого пайка окорок віддав і фунт тютюну. І став я «заступником» донпродкомісара. Дуже приємно, думаю, приїду в Ростов, там я вже натисну. Два вагони у нас: під людей і під книжки. З Москви нам перед од'їздом прислали і печаті, й книжки.

Їдемо на Царицин. Після Кривої Музги міст білі порвали. Пішохідною кладкою пройшли ми на цей бік. Добралися до станції і взяли два вагони! А гнати їх нічим — паровоза нема. Що робити? Придумали, запрягли по парі волів та по верблюдів на додачу до кожного вагона, до буферів приладнали орчки і їдемо.

Я, звісно, у верблюда між горбами сиджу, тепло і не хитас.

І таким способом коло кожного мосту на той бік перейдемо, запряжемо в вагони верблюдів або апостолів, у котрих два роги костяні, а два шерстяні, і сурганимося далі.

Тільки на другий день захворів я. Почало колоти в спині. Помирай, та й годі! Хлопці мені радять — залишайся у жителів, а потім

приїдеш, а то здохнеш у теплушці. Приємно. А коле — терпцю нема!

Привели вони мене на хутір коло якогось полустанка і кажуть хазяйці: «Доглядай його, тітко, віддячимо потім».

А тітка-вдова, виявляється, була переселенка з Сибіру. Баба здорова, років з п'ятдесят, і на морду не баба, а коняка ряба. Ніздрі рвані, око косе, хоч соломою його затикай.

Пішли хлопці, вона й заспівала: «Самій скучно жити, от виду-жуй, солдатику, поберемося та й будеш хазяйством правувати, чоловік мій торік помер, а я — жінка в соку».

А де ж воно в соку, не приведи й не доведи. Ну, викачуюсь на постелі, хворію. Відьма моя все допитується: «Оженишся, зятем будеш? — «Оженюсь, — кажу, — корово ти ряба, ріж вівцю, годуй, а то пуття не буде».

Зарізала барана, годує, а я лежу без пам'яті та баранину їм, аж за вухами лящить. А хазяйка мене все по-своєму, по-сибірськи, зятем називає: «Зять та й зять». Е-ех ти, думаю, сам для себе зять, мать твою бог любить. Пропадеш ти, як воша, приспить тебе така колода. В ній же без чогось там дев'ять пудів. Приємно. Одного барана з'їв, вона другого різати не хоче.

«Як, — кажу, — чортяко пухла, не хочеш різати? Хіба з голоду одужують?» — «Ти, — каже, — сьогодні баранячу ногу стріскаєш та завтра, а їх у мене в хазяйстві всього п'ять овечок...» — «Пропадай, — кажу, — з своїми баранами. Йду від тебе!»

І пішов! На другий день зібрався й пішов. Догнав свій ешелон під Ростовом.

Приїжджаю в Ростов. Покинув я ешелон, іду прямо до голови.

«Здрастуйте, — кажу. — Ми, — кажу, — заступник Донпродкому».

Голова окуляри зняв та й тре їх, і тре. Нарешті питає:

«Ви, товаришу, не хворий?» — «Ні, — кажу, — поправився». — «Відкіля ви?» — «З вокзалу!»

«Який же Донпродком? — питає він і спересердя синіє, як слива. — Ви що, — каже, — смієтесь?» — «Який сміх, — кажу, — ми з Курська приїхали — ось печаті Донпродкому, — виймаю з кишені і шелеп їх на стіл. — А книжки з хлопцями на вокзалі».

«Підіть, — каже, — на Московську і подивіться на справжній Донпродком. Він уже півтора місяця існує. А вас я зблизька не бачу».

Піт з мене так і потік за сорочку. З вокзалу йдемо з хлопцями на Московську.

«Оце будинок Донпродкому?» — «Це».

Матінко моя рідна! Стоїть звичайний будинок на п'ять поверхів, а народу в ньому, як насіння! Баришні благородні на машинах строчать. Щотами тарахкотять. Волосся у нас стало сторч. Ідемо в кімнату до продкомісара: так і так, мовляв, не по праву ви тут сидите.

А він тихим голосом відповідає і усміхається: «Ви б півроку їхали, а вас би тут ждали. Ідьте, — каже, — в Сальський округ агентом».

Приємно. Я тут, звісно, образився, руки в боки й кажу йому: «Бомажки чорнилом підписувати це й неадукований зможе. Ач які — бухгалтери у них, баришні благородні з нігтями. Ні, ти спробував би по засіках полазити, щоб порохнява тобі в усі дірки набилася».

І поїхали. Що ти з пришелепуватим чоловіком робитимеш? Він не розуміє, а я йду і серйозно думаю:

«Пропало в області діло! Який з нього донпродкомісар. Голос тихий і сам, видно, вчений. Ну, а з тихим голосом і пуда не візьмеш. Я, бувало, як гримну, та що там казати! У нас ні рахівників, ні баришень, котрі з нігтями, не було, а діло робили!»

1923—1925

СМЕРТЕЛЬНИЙ ВОРОГ

Оранжеве, негріюче сонце ще не сховалося за різко окресленою лінією горизонту, а місяць, вилискуючи золотом в густій синяві призахідного неба, уже впевнено повз зі сходу і фарбував свіжий сніг сутінковою голубизною.

З коминів дим підіймався кучерявими танучими стовпами, в хуторі пахтіло паленим бур'яном, попелом. Крякання ворон було сухе й виразне. Із степу йшла ніч, згущуючи барви; і як тільки зайшло сонце, над колодязним журавлем зависла миготлива зірочка, соромлива і збентежена, як наречена на перших оглядинах.

Повечерявши, Юхим вийшов на подвір'я, щільніше застібнув приношену шинелю, підняв коміра і, щулячись від холоду, швидко пішов вулицею. Не доходячи до старенької школи, звернув у провулок і зайшов у крайнє подвір'я. Відчинив двері в сіни, прислухався — у хаті гомоніли й сміялися. Як тільки одчинив двері — розмова вщухла. Коло печі колихався тютюновий дим, теля серед хати цідило на долівку тоненьку цівку, на скрип дверей знехотя повернуло вухату голову й урочисто замукало.

— Здорові були!

— Слава богу, — недружно відповіли голоси.

Юхим обережно переступив калюжу, що повзла з-під теляти, й сів на лавку. Обертаючись до печі, де навпочіпки розташувалися курці, спитав:

— Збори не скоро?

— А ось як зберуться, народу мало, — відповів господар хати і, ляснувши розкарячене теля, присипав піском мокру долівку.

Коло печі загасив цигарку Гнат Борщов і, чвиркнувши крізь зуби зеленкуватою слиною, підійшов і сів поруч із Юхимом.

— Ну, Юхиме, бути тобі головою! Ми вже тут міркували про це, — глузливо усміхнувся він, поглажуючи бороду.

— Трошки зажду.

— Чого б то?

— Боюсь, не поладимо.

— Як-небудь... Хлопець ти підходящий, був у Червоній Армії, з бідняцького класу.

— Вам чоловік із своїх потрібен...

— З яких це своїх?

— А з таких, щоб за вами руку держав. Щоб таким, як ти, багатіям в очі заглядав та під вашу дудочку пританцьовував.

Гнат кашлянув і, блиснувши з-під папахи очима, підморгнув тим, що сиділи коло печі.

— Майже що й так... Таких, як ти, нам і задарма не треба!..

Хто проти громади пре? Юхим! Хто людям, як кістка, поперек горла стає? Юхим! Хто вислужується перед біднотою? Знов-таки Юхим!..

— Перед куркулями вислужуватись не буду!

— Не просимо!

Коло печі, випустивши хмару диму, стримано заговорив Улас Тимофійович:

— Куркулів у нас в хуторі нема, а босяки є... А тебе, Юхиме, на виборну должность поставимо. От з весни скотину пасти або на баштани.

Гнат, махаючи рукавицею, захлинувся сміхом, коло печі реготіли дружно й довго. Коли сміх умовк, Гнат витер обślinену бороду і, ляскаючи зблідлого Юхима по плечі, заговорив:

— Отак-то, Юхиме, ми — куркулі, такі й сякі, а як настане весна, вся твоя біднота, увесь пролетар'ят шапку з голови та до мене ж, до такого-сякого, з поклончиком: «Гнате Михайловичу, виори десятинку! Гнате Михайловичу, ради Христа, позич до нового мірку просця..» То чого ж ви йдете? Отож-бо й воно! Ти його, сукиного сина, зарятуєш, а він замість подяки бах на тебе заяву: приховав, мовляв, посів від обкладення. А державі твоїй за що я повинен платити? Коли нема в капшуку, то нехай попід вікна ходить, гляди, хто й кине!..

— Ти дав тії весни Дуньці Воробійовій мірку проса? — спитав Юхим, судорожно кривлячи рота.

— Дав!

— А скільки вона тобі за неї робила?

— Не твоє діло! — різко обірвав Гнат.

— Ціле літо на твоєму полі гнула карк. Її дівки сапали твої городи!.. — вигукнув Юхим.

— А хто на всю громаду подавав заяву за приховання посіву? — заревів коло печі Улас.

— Як будете приховувати, то й знов подам!

— Затупимо рота! Не дуже гавкнеш!

— Запам'ятай, Юхиме: хто громади не слухає, той богові противник!

— Вас, бідноти, — рукав, а нас — кожух!

Юхим тремтячими руками скрутив цигарку, дивлячись спідлоба, усміхнувся.

— Ні, панове старики, минулося ваше врем'я. Одцвіли!.. Ми встановляли Радянську власть, і ми не дозволимо, щоб бідноті наступали на горло! Не буде так, як минулого року; тоді ви зуміли захопити для себе чорнозем, а нам втулили піщаник, а тепер ваша не грає. Ми у Радянської власті не пасинки!..

Гнат, багряний і страшний, із спотвореним лобом, із спотвореним злістю обличчям, підняв руку.

— Гляди, Юхиме, не спіткнись!.. Впоперек дороги не ставай нам!.. Як жили, так і будем жити, а ти відійди вбік!..

— Не відійду!

— Не відійдеш — приберемо! З коренем вирвемо, як погану траву!.. Ти нам не друг і не хуторянин, ти — смертельний ворог, ти — скажений собака!

Двері відчинились і разом з клубами пари в хату просунулося чоловік з дванадцять. Жінки хрестились на образи й відходили вбік, козаки скидали папахи, кречучи і обриваючи з вусів намерзлі бу-

рульки. Через півгодини, коли людей набилося повна кухня й кімната, голова виборчої комісії встав за столом, сказав звичним голосом:

— Загальні збори громадян хутора Підгорне вважаю відкритими. Прошу обрати президію для ведення зборів.

Опівночі, коли від тютюнового диму нічим було дихати і лампа кліпала й гасла, а жінки давилися кашлем, секретар зборів, дивлячись у протокол напівсп'янілими очима, вигукнув:

— Оголошується список обраних у члени Ради! Більшістю голів обраними оказались: перший — Прохор Рвачов, другий — Юхим Озеров.

Юхим зайшов у конюшню, підклав кобилі сіна, і як тільки ступив на скрипучий від морозу ганок, у курнику загорлав півень. По чорній запоні неба пританцьовували жовті цяточки зірок. Волосожар жеврів над самою головою. «Північ», — подумав Юхим, беручись за клямку. У сніях, човгаючи валянками, хтось підійшов до дверей.

— Хто там такий?

— Я, Машо. Відчиняй швидше.

Юхим щільно причинив за собою двері й витер сірника. Гніт, що плавав у блюдечку з баранячим лоєм, чадно затріщав. Стягаючи з плечей шинелю, Юхим нахилився над колискою, що висіла коло ліжка, і брови його розрівнялися, біля рота пролягла ніжна зморшка, посинілі від холоду губи зашепотіли звичні ласкаві слова. У лахмітті, в ганчір'ї, розкидавши пухлі рученята, заголившись до пояса, лежав рожевий від сну шестимісячний первісток. На подушці, поруч з ним — туго напханий вузлик жуйки.

Обережно підсунувши руку під гарячу спинку, Юхим пошепки покликав жінку.

— Переміни підстилку, обмочився шибеник!..

І поки жінка знімала з печі суху пелюшку, Юхим стиха сказав:

— А ти знаєш, мене обрали секретарем.

— Ну, а Гнат з іншими?

— Гопки ставали! Тільки ж біднота за мене, як один.

— Дивись, Юхиме, коли б не нажити лиха.

— Лихо не мені буде, а їм. Тепер вони почнуть мене спихати, бо головою пройшов Гнатів зять.

Від дня перевиборів через хутір наче хто борозну проорав і розділив людей на дві ворожі сторони. З одної — Юхим і хутірська біднота, з другої — Гнат із зятем-головою, Улас, хазяїн водяного млина, чоловік п'ять багатіїв і частина середняків.

— Вони нас у болото втопчуть! — несамовито кричав на провулку Гнат. — Я знаю, куди Юхим верне. Він хоче всіх зрівняти. Чули, якої він у Федька-шевця співав? Буде, казав, у нас громадська оранка, будемо землю спільно обробляти, а може, й трактора купимо... Ні, ти спочатку наживи чотири пари волів, а потім зі мною рівняйся, а то, крім вошей у штанах, ніякої худоби нема! Як на мене, то нам на їхній трактор начхать. Діди наші і без нього обходилися!

Якось надвечір, у неділю, зібрались коло Гнатового подвір'я. Заговорили про весняний переділ землі. Гнат, трохи випивши зара-

ди свята, хитав головою і, відригуючи самогонкою, крутився біля Івана Донскова.

— Ні, Ваню, ти по-суседськи розсуди. Ну, нащо вам, скажімо, потрібна земля коло Переносного ставка? Та їй-богу ж! Земля там жирна, їй треба оранку та обробіток як слід! А ти якого кляпа виореш однією парєю волів? Ти, по-радянському, середняк, то-ість стоїш проміж Юхимком і мною, отож поміркуй, з ким тобі вигідніше знатися? От ти по-доброму, як сусед, і тее... Нащо вам земля коло Переносного?

Іван сунув пальця за злинялий пояс, спитав прямо й суворо:

— Куди це ти гнеш?

— Про землю, значиця... Ну, сам подумай, земля там жирна...

— По-твоему, виходить, нам хоч і на білій глині сіяти можна?

— Авжеж!.. Сказати б і про глину... Нащо на глині? Можна б поступитися...

— Земля коло Переносного жирна... Гляди, дядьку Гнате, коли б ти не вдавився жирним шматком!..— Іван круто обернувся й пішов.

Серед тих, що zostалися, довго терпла ніякова тиша.

А на краю хутора, у Федька-шевця, в той самий час Юхим, спітнілий і червоний, трясучи чубом, шалено вимахував рукою:

— Тут не пером пособляти треба, а ділом. Сількорів отих розплодилось, як мух. І з ділом і з небилицями пруть у газету таке, що часом читати противно. А спитай, багато кожен з них зробив? Замість того, щоб скиглити та до власті під пелену, як дитина до матері, лізти, куркулеві свого кулака покажи. Що? К чортовій матері! Біднота у Радянської влади не вік повинна цицьку дудлити, пора вже самим по світі ходити... Таки так, без шлейок! Пройшов я в члені Ради, а тепер побачимо, хто кого.

Ніч незграбно навалила темряви в провулках, у садках, у степу. Вітер з розбійницьким свистом летів по вулицях, трясучи скуті морозом голі дерева, нахабно заглядав під стріхи будівель, кошлатив пір'я у сонних горобців і змушував їх крізь сон згадувати про липневу спеку, про стиглу, обміту вранішньою росою вишню, про личинок у гною та про інші смачні речі, які нам, людям, у зимові ночі ніколи не сняться.

Біля шкільної огорожі в темряві жевріли вогники цигарок. Часом вітер підхоплював попіл з іскрами і дбайливо ніс угору, поки іскри не гасли, і тоді знову над густо-фіолетовим снігом тремтіли темрява й тиша, тиша й темрява.

Один, у розстебнутому козушку, прихилившись до огорожі, мовчки курив. Другий стояв поруч, глибоко втягнувши голову в плечі.

Вони довго мовчали. Трохи згодом почалася розмова. Говорили притамованим шепотом.

— Ну, як?

— Перешкоджас. У тестя наймичка є, то він оце недавно питає: «Договір з нею укладали?» — питає. «Не знаю», — кажу. А він мені: — «Треба б голові знати, за це по голівці не гладять...»

— Приберемо з дороги?

— Доведеться.

— А якщо дізнаються?

— Сліди треба сховати.

— То коли ж?

— Приходь, посовітуємось.

— Чорт його знає... Страшнуvато якось... Людину вбити — не жуй та плауй.

— Чудак, інакше не можна! Розумієш, він може весь хутір розорити. Запиши посів правильно, то податком шкуру здеруть, та й земля ж... Він один бідноту намовляє... Без нього ми голоту он як скрутимо!..

У темряві хруснули пальці, стиснені в кулак.

Вітер підхопив матірну лайку.

— Ну, то прийдеш?

— Не знаю... може, прийду... Прийду!

Юхим поснідав і зібрався йти у виконком, коли, глянувши у вікно, побачив Гната.

— Гнат іде, що б це означало?

— Він не сам, з ним Улас-мірошник,— додала жінка.

Увійшли обидва до хати і, поскидавши шапки, ревно перехрестилися.

— Здорові були!

— Здрастуйте,— відповів Юхим.

— З погодкою, Юхиме Миколайовичу! Гарний який день сьогодні, пороша свіжа, якраз би за зайчиками побігати.

— То хто ж вам не дає? — спитав Юхим, не розуміючи, чого завітали дивовижні гості.

— Де вже мені,— сідаючи, заговорив Гнат.— Це тобі можна: діло молоде, прийшов до мене, прихопив собак — і в степ. Недавно собаки самі лисицю взяли за городами.

Улас, розстебнувши кожуха, сів на ліжку і, погойдуючи колиску, відкашлявся.

— А ми оце до тебе, Юхиме, прийшли. Діло є.

— Кажіть.

— Чули ми, що ти хочеш з нашого хутора перебиратися на жительство в станицю. Це правда?

— Нікуди я не збираюся переходити. Хто це вам набрехав? — здивовано спитав Юхим.

— Балакають люди,— ухильно відповів Улас,— от ми і прийшли через це. Яка тобі вигода переходити в станицю, коли можна під боком купити дімок з подвір'ям, і зовсім дешево.

— Де ж це?

— У Калинівці. Продається недорого. Якщо хочеш переходити,— можемо допомогти і грішми, на виплат. І перебрatися допоможемо.

Юхим усміхнувся.

— А вам хотілося б зіпхнути мене з рук?

— Ти вигадаєш! — Гнат замахав руками.

— Ось що я вам скажу.— Юхим підійшов до Гната впритул.— З хутора я нікуди не піду, і ви одчалуйте з цим. Я знаю, в чому річ! Мене ви не купите ні грішми, ні обіцянками! — Густо червоніючи, судорожно переводячи дух, крикнув, наче плюнув у східне бородате Гнатове обличчя: — Іди з моєї хати, старий собако! І ти, мельнику... Ідіть, гади!.. Та швидше, поки я вас з тельбухами не витурих!

У сінях Гнат довго підіймав комір кожуха і, стоячи до Юхима спиною, чітко сказав:

— Тобі, Юхимцю, це пригадається! Не хочеш по-доброму піти? Не треба! Тебе з цієї хати вперед ногами винесуть!

Не володіючи собою, Юхим згріб Гната за комір обома руками і, шалено трусонувши ним, турнув його з ганку. Заплутавшись у полах кожуха, Гнат важко гепнувся об землю, але підхопився швиденько, по-молодому і, втираючи кров з розбитих під час падіння губів, кинувся на Юхима. Улас, розчепірівши руки, втримав його:

— Кинь, Гнате, не січас... устигнемо...

Гнат, нахилившись уперед, довго дивився на Юхима нерухожим каламутним поглядом, ворухив губами, потім повернувся й пішов, не сказавши ні слова. Улас ішов позаду, обмітаючи з його кожуха налиплий сніг, і зрідка оглядався на Юхима, що стояв на ганку.

Перед святками до Юхима в подвір'я прибігла, обливаючись слізьми, Дунька — Гнатова наймичка.

— Ти чого, Дуню? Хто тебе? — спитав Юхим і, встроївши вила в прискирток соломи, покvapно вийшов із клуні.

— Хто тебе? — перепитав він, підходячи ближче.

Дівка з опухлим і мокрим від сліз обличчям висякалася у фартах і, втираючи сльози рижком хустки, хрипло заголосила:

— Юхиме, пожалій ти мою голівоньку!.. Ох-хо-хо!.. І що ж я, бідна сирота, роби-и-тиму!..

— Та ти не вий! Розкажуй толком... — гримнув Юхим.

— Вигнав мене хазяїн з двору. Йди, каже, не потрібна ти мені більше!.. Куди ж я тепер подінуся? З пилипівки третій рік пішов, як я в нього жила... Просила хоч карбованець грішми за прожите... Нема, каже, тобі й копійки, я сам підняв би, та вони — грошики — на дорозі не валяються.

— Ходім до хати! — коротко сказав Юхим.

Не поспішаючи роздягнувшись, почепив на цвях шинелю Юхим, сів за стіл, посадив навпроти заплакану дівку.

— Ти як у нього жила, по договору?

— Я не знаю... Жила з голодного року.

— А договір, тобто бомагу яку-небудь не підписувала?

— Ні. Я неграмотна, насилу хвамилію розписую.

Помовчавши, Юхим дістав із полиці чвертку цупкого паперу і кривулястим почерком написав:

До нарсуду 8-ї дільниці

ЗАЯВА...

З весни минулого року, коли Юхим подав до станичного виконкому заяву на куркулів, що приховували посіви від оподаткування, Гнат — колишній верховода всього хутора — затаїв на Юхима злобу. Відкрито він її нічим не виявляв, але тишком-нишком паскудив. На косовиці скривдив Юхима сіном. Уночі, коли той поїхав на хутір, пригнав Гнат дві гарби і забрав майже половину всієї скошеної трави. Юхим змовчав, хоч і помітив, що сліди від коліс вели з його покосу до самого Гнатового току.

Тижнів через два Гнатові хорти натрапили в Крутому виярку на вовчу нору. Вовчиця втекла, а двох вовченят, миршавеньких і безпорадних, Гнат дістав із лігва й посадив у мішок. Прив'язавши мішок до сідла, сів на коня й не кваплячись поїхав додому.

Кінь хропів і боязко щулив вуха, на ходу вигинаючись, наче готувався стрибнути, хорти вертілися під ногами в коней, нюхали повітря, підіймаючи горбаті морди, і тихенько повискували. Гнат хитався в сідлі, погладжуючи коня по шиї, усміхався в бороду.

Короткі літні сутінки змінилися ніччю, коли Гнат із гори спустився в хутір. Під копитами коня блищали, відлітаючи, камінні осколки, в тороках у мішку мовчки вовтузилися вовченята.

Не доїжджаючи до Юхимового подвір'я, Гнат напнув поводи і, скрипнувши сідлом, зіскочив на землю. Одв'язавши мішку, витягнув вовчєня, під теплою шерстю намацав тоненьку трубочку горла, і, скривившись, стиснув її великим і вказівним пальцями. Коротко хруснуло. Вовчєня з переламаним горлом летить через тин в Юхимове подвір'я й нечутно падає в густі колючки. Через хвилину друге падає за два кроки від першого.

Гнат гидливо витирає руки, вскакує у сідло і ляскає нагайкою. Кінь, форкаючи, мчить провулком, позаду поспішають підтягнуті хорти.

А вночі до хутора з гори спустилася вовчиця і довго чорною нерухомою тінню стояла коло вітряка. Вітер віяв з півдня, ніс до вітряка ворожі запахи, чужі звуки... Зігнувши голову, припадаючи до трави, вовчиця сповзала в провулок і стала біля Юхимового подвір'я, обнюхуючи сліди. Не розбігаючись, перестрибнула двоаршинний пліт, вигинаючись, поповзла по колючках.

Юхим, розбуджений ревінням худоби, засвітив ліхтар і вискочив надвір. Добіг до току, ворітця прочинені; спрямував туди жовте миготливе світло, побачив: до ясел приткнулася вівця, між широко розставленими її ногами синім клубком парували випущені кишки. Друга лежала посеред току, з розшматованого горла вже не лилася кров.

Вранці ненароком наткнувся Юхим на мертвих вовчєнят, що лежали в колючках, і здогадався, чиїх рук це робота. Забравши вовчєнят на лопату, виніс у степ і кинув далеченько від дороги. Але вовчиця навідалася в Юхимове подвір'я ще раз. Продерши очеретяну покрівлю, нишком загризла корову й зникла.

Юхим одвіз облуплену корову в глинище, де скидали падло, і прямо відтіля пішов до Гната. Під повіткою Гнат тесав щаблі на нову гарбу. Побачивши Юхима, відклав сокиру, всміхнувся і, ждучи, сів на дишель від воза, що стояв під повіткою.

— Іди в холодок, Юхиме!

Юхим, стримуючись, спокійно підійшов і сів поруч.

— Хороші в тебе собаки, дядьку Гнате!..

— Еге ж, брат, собачки в мене дорогі... Гей, Розбой, фюють! Іди сюди!..

З ганку зірвався грудистий, довгоногий хорт і, виляючи гачкуватим хвостом, підбіг до хазяїна.

— Я за цього Розбой іллінським козакам заплатив корову з телям.— Усміхнувшись куточком губів, Гнат говорив далі: — Хороший собака... Вовка бере...

Юхим простягнув руку до сокири і, чухаючи собаку за вухами, перепитав:

— Корову, кажеш?

— З телям. Та хіба це ціна? Він більше вартий.

Коротко махнувши сокирою, Юхим розвалив череп собаці на-
двоє. На Гната бризнула кров і шматки гарячого мозку.

Посинілий Юхим важко підвівся з дишля і, кинувши сокиру, по-
шепки видихнув:

— Бачив?

Гнат з вираженими очима дивився, задихаючись, на скорчені ноги
собаки.

— Ти що — сказився? — прохрипів він.

— Сказився,— дрібно тремтячи, шепотів Юхим.— Тобі б, гадові,
голову треба стесати, а не собаці!.. Хто вовченят коло мого по-
двір'я побив? Твоя це робота!.. У тебе вісім корів... одна з них —
втрата невелика. А в мене останню вовчиха загризла, дитина без
молока зосталася!..

Юхим швидко пішов до воріт. Коло самої хвіртки його наздо-
гнав Гнат.

— За собаку заплатиш, сукин син!..— крикнув він, перепиняючи
дорогу.

Юхим підступив впритул і, дихаючи в розтріпану Гнатову боро-
ду, сказав:

— Ти, Гнате, мене не займай! Я тобі не плоханичка, терпіти
кривди не буду. За зло — злом віддячу! Минув той час, коли перед
тобою спину гнули!.. Геть...

Гнат поступився, даючи дорогу. Хряпнув хвірткою і довго матю-
кався, погрожував услід Юхимові кулаком.

...Після пригоди з собакою Гнат перестав переслідувати Юхима.
Зустрічаючись із ним, кланявся й відводив очі вбік. Так воно було
доти, поки суд не присудив Гнатові заплатити Дуньці-наймиці шість-
десят карбованців. З цього часу Юхим відчув, що з Гнатового обійстя
загрожує йому небезпека. Щось готувалося. Лисячі очиці Гната
таємничо всміхалися, дивлячись на Юхима.

Якось у виконкомі голова став хитро випитувати:

— Чув, Юхиме, що з тестя присудили шістьдесят карбованців?

— Чув.

— Хто б це міг навчити цю задрипанку — Дуньку?

Юхим усміхнувся і глянув просто в вічі голові.

— Злидні. Тесть твій вигнав її з двору і шматка хліба не дав
на дорогу, а Дунька працювала в нього два роки.

— То ми ж її годували!..

— І змушували працювати з ранку до ночі?

— В хазяйстві, сам знаєш, працюють не по годинах.

— Тобі, я бачу, кортить узнати, хто написав заяву в суд?

— От-от, хто б це міг?

— Я,— відповів Юхим і по обличчю голови зрозумів, що це для
нього не несподіванка.

Надвечір Юхим узяв із собою з виконкому папери і обов'язкову
постанову станичного виконкому.

«Перепишу після вечері»,— подумав, ідучи додому. Повечеряв,
зачинив знадвору віконниці й сів за стіл переписувати. Глянув і
помітив, що шибки нічим не закриті.

— Машо, ти не купила ситцю на завіски?

Жінка, що сиділа за прядкою, винувато всміхнулась:

— Я купила два метри... ти ж знаєш, пелюшок нема... дитина в
лахмітті... я й пошила дві пелюшки.

— Ну, це байдуже... А все ж таки завтра купи. Незручно: відчинить хто віконницю з вулиці — все видно.

За вікном, розмальованим морозними узорами, вітер гнав поземку. Хмари, безформні й важкі, облягли небо. На краю хутора, там, де лобата гора спускається до дворів забур'яненим схилом, гавкали собаки. Над річкою верби ображено шуміли, скаржились вітрові на холод, на негоду, і скрип їхнього розгойданого гілля та шум вітру зливалися в злагожене басовите гудіння.

Юхим, умокаючи перо в саморобну чорнильницю з чорнилом, зробленим із дубових ягід, зрідка поглядав у вікно, в чорному німому квадраті якого причаїлася мовчазна загроза. Йому було моторошно. Годин через дві віконниця з вулиці скрипнула і трохи відхилилась. Юхим не чув скрипу, але, випадково глянувши на вікно, похолов від жаху: у вузьку щілину крізь гіллясту паморозь на нього, примружившись, тяжко дивилися чийсь знайомі сірі очі. За секунду на рівні його голови за шибкою, наче намацуючи, з'явилася чорна дірка дула гвинтівки. Юхим сидів, відкинувшись до стіни, нерухомий, зблідлий. Рама була одинарна, і він виразно почув, як клацнув спуск. Над сірими очима здивовано сіпнулися брови ... Пострілу не було. На мить за шибкою зник чорний кружок, виразно клацнув затвор, але Юхим, отямившись, дмухнув на світло — і ледве встиг нагнути голову, як за вікном розітнувся постріл, бризнула шибка і куля соковито цмокнула у стіну, обсипаючи Юхима кусками штукатурки.

Вітер увірвався в розбиту шибку, запорошив лавку сніговим пилом. У колісці пронизливо закричала дитина, гупнула віконниця...

Юхим безгучно сповз із лавки й рачки добрався до вікна.

— Юхимцю! Рідненький!.. Ой, господи!.. Юхимцю!..— плакала на ліжку жінка, але Юхим, зіціпвши зуби, не обзивався; він весь дрижав. Підвівшись, заглянув у розбиту шибку; побачив, як вулицею хтось бігом утікав, огорнений сніговим пилом. Спираючись на лавку, Юхим звівся на весь зріст і знову, мов підкошений, упав на підлогу: з-за відхиленої віконниці сковзнув ствол гвинтівки, гримнув постіл... Ядучий запах згорілого пороху наповнив хату.

Вранці Юхим, змарнілий і жовтий, вийшов на ганок. Світило сонце, комини курілися димом, ревла коло річки худоба, пригнана на водопій. На вулиці лежали свіжі сліди полозок, новий сніг сліпив очі незаплямованою білиною. Все було таке звичне, буденне, рідне, і минула ніч здалась Юхимові примарним сном. Коло призьби, навпроти розбитої шибки, знайшов він у снігу дві порожні гільзи й один патрон із чорною ямкою на пістоні. Довго вертів у пальцях заіржавлений патрон, подумав: «Якби не осічка, якби ця обойма не відсіріла, — капець би тобі, Юхиме!»

У виконкомі вже сидів голова. Коли двері скрипнули, він мельки глянув на Юхима і знову схилився над газетою.

— Рвачов! — звернувся до нього Юхим.

— Ну? — озвався той, не підводячи голови.

— Рвачов! Поглянь сюди!..

Голова знехотя підвів голову, і прямо на Юхима глянули з-під круто заломлених брів широко розставлені сірі очі.

— Ти, падлюко, стріляв у мене цієї ночі? — хрипко спитав Юхим.

Голова, червоніючи, силувано засміявся:

— Ти що? Здурів?

У Юхима перед очима постала минула ніч: важкий, немигаючий погляд за шибкою, чорна паща гвинтівки, жінчин крик... Стомлено махнувши рукою, Юхим сів на лавку й усміхнувся:

— Не вийшло. Патрони сирі... Де вони в тебе зберігалися? Навпевне, в землі?

Голова вже зовсім опанував себе, відповів холодно:

— Не знаю, про що ти говориш: мабуть, зайве випив.

До півдня чутка про те, що в Юхима вночі стріляли, облетіла весь хутір. Біля його хати товпилися цікаві. Іван Донсков викликав Юхима з виконкому, запитав:

— Ти повідомив міліцію?

— З цим управлюся.

— Ну, брат, не бійся, скривдити ми тебе не дамо. З Гнатом тепер залишилося чоловік з п'ять, а ми їх розкусили! За куркулями тепер ніхто вже не піде, всі відсахнулися, годі!..

Увечері, коли в Федька-шевця зібралася молодь і під стукіт його шевського молотка закипіла, як завжди, палка розмова, біля Юхима сів його ровесник Васька Обнизов, по-приятельському зашепотів, стискаючи Юхимове плече:

— Не забувай, Юхиме, уб'ють тебе — двадцять нових Юхимів буде. Зрозумів? Правду тобі кажу! Знаєш, як у казці про багатирів. Одного вб'ють, а їх знову двоє виходить... Ну, а нас не двоє, а двадцятєро зробиться!

У станицю пішов Юхим зранку. Побував у виконкомі, в кредитовому товаристві, в міліції затримався, ждучи старшого міліціонера. Поки обладнав справи — смеркло.

Вийшов із станиці й по гладенькому слизькому льоду на річці пішов додому. Вечоріло. Щоки легенько пощипував морозець. На заході непривітно синіла ніч. За поворотом стало видно хутір, темні ряди будівель. Юхим надав ходи й, оглянувшись, побачив: кроків за двісті ззаду йдуть купкою трое.

Змірявши поглядом відстань до хутора, Юхим пішов швидше, але, оглянувшись через хвилину, побачив, що ті, позаду, не тільки не відстали, а навіть ніби наблизились. Охоплений тривогою, Юхим побіг. Біг, як на муштрі, притиснувши лікті до боків, вдихаючи морозне повітря через ніс. Хотів вибратись на берег, та згадав, що там глибокий сніг, і знов побіг уздовж річки.

Трапилося так: не розрахувавши руху, посковзнувся, не вирівнявся і впав. Підводячись, глянув назад, його наздоганяли... Передній біг пружно й легко, на бігу розмахуючи кілком.

Юхим жахнувся і мало не закричав на гвалт, але до хутора було більш як верства: однаково ніхто не почує. В одну мить усвідомивши це, Юхим стиснув губи й мовчки рвонувся вперед, намагаючись надолужити час, згаяний під час падіння. Кілька хвилин відстань між ним і переднім із трьох переслідувачів ніби не зменшувалася; потім, оглянувшись, Юхим побачив, що той, котрий біг позаду, наздоганяє його. Зібравши всі сили, помчав швидше, і тут слух його впіймав новий звук: по льоду, глухо видзвонюючи, нестримно летів кілок. Удар збив Юхима з ніг. Схопившись, він знову побіг. На мить згадав: так само біг він під Царицином, коли атакою вибивали білих, така сама гаряча ядуха заливала тоді груди...

Кілок, пущений сильною рукою, знову звалив Юхима з ніг. Він не підвівся... Ззаду хтось страшним ударом в голову відкинув його вбік. У залізний кулак зібравши всю волю, Юхим, хитаючись, став рачки, але його звалили навznak.

«Лід чомусь гарячий..» — блиснула думка. Глянувши вбік, Юхим побачив зламане стебло очерету. «Зламали й мене...» І одразу в затуманеній свідомості виринули слова: «Пам'ятай, Юхиме, уб'ють тебе — двадцять нових Юхимів буде!.. Як у казці про багатирів...»

Десь в очеретах щось безупинно, тягуче гуло... Юхим не відчував, як у рот йому, ламаючи зуби, вивертаючи ясна, глибоко всадили кілка; не відчував, як вила прохромали йому груди й вигнулись, уткнувшись у хребет...

Трое, покурюючи, швидко йшли до хутора, за одним із них поспішали хорти. Зривалася заметіль, сніг падав на Юхимове обличчя і вже не танув на холодних щоках, де замерзли дві сльозинки нестерпного болю й жаху.

1926

ЛОША

Серед білого дня біля купи гною, густо обліпленої смарагдовими мухами, головою наперед, з простягненими передніми ніжками вибралося воно з материній утробі і прямо над собою побачило ніжний, сизий, танучий клубочок шрапнельного вибуху, викючий гуркіт кинув його мокреньке тільце під ноги матері. Жах був першим почуттям, яке лоша зазнало тут, на землі. Смердючий град картечі зацокотів по черепичній покрівлі конюшні і, трохи покропивши землю, змусив матір лошати — руду Трохимову кобилу — схопитися на ноги і, коротко заіржавши, знову привалитися спитнілим боком до рятівної купи.

У жаркій тиші, що настала після цього, виразніше задзижчали мухи, півень, зважаючи на гарматний обстріл, не ризикнув вискочити на пліт, а, раз-другий хлопнувши крильми десь під лопухами, невимушено, але глухо прокукурікав. З хати почулося плачливе кректання пораненого кулеметника. Зрідка він коротко кричав захрипим голосом або несамовито лаявся. У городчику на шовковистому багрянці маку дзвеніли бджоли. За станицею в лузі кулемет докінчував стрічку, і під його життєрадісний стрекіт, між першим і другим гарматними пострілами, руда кобила любовно облизала первістка, а він, припадаючи до набряклого вимені, вперше відчув повноту життя і неперепутну насолоду материній ласки.

Коли другий снаряд гепнувся десь за током, з хати, хряпнувши дверима, вийшов Трохим і попрямував до конюшні. Обходячи купу гною, він долонею прикрив від сонця очі й, побачивши, як лоша, тремтячи від напруження, ссе його, Трохимову, руду кобилу, розгублено пошукав у кишнях, тремтячими пальцями намацав кисет і, слинячи цигарку, зміг заговорити:

— Та-а-ак... Значить, ожеребилася? Знайшла час, нічого й не скажеш.— В останній фразі вчувалася гірка обида.

До шершавих від висохлого поту боків кобили поналипали стебла бур'яну, сухого гною. Була вона непристойно худа, сухоребра, але з очей променилася гордовита радість із домішкою втоми, а атласна верхня губа морщилась усмішкою. Так принаймні здавалося Трохимові. Коли поставлена в конюшню кобила заперхала, метляючи торбою з зерном, Трохим, прихилившись до одвірка і непривітно косуючи на лоша, сухо спитав:

— Догулялася?

Не дожидajući відповіді, заговорив знову:

— Хоч би від Гнатового жеребця привела, а то чорт його знає, від якого... Ну, куди я з ним подінуся?

У темнуватій тиші конюшні хрускають зерно, у щілину в дверях кривий сонячний промінь точить золотисту розсип. Світло падає Трохимові на ліву щоку, рудий вус його і щетина бороди вилискують червоним, зморшки навколо рота темніють вигнутими борознами. Лоша на тоненьких пухнастих ніжках стоїть, як іграшковий дерев'яний коник.

— Убити його? — Великий, просяклий тютюновою зеленню Трохимів палець кривиться в бік лошаги.

Кобила вивертає кров'янисте очне яблуко, кліпає і насмішкувато косує на хазяїна.

У кімнаті, де мешкав командир ескадрону, того вечора відбувалася така розмова:

— Помічаю я, що бережеться моя кобила, риссю ледве біжить, галопом — і не думай, задишка її душить. Придивився, а вона, виходить, жеребна... Так уже пильнувала, так пильнувала... Жеребчик гнідої масті... От... — розповідає Трохим.

Ескадронний стискає в кулаці мідну кварту з чаєм, стискає так, як ефес шаблі перед атакою, і сонними очима дивиться на лампу. Над жовтеньким вогником шаленіють пухнасті метелики, у вікно налітають, печуться об скло, на зміну одним — інші.

— ...байдуже. Гнідої чи вороної — однаково. Пристрелити. З лошам ми наче ті цигани будемо.

— Що? Отож і я кажу, як цигани. А коли командує, що тоді? Приїде оглядати полк, а воно буде перед фронтом вихвицувати і хвостом отак... Га? На всю Червону Армію ганьба і сором. Я навіть не розумію, Трохиме, як ти міг допустити? У розпал громадянської війни і — раптом отаке розпутство... Це навіть совісно. Коноводам суворий наказ — жеребців тримати окремо.

Вранці Трохим вийшов із хати з гвинтівкою. Сонце ще не сходило. На траві рожевіла роса. Луг, витоптаний чобітьми піхоти, поритий окопами, нагадував заплакане, спотворене горем дівоче обличчя. Біля польової кухні поралися кашовари. На ганку сидів ескадронний у зіпрілій від давнього поту спідній сорочці. Пальці, що звикли до бадьористого холодка револьверної ручки, незграбно пригадували забуте, рідне — плели вигадливий ополоник для вареників. Трохим, проходячи мимо, поцікавився:

— Ополоничка плетете?

Ескадронний зав'язав ручку тоненьким прутиком, промимрив кризь зуби:

— Та от жінка — хазяйка — просить... Сплети та сплети. Колись я майстер був, а тепер не теє... не вдавсь.

— Ні, нічогенький,— похвалив Трохим.

Ескадронний змів з колін обрізки лози, спитав:

— Ідеш лошатко ліквідувати?

Трохим мовчки махнув рукою і пішов у конюшню.

Ескадронний, угнувши голову, ждав пострілу. Минуло хвилин зо дві — пострілу не було. Трохим висунувся з-за вугла конюшні, видно, чимось збентежений.

— Ну, що?

— Мабуть, бойок зіпсувався... Пістона не пробиває.

— Ану, дай гвинтівку.

Трохим неохоче подав. Сунувши затвором, ескадронний примружився.

— Та тут патрона нема!..

— Не може бути!.. — з запалом вигукнув Трохим.

— Я тобі кажу, нема.

— Це я їх покинув там... за конюшнею.

Ескадронний поклав коло себе гвинтівку й довго вертів у руках новенького ополоника. Свіжа лоза була медвяно запашна й липка, у ніс шпигало духом квітучої шелюги, землею трохи пахло, працею, призабутою в непогамовній пожежі війни...

— Слухай!.. Чорт з ним! Нехай коло матки живе. Тимчасово і таке інше. Скінчиться війна — ним ще, може... орати. А коли що до чого, то командуєчий увійде в його положеніє, бо воно ж со-сунець, повинне сати... І командуєчий цицьку ссав, і ми ссали, коли звичай такий, ну й каюк! А бойок у твого гвинта справний.

Якось через місяць, під станицею Усть-Хоперською, Трохимів ескадрон зчепився в бою з козакою сотнею. Перестрілка почалася перед сутінками. Смеркало, коли пішли в атаку. На півдорозі Трохим безнадійно відстав від свого взводу. Ні нагайка, ні вудила, що до крові роздирали губи, не могли змусити кобилу йти галопом. Високо задираючи голову, хрипко іржала вона й топталася на одному місці доти, поки лоша, розмаявши хвоста, не наздогнало її. Трохим зіскочив із сідла, уклав у півхи шаблю і з перекошеним від злості обличчям рвонув з плечей гвинтівку. Правий фланг змішався з білими. Коло яру з боку на бік, немов під вітром, коливалася купа людей. Рубалися мовчки. Під кінськими копитами глухо стуго-ніла земля. Трохим на мить глянув туди і схопив на мушку виточену голову лошати. Чи то рука здригнулася згарячу, чи виною промаху була ще якась причина, але після пострілу лоша, пустотливо хвицнувши ногами, тоненько заіржало і, викидаючи з-під копит сиві хмарки пилу, оббігло кругом і стало віддалік. Обойму не простих патронів, а бронебійних — з червономідними носами — випустив Трохим у руде чортеня і, переконавшись у тому, що бронебійні кулі (які випадково потрапили з підсумка під руку) не заподіяли ні шкоди, ні смерті нащадкові рудої кобили, скочив на неї і, страшенно лаючись, потюпачив туди, де бородаті червонопикі старовіри тиснули ескадронного з трьома червоноармійцями до яру.

Цієї ночі ескадрон ночував у степу біля неглибокого байрака. Курили мало. Коней не розсідлували. Роз'їзд, повернувшись від Дону, повідомив, що коло переправи зосередилися великі сили противника.

Трохим, закутавши босі ноги в поли гумового плаща, лежав,

згадуючи кризь дрімоту події минулого дня. Пропливали перед очима: ескадронний, що стрибав у яр, щербатий старовір, що хрестив шаблею політкома, вщент порубаний миршавенький козачок, чиясь сідло, облите чорною кров'ю, лоша... Перед світанком підійшов до Трохима ескадронний, у сутінках сів поруч.

— Спиш, Трохиме?

— Дрімаю.

Ескадронний, поглядаючи на примерхлі зорі, сказав:

— Жеребця свого знистож! Наводить паніку в бою... Гляну на нього, і рука тремтить... рубати не можу. А все через те, що воно якесь свійське, а на війні цього не полагається... Кам'яне серце робиться, наче з клоччя... І, між іншим, не затопали в атаці поганця, між ногами крутилося...— Помовчавши, він мрійливо всміхнувся, але Трохим не бачив цієї усмішки.— Розумієш, Трохиме, хвіст у нього, ну просто... покладе на спину, хвицне, а хвіст, як у лисиці... Чудовий хвіст!..

Трохим промовчав. Накрив шинеллю голову і, часом здригаючись від росної вогкості, заснув із дивовижною швидкістю.

Навпроти старого монастиря Дон, притиснутий до гори, мчить із одчайдушною швидкістю. На повороті вода кучерявиться закрутнями, і зелені гриваті хвилі з розгону штовхають крейдяні брили, розсипані коло води весняним обвалом.

Якби козаки не зайняли коліна, де течія не така бистра, а Дон ширший і миролюбніший, і не почали відтіль обстрілювати підгір'я, ескадронний ніколи не наважився б переправляти ескадрон плавом навпроти монастиря.

Оповідні переправа почалася. Невеликий паром підняв одну кулеметну тачанку з обслугою і тройку коней. Ліва припряжна, яка не бачила води, злякалася, коли на середині Дону паром круто повернувся проти течії і трохи нахилився набік. Під горою, де спішений ескадрон розсідлував коней, виразно чути було, як вона хропла і стукотіла копитами по дерев'яному настилу парома.

— Пропаде човен! — хмурячись, буркнув Трохим і не доніс руки до спітнілої спини кобили: на паромі припряжна дико захропла, задкуючи до дишла тачанки, стала гопки.

— Стріляй!..— загорлав ескадронний, стискаючи нагайку.

Трохим побачив, як наводчик завис на шиї припряжної, сунув їй у вухо наган. Дитячою хлопавкою стукнув постріл, корінник і права припряжна міцніше притулились одне до одного. Кулеметники, щоб урятувати паром, придавили вбиту коняку до задка тачанки. Передні ноги її повільно зігнулись, голова звисла...

Хвилини за десять ескадронний заїхав з коси і перший пустив свого буланого у воду, за ним слідом, із гримотливим плеском, ввалився у воду ескадрон — сто вісім напівголих вершників, стільки ж різномастих коней. Сідла перевозили на трьох каюках. Одним із них правував Трохим, доручивши кобилу взводному Нечепуренкові. З середини Дону бачив Трохим, як передні коні, забрідаючи по коліна, знехотя ковтали воду. Вершники стиха підганяли їх. Через хвилину за двадцять сажнів від берега густо зачорніли в воді кінські голови, залунало багатоголосе пирхання. Поруч з кіньми, тримаючись за гриви, прив'язавши до гвинтівок одержу й підсумки, пливли червоноармійці.

Кинувши у човен весло, Трохим став на весь зріст і, мружачись від сонця, жадібно шукав очима в купі пливучих руду голову своєї кобили. Ескадрон схожий був на зграю диких гусей, розсипану в небі пострілами мисливців: попереду, високо піднімаючи глянсувату спину, плів буланий ескадронного, коло самого його хвоста білими цятками сріблилися вуха коня, який належав колись політкомові, позаду пливли темною купою, а найдалі, з кожною секундою відстаючи більше й більше, виднілися чубата голова взводного Нечепуренка і по ліву руку від нього гострі вуха Трохимової кобили. Придивившись добре, Трохим побачив і лоша. Пливло воно поштвами, то високо викидаючись із води, то поринаючи так, що ледве видно було ніздрі.

І от якраз у цей час вітер, хлюпнувшись над Доном, доніс до Трохима тонке, мов павутинка, закличне іржання: і-і-і-го-го-го!..

Крик над водою був дзвінкий і загострений, як жало шаблі. Шмагонував він Трохима по серцю, і диво сталося з чоловіком: п'ять років війни відгорював, скільки разів смерть по-дівоному зазірала йому в очі, і хоч би що, а тут побілів під червоною щетиною бороди, побілів, аж посинів — і, вхопивши весло, спрямував човна проти течії, туди, де в коловертні крутилося знесилене лоша, а сажнів за десять від нього Нечепуренко силкувався і не міг повернути матку, що пливла до коловертня з хрипким іржанням. Трохимів друг Шешко Єфремов, що сидів у човні на купі сідел, гукнув суворо:

— Не дурій! Правуй до берега! Бачиш, он вони, козаки!..

— Уб'ю! — видихнув Трохим і потягнув за ремінь гвинтівку.

Лоша знесло течією далеко від того місця, де переправлявся ескадрон. Невеликий коловертень повільно кружляв його, облизуючи зеленими гребінчастими хвилями. Трохим судорожно махав веслом, човен рухався скачками. На правому березі з яру вискочили козаки. Дрібно затарабанив басовитий «максим». Чмокаючись у воду, шипіли кулі. Офіцер у порваній парусовій сорочці щось кричав, вимахуючи наганом.

Лоша іржало все рідше. Глухішим і тоншим був короткий різкий крик. І крик цей до холодного жаху був схожий на крик дитини. Нечепуренко, лишивши кобилу, легко поплив до лівого берега. Здрагаючись, Трохим схопив гвинтівку, вистрілив, націляючись нижче головки, підхопленої коловертнем, зірвав з ніг чоботи і, глухо мукнувши, шубовснув у воду.

На правому березі офіцер у парусовій сорочці гримнув:

— Припинити стрільбу!..

За п'ять хвилин Трохим був біля лошати, лівою рукою підхопив його попід нахололий живіт і, захлинаючись, судорожно гикаючи, поплив до лівого берега... З правого берега не стукнув ні один постріл.

Небо, ліс, пісок — усе яскраво-зелене, примарне... Останнє наймовірне зусилля — і Трохимові ноги шкребуть землю. Виволікши на пісок ослизле тільце лошати, схлипуючи, блював зеленою водою, шарив по піску руками... У лісі гули голоси ескадронців, що перепливали річку, десь за косою деренчали гарматні постріли. Руда кобила стояла біля Трохима, обтріпуючись і облизуючи лоша. З обвислого хвоста її падала, втикаючись у пісок, райдужна цівка...

Хитаючись, звівся Трохим на ноги, ступив два кроки по піску і, підстрибнувши, впав на бік. Немов гарячий укол пронизав груди; падаючи, почув постріл. Єдиний постріл у спину — з правого берега. На правому березі офіцер у порваній парусовій сорочці байдуже сунув затвором карабіна, викидаючи димучу гільзу, а на піску, за два кроки від лошати, корчився Трохим, і запечені посинілі губи, що п'ять років не цілували дітей, усміхалися й пінилися кров'ю.

1926

ПРО КОЛЧАКА, КРОПИВУ ТА ІНШЕ

От ви, громадянин мировий суддя... чи то пак, народний... поясняли на зборах, яку законну статтю приварюють за кулачне каліцтво та всякі образи. Я й хочу дізнатися про кропиву та інше... Я думаю, що за Радянської власті не повинно бути такої поведінки, яку мені вчинили громадяни. Та якби громадяни — то ще півбіди, а то жінота! Після цього мені навіть жити противно, вірте слову!

Весною заявляється в хутір наша ж таки хутірська — Настя. Жила вона на шахтах, а тут взяла та й приїхала, чорт її за спідницю смикнув!

Приходить до мене наш голова Шешко. Поручкалися з ним, він і каже:

— Ти знаєш, Федоте, Настя з шахтів приїхала. Стрижена, як лялька, і в червоній хустині.

Ну, в хустині, то й у хустині, мені ж яке діло? Звісно, прикро: жінка, а чомусь раптом стрижена? Проте змовчав, питаю:

— Провідати батьківщину приїхала, чи що?

— Яке там провідати!..— каже.— Жінок наших у череду зганяти буде, організацію поміж них заводити. Тепер кліпай обома балухами, добре додивляйся! Тільки торкнеш свою жінку,— за хвіст тебе, сукиного сина, та в собачу будку!

Поговорили про се, про те, він і робить мені пропозицію:

— Одвези її, Федоте, у волость. Вона при документі і правиться туди займати жіночу должность, нібито жінвиконком, чи що, чума їх розбере. Вези за мою пошану!

Я йому резон викладаю:

— Вам, Шешо, пошана, а мені гола обίδα. В робочу пору косяку відривати не годиться.

— Як хочеш,— каже,— а вези!

Приходить до мене ця Настя. Я, щоб не нудило на неї на стрижену дивитись, з очей зник, пішов у степ за кобилою. А кобила у мене, скажу вам, од справжнісінького цигана: біжить — земля дрижить, впаде — три дні лежить, одним словом, поможи підняти та давай міняти. Я вже кілька разів на неї сокирою замірявся, жалко тільки — жеребна...

Поки я її ловив та вмовляв — не хвиляйся, мовляв, дурна, не абикого везимеш, а жіночу власть, а Настя з моєю супружницею вже змовилися.

— Б'є тебе чоловік? — питає.

А моя з дурного розуму, як з дуба:

— Б'є! — каже.

Привів я кобилу, тільки в хату, а Настя до мене:

— Ти за що жінку б'єш?..

— Для порядку. Не битимеш — спортитися. Жінка, як коняка: не б'єш — не везе.

— Не тільки жінку, а й коняку не можна бити! — Це вона мене навчає.

Поговорили трохи й поїхали. Тільки я для хитрості батога не взяв. Ідемо ступою, так уже скупко їдемо, наче горшки веземо.

— Ідь швидше! — каже Настя.

— Як мені швидше їхати, коли кобилу бити не можна?

Помовчала й губи міцно стулила. Сидить не ворухнеться, а мені того тільки й треба, ліг у задок, куняю. Кобила, не будиши дурна, стала. Так Настя, віриш, пане громадянине... ну, одним словом, як тебе?.. сіна віхоть у руки та поперед кобили й чеше, й чеше. А до волості вісімнадцять верстов. На ранок доїхали. Настя плаче. Падлюкою мене обзиває, а я їй кажу:

— Хоч горщиком називай, та в піч не саджай!

Іду назад — і зло мене взяло. Виламав хворостину, трохи меншу за телеграфний стовп, кобилу свою нашкварюю, з хвоста порохню вибиваю.

— Рівноправності захотіла? То на тобі! На тобі! — В подвір'я заїхав, кричу до жінки:

— Розпрягай, сяка-така!

— Сам не пан! — і рукою з порога помахує.

Я до неї та за коси. Тільки що ж... Один страм. Раніш, коли вона в страху жила, то дихнути боялась, а тепер ні з сього ні з того хап мене за бороду та всякими чужоземними словами... І то при дітях. А в мене ж дівка на відданні. Жінка вона при здоров'ї і могла б мене подрятити, та ще як! Геть спустила б шкуру, і виліз би я з неї, як гадюка з линовища. А все Настя — лихоманка стрижена!..

З того дня зайшла між нами громадянська війна. Що не день — б'ємось з мою дурепою до заходу сонця, а робота стоїть. Билися ми до нещадного крику, а в неділю лахи свої вона змотала, дітей забрала, дещо з хазяйства і — в панські конюшні на квартиру.

Поміщик у нас в хуторі колись за царя Гороха жив. Червоні його сполохали, він і полетів у теплі краї. Грамотні люди кажуть, мовляв, за морем шпакам та поміщикам гарно живеться... Будинок його ми спалили, а конюшні залишились. Цегляні, з підлогами. От моря зануда й укоренилася в тих конюшнях. Залишився я один, як чиряк на видному місці. Вранці готують корову доїти, а вона, проклятуща, на мене й дивитися не хоче. Я до неї і так, і с'як, — ні, не визнає за рідню! С'як-так спутав, прив'язав до плоту.

— Стій, — кажу, — чортяко клаповуха, а то в мене нерви розходяться, то я тебе й рішити можу!

Дійницю їй під пузо сунув і тільки за цицьку пальчиком благородно, а вона хвостом круть і кінцем, китичкою своєю поганою, по очах мене. Господи милостивий, хотів приступити з молитвою, а вона мене як свиснула, а я, грішний, — її матюком, і таку поминальну суботу їй влаштував, що тільки держись!

Зажмурився, шапку на очі насунув і давай її за цицьки тягати сюди й туди. Ллеться молоко поза дійницю, а вона — корова тобто — хвостом мене по обох щоках... Засліпило мене, тільки що хотів дійницю кидати та втікати з обори, коли вона, стерво, ногою як пацне, і останні, сирітські краплі розлила. Прокляв я цю корову, почепив їй на роги порожню дійницю і пішов їсти варити.

Віриш, з того дня в нашому хуторі все життя перевертом пішло. Днів через п'ять сусід мій Онисим захотів повчити жінку за те, щоб на вечорницях на молодих хлопців не задивлялася.

— Зажди,— каже,— Дуню, я зараз черезсідельника з воза зніму та трохи пограємося з тобою!

А вона, почувши таке, задерла хвоста та до моєї дурепи в конюшні. Минуло кілька днів, чую, від Стешка-голови втекли жінка і своячка, змандрували також у конюшні, потім до них ще дві жінки пристали. Зібралось їх там штук вісім, отаборилися, та й край, а ми з хазяйством погибаємо; хоч — ори не ївши, хоч — їж, а не ори, хоч — у зашморг з ногами лізь.

Зібрались ми якось увечері на призьбі, горе горюємо, я й кажу:

— Братове, доки ми будемо переживати отакі знущання? Ходімо, хай би їм чорт, виб'ємо їх з конюшень і приволочем додому зовсім з бебехами!

Зібрались і пішли. Хотіли Стешка обрати за командира по цьому ділу, та він випросився, бо в нього гила і він її весь час назад запихає.

— Я,— каже,— молодий юнак і дуже гилавий, через те негодящий, а ти, Федоте, в обозі третього розряду за Радянську владсть кров проливав, до того ж обличчям на Колчака схожий, тобі воно більш підходяще.

Підходимо до конюшень, я кажу:

— Давайте спочатку не заводити скандальної бійки. Я піду до них нібито делегатом і скажу, нехай вертаються додому: амністія, мовляв, на вас вийшла.

Переліз я через огорожу, йду. Загін мій біля канави заліг у лізерві, покурює.

Тільки-но я відчинив двері, а Стешкова жінка з рогачем:

— Ти чого прийшов, кровопивче?!

Не встиг я рота роззявити — згребли мене жіночки і тягнуть, просто волочуть по конюшні. Зібрались в герелицю, виють, а моя відьма найдужче:

— Чого прийшов, сукин син?

Я з ними по-доброму:

— Облиште, жінки, дуріти! Амністія...

Тільки я це слово сказав, Онисимова жінка як кинеться з кулаками:

— Цілий вік знущалися з нас, мов із скотини, били, лаяли, і тепер ганите?.. Ось на тобі дулю!.. Сам ти амністія, а ми — чесні жінки! — Дулі мені під ніс тиче, а потім до жінок круть: — Що ми з ним зробимо, молодички, за те, що прозивається?

У мене серце тьохнуло, наче печінка урвалася. Ну, думаю, осоромлять, паскуди!..

Ще й досі всі нутроці вивертає, як згадаю... Хіба ж не прикро?.. Розіклали мене на підлозі без ніякого сорому, Дунька Онисимова сіла на голову й каже:

— Ти не бійся, Федоте, ми з тобою домашніми способами обідемося, щоб пам'ятав, що ми не вуличні амністії, а заміжні жінки!

Тільки які ж це домашні способи, коли це була кропива? Причому жалка, чортові на насіння росла, з аршин заввишки... Після того з тиждень не міг по-людському сісти, животом доводилося сидіти... Наробила пухирів домашність їхня.

На другий день зібрався сход і склали протокол, щоб жінок ніколи більше не бити і ще обробити їхньому жіночому виконкомові десятину під соняшники. Жінки повернулися додому, моя теж, а мені й досі допикають. Приміром: бачу, телята на городі капусту жують, я до Гришки — сина свого: «Піди вижени!» — а він, поганець, у відповідь:

— Папаня, а за що тебе Колчаком дращуть?..

Вулицею йду — дівтора пройти не дає:

— Колчак! Колчак! Ти як з жінками воював?

Та хіба ж мені не прикро? Все життя хліборобив, а тепер у Колчака перетворився. У Стешка собаку так звуть, то виходить, що й я на собачому становищі? Ні-і-і, не згоден!.. Отож я й питаю: якщо подати на жінок у суд, то можете ви їм, громадянин суддя, приклепати підходящу статтю за собаче прізвище — «Колчак» і оту кропив'яну образу?..

1926

ЧЕРВОТОЧИНА

Яків Олексійович — старого гарту чоловік: ширококостий, сутулуватий; борода, як новий просяний віник,— до прикrostі схожий на того куркуля, що його невибагливі художники малюють на останніх сторінках газет. Одним несхожий — одежею. Куркулеві, за його посадою, неодмінно потрібна жилетка й чоботи з рипом, а Яків Олексійович влітку ходить у полотняній сорочці, непідперезаний і босий. Років зо три тому значився він справжнісньким куркулем у списках станичної Ради, а потім звільнив наймита, продав зайву пару волів, залишивши собі дві пари та кобилу, і в списках перенесли його в сусідню клітку — до середняків. Але колишньої виправки не втратив від цього Яків Олексійович: ходив поважно, перевальцем, так само, по-півнячому, держав голову, на зборах, як і колись, говорив статечно, хрипувато, ваговито.

Хоч і зменшив він своє господарство, але повів його широко. Весною засіяв двадцять десятин пшениці; за хлібець, збережений від торішнього врожаю, купив заорювача, дві залізні борони, віялку. Відомо, хто весною останнє продає: кому жувати нічого.

На всю станицю був хазяїном Яків Олексійович: спритний козак, кмітливий. Проте і в нього з'явилася червоточина: менший син Стюпка до комсомолу вступив. Так-таки, не спитавши, не порадившись, взяв та й вступив. Коли б таке трапилось у когось дурного — була б у сім'ї сварка та бійка, а Яків Олексійович не так розмірковував. Навіщо парубка дрюком на розум навертати? Нехай сам до

берега прибивається. День при дні глузував із теперішньої влади, з порядків, законів, жовчною лайкою пересипав слова, кусав, як осінь муха; думав, відкриються у Стьопки очі,— вони й відкрилися: перестав хлопець хреститися, дивиться на батька здичавілими очима, за столом мовчить.

Якось перед обідом сімейно стали на молитву. Яків Олексійович, розлопушивши бороду, відмахував хрести, мов косою на лузі орудував; мати Стьопчина в поклонах ламалася, наче складаний аршин; вся сім'я дружно махала руками. На столі парували щі; хмелинами пахтів свіжий хліб. Стьопка стояв коло одвірка, заклавши руки за спину, переступаючи з ноги на ногу.

— Ти людина? — помолившись, спитав Яків Олексійович.

— Тобі краще знати...

— А якщо людина і сідаєш з людьми до столу, то хрести мордюку. В цьому й різниця між тобою і волом. Це віл так робить: з ясел жере, а потім обернувся і туди ж випорожняється.

Стьопка попрямував був до дверей, але одумався і, на ходу хрестячись, прослизнув за стіл.

За кілька днів пожовк на лиці Яків Олексійович; вештаючись по подвір'ї, хмурих брови; знали домашні, що переживає якусь думку старий, недарма ночами крекче, перекидається і засинає аж перед світанком. Мати якось шепнула Стьопці:

— Не знаю, Стьопушко, що наш Олексійович задумав... Або тобі якусь біду лаштує, або когось обплутати хоче...

А Стьопка знав, що на нього готує похід батько, і, причаївшись, уже думав, куди його податись, якщо старий покаже на ворота.

І справді, було про що подумати Якову Олексійовичу: якби Стьопці замість двадцяти було п'ятнадцять років, тоді б з ним легко можна впоратися. Хіба важко взяти з комори нові ремінні віжки та намотати міцно на руку? А в двадцять років хоч які віжки тонкі будуть; таких урвritelів учать ломакою, тільки, як на теперішній час, то за дрюка так припечуть, що й жарко й нудно стане. Як же старому не крєктати ночами й не хмурити брів у темряві?

Максим — старший брат Стьопчин, козак дебелий і дужий — вчорами, довбаючи ложки, питав Стьопку:

— А скажи, браток, на чому тобі здався той комсомол?

— Не в'язни! — рубав Стьопка.

— Ні, ти скажи,— не вгавав Максим.— Ось я прожив двадцять дев'ять літ, більш за тебе бачив і знаю, і так вважаю, що дурниця все це... Різним робочим підходяща штука, він вісім годин одробив — і до клубу, в комсомол, а нам, хліборобам, воно ні до чого... Літом у робочу пору прогуляєш ніч, а вдень який з тебе робітник буде?.. Ти по совісті скажи: може, ти хочеш службу якусь получить, через те і вступив? — в'їдливо питав Максим.

Стьопка, бліднучи, мовчав, і губи в нього тремтіли від образи.

— Нікчемна це власть. Для нас, козаків, навіть вредна. Тільки комуністам життя, а ти собі як хочеш... Така власть довго не продержиться. Хоч і міцно присмокталися до хліборобської шиї всякі ваші комсомоли, а як настане час, то й чорт їх візьме!

На пітному лобі в Максима підстрибувало мокре пасмо волосся. Ніж, обтісуючи колодку, гнівно метав стружки. Стьопка, безцільно гортаючи книжку, похмуро сопів: йому не хотілося сперечатися,

бо сам Яків Олексійович дослухався Максимових слів з мовчазним схваленням, видно, ждучи, що скаже Стьопка.

— Ну, а якщо, не дай боже, якийсь переворот? Тоді що ти робитимеш? — хижо поблискуючи зубами, вишкірявся Максим.

— Зуби повипадають, поки діждешся перевороту!

— Гляди, Стьопко! Ти вже не маленький... Гра йде «куць виграв, куць програв», промахнешся — програєш! Та нехай би оце війна або щось отаке, я перший тебе лупцювати буду! Таких цуценят, як ти, вбивати не треба, а нагайкою шмагати буду... До болю!..

— І слід!..— під'юджував Яків Олексійович.

— Шмагати буду, от хрест святий!..— тремтячи ніздрями, кричав Максим.— У германську війну, пам'ятаю, пригнали нашу сотню на якусь фабрику під Москвою — робочі там бунтувалися. Приїхали надвечір, в'їжджаємо в ворота, а народу біля контори — тьма. «Браття-козаки,— кричать,— ставайте в наші ряди!» Командир сотні — військовий старшина Боков — командує: «Нагаями їх, сукиних синів!..»

Максим захлинувся сміхом і, червоніючи, наливаючись барвою, довго розкотисто іржав.

— А нагайка у мене з сириці, в кінці кулька зашита... Виїжджаю наперед та як гримну бунтарям отим: «...Вставай, підіймайся, робочий народ! Приїхали козаки вам спини пороть!» Поперед усіх дідок у картузі стояв, такий собі сивенький, щупленький... Я його як уперіщу нагайкою, а він — брик і впав коневі під ноги... Що там було...— звужуючи очі, повільно розказував Максим.— Жінок кіньми потоптали — штук двадцять. Хлопці посатаніли і вже за шаблі взялися...

— А ти? — хрипко спитав Стьопка.

— Декому всипав пам'ятного.

Стьопка спиною притулився до грубки. Притулився якомога міцніше, сказав глухо:

— Жалько, що не коцнули тебе, такого гада!..

— Хто ж це гад?

— Ти...

— Хто гад? — перепитав Максим і, кинувши на підлогу необтесану ложку, устав із лавки.

Долоні в Стьопки зросилися теплим потом. Стиснув кулаки, нігті в'їлися в тіло, і вже звердо сказав:

— Собака ти! Каїн!

Максим, простягнувши руку, згріб Стьопку за сорочку на грудях, одірвав його від грубки й кинув на ліжко. Ненависть окропом опекла хлопця. Рвонувся вбік, в пальцях у Максима залишив комір сорочки, махнув кулаком... Замашний удар в щоку звалив Стьопку з ніг. Лівою рукою Максим м'яв йому горло, правою розмірено бив по щоках. Стьопка відчував, як брат часто дихає, бачив холодну й таку непотрібну усмішку на його губах, від кожного удару перешоплювало дух, дзвін колов вуха, з очей текли сльози. Крик образи за мимовільні сльози, за усмішку Максима застрягав у стисненому горлі... З розбитих губів текла кров. Поводячи виряченими очима, Стьопка кров'ю плював у братове лице, але той одвертав убік голову, показуючи бриту жилаву шию, і так само розмірено, мовчки кидав шкарубку долоню на спухлі Стьопчині щоки...

Виждавши час, розборонив їх сам Яків Олексійович. Максим, так само усміхаючись, підняв з землі недороблену ложку, сів коло

вікна. Стюпка витер рукавом закривавлені губи, надів шапку і вийшов, тихенько зачинивши за собою двері.

— Йому це на користь... Нехай з борозни не звертає, а то він скоро й до батька добереться! — мовив Максим.

Яків Олексійович задумано м'яв бороду, хмурився, поглядав на мокре від сліз лице старої.

Вранці Максим першим завів розмову.

— Підеш у Раду скаржитись? — спитав він Стюпку.

— Піду!

— А по-сімейному це буде?

Стюпка глянув на посіріле обличчя Максимової жінки, на матір, що втирала сльози хвартухом, і промовчав. Сам собі вирішив стерпіти образу, мовчати.

З цього дня надовго залягла в хаті нудна тиша. Жінки говорили пошепки. Яків Олексійович, хмурний, як листопадовий світанок, мовчав. Максим, винувато усміхаючись, звертався до Стюпки:

— Ти, браток, знай: не за всяку провину києм у спину. Мало чого не буває в сім'ї... А все це через твій комсомол! Кинь його к бісовій матері! Жили без нього, то й тепер проживемо. Чого тобі пертися туди? Батькові он сусіди в очі цвікають: «Що це, — кажуть, — Стюпка ваш у комсомолісти подався?» А старому ж совісно... Та й женитися тобі треба, а яка дівка без вінчання піде? Шльондру якусь брати?

Стюпка мовчав, виходив надвір. Вечорами йшов на майдан, до клубу. Під хрипіння попівської фісгармонії думав невеселі думки.

А на станицю невтримно перла весна. На дівочих щоках з'явилосся ластовиння, на вербах — бруньки. По вулицях оддзвеніла весняна повідь. Непомітно куди подівся сніг, під теплим сонцем курівся, танув у синяві бірюзовий степ. У степових ярах, у байраках, вздовж укосів ще лежав сніг, поганячи землю своєї несвіжою, залапаною вітрами білиною, а по пагорках, по кошлатих буграх уже брикали вівці, статечно походжали корови, і зелені кущики трави, пробиваючись крізь торішні бляклі стебла, пахли запаморочливо й ніжно.

Орати виїхали в середині березня. Яків Олексійович заметушився раніше за всіх. З масниці почав підсипати волам кукурудзу, годував ситно, по-хазяйськи.

Сонце ще не випило з землі жирного весняного прілого духу, а Яків Олексійович уже споряджав синів, і в четвер, як тільки розвиднілося, виїхали в степ. Стюпка поганяв воли, Максим ходив за плугом. Два дні жили в степу за вісім верстов від дому. Ночами притискали морози, трава обростала інеєм, земля, скута льододзвонком, відходила тільки під полудень, і дві пари волів, обійшовши два-три загони, ставали на відпочинок, над мокрими спинами клубами пінилася пара, воли важко носили боками. Максим, обчищаючи з чобіт налипле болото, скося поглядав на батька, хрипів простудженим голосом:

— Ти, батя, зроду такий... Ну, хіба це оранка? Це калічення, а не робота! Занапастимо скотину навкі... Ти подивися навкруги: окрім нас, оре хоч одна душа?

Яків Олексійович паличкою обчищав лемеші, гугнявив:

— Рання пташка пошеничку клює, а пізня очки дере: Так кажуть старі люди, а ти, молодий, розумій.

— Яка там пташка! — гарячкував Максим. — Вона, оця сама пташ-

ка, будь вона тричі анахтема, не сіє, не жне й не оре в отаку погоду, а ти, батя... Та що там... Кхе-кхе... Кха!..

— Ну, відпочили, рушай, синку, з богом!

— Чого там рушай, ліворуч кругом — і марш додому!

— Рушай, Степане!

Стьопка гарапником потягав зразу обох борозенних. Плуг, немов прилипаючи до землі, скрипів, судорожно тремтів і повз, ліниво одвалюючи тонкі скиби болота.

З того дня, як став Стьопка комсомольцем, одкололася від нього сім'я. Цуралися, немов заразного. Яків Олексійович одверто казав:

— Тепер, Степане, не буде колишньої злагоди. Ти нам ніби чужий став... Богу не молишся, постів не постиш, батюшка з молитвою приходив, то ти й під святий хрест не підійшов... Хіба ж це діло? Та й господарство взяти,— при тобі слово зайве остерігаєшся сказати... Коли вже завелась у дереві червоточина — гинути йому доведеться, струхлявіє, якщо вчасно не вилікувати. А лікувати треба строго, хвору гілку рубати безжалісно... У писанії сказано...

— Мені з дому йти нікуди,— відповідав Степан.— Цього року на службу піду, от і розв'яжу вам руки.

— З хати ми тебе не вигонимо, але поведінку свою кинь! Нічого тобі по зборах шлятися, на губах ще не обсохло, а ти й собі рота роззявляєш. Люди в очі мені сміються через тебе, поганця.

Старий, розмовляючи зі Стьопкою, червонів, ледве стримуючи хвилювання, а Стьопка, дивлячись у холодні батькові очі, на різкі по-звіриному заломив губів, згадував дорікання друзів-комсомольців: «Вгамуй ти батька, Стьопко. Таж він розорєє бідноту, скуповуючи перед весною за безцінь сільськогосподарське знаряддя. Соромно!»

І Стьопка, згадуючи, справді червонів від жагучого сорому, відчував, що в серці нема вже ні колишньої кривної любові, ні жалості до цього нещадного здирщика — до людини, яка зветься його батьком.

Немов кам'яним глухим муром одмежувалася від Стьопки сім'я. Не перелізти цієї стіни, не достукатися.

Відчуження поступово переходило в невелику спочатку злобу, а злобу змінила ненависть. З обідом, випадково глянувши на Максима, бачив Стьопка його крижані очі, переводив погляд на батька і бачив, як під набряклыми повіками Якова Олексійовича займаються злобні вогники, в руці починає тремтіти ложка. Навіть мати — і та стала дивитись на Стьопку байдужим, невидючим поглядом. Шматок застрягав у горлі в хлопця, непрохані сльози пекли очі, валом здійсмалися глухі ридання. Згнітивши серце, квалливо дообідував і йшов з дому.

Ночами часто снівся Стьопці один і той самий сон: ніби ховають його десь у степу, під піщаним горбом. Кругом незнайомі, чужі люди, на горбі ростуть сухостеблій бур'ян і гостролиста гадюча цибуля. Виразно, мов наяву, бачив Стьопка кожну гілочку, кожен листок...

Потім у яму кидали його, Стьопчине, мертве тіло і сипали лопатами глину. Одна холодна важка грудка падає на груди, за нею друга, третя... Стьопка прокидався, цокочучи зубами, зі здавленими грудьми, і, вже прокинувшись, глибоко й часто дихав, наче йому бракувало повітря.

На якийсь час скінчилися польові роботи. В степу не було людей, тільки на городах манячили барвисті жіночі хустки. Вечорами станиця, любовно обгорнута сутінками, дрімала на висхлих земляних грудях, розкидавши по околицях коси садків. Передзвони гармошок довго блукали за станицею, там, де відрубком кінчається степ і починається пухка синява неба. Надходила косовиця сіна. Трава вигналася людині по пояс. На гостреньких головках пірію стали підсихати остюки, жовкли й жолобилися листки, наливалася соком свиріпа, по видолинках кучерявився кінський щавель.

Яків Олексійович раніше за всіх викосив свою ділянку, ночами запрягав волів і од'їжджав від стану з Максимом за межу, на вільні землі станичного фонду. Гасли зорі, попелясто сіріло небо, зорю виспівував перепел; прокидаючись під гарбою, Стьопка чув, як по росі цокотіла косарка, викошуючи крадену траву.

Сіна набрав Яків Олексійович на дві зими. Хазяйновитий чоловік він і знає, що напровесні, коли в безтяглих скотинка з голоду здихатиме, можна за оберемок сіна взяти добрі гроші, а як грошей нема, то й теличку-назимка з двору на свій двір перегнати. Через те Яків Олексійович і вивершив прискирток заввишки в три сажні. Злі люди подекували, що й чужого сінця прихопив уночі Яків Олексійович, тільки ж не спійманий — не злодій, а так мало хіба який наклеп можна на людину звести...

У суботу смерком прийшов Прохор Токін. Довго м'явся коло дверей, крутив у руках засмальцьовану зелену будьонівку, тужливо й запобігливо всміхався. «Прийшов волів у батька просити», — подумав Стьопка. Крізь порвані рядняні Прохорові штани видно було в'яле тіло, босі ноги сочилися кров'ю, у глибоких западинах тьмяно, як жар під попелом, жевріли косуваті чорні очі. Погляд їхній був злобно-голодний і благальний.

— Якове Олексійовичу, зарятуй, ради Христа! Одроблю.

— А яка в тебе біда? — запитав той, не підводячись з ліжка.

— Коли б волів мені на один день... Сіно перевезти. Завтра день святковий, а я б перевіз... Бо розкрадуть сіно, значить!

— Волів не дам!

— Ради Христа!

— Не проси, Прохоре, не можу. Скотина морена.

— Зглянься, Якове Олексійовичу. Сам знаєш, сім'я... чим я корівку зимуватиму? Робив, робив, не косив, а по стеблинці вибирував...

— Дай волів, батьку! — втрутився Стьопка.

Прохор вдячно глянув у його бік, метушливо закліпав очима, втупився в Якова Олексійовича. Несподівано Стьопка побачив, що коліна в Прохора дрібно тремтять, а він, щоб приховати мимовільний дрож, переступає з ноги на ногу, як кінь із хворими передніми ногами; почувавши приступ гідкої блювоти, Стьопка зблід, викрикнув гавкучим голосом:

— Дай волів! Нащо жили сотаєш!..

Яків Олексійович насупив брови.

— Ти мені не указ. А коли він тобі такий любий, то їдь у свято сіно вози! Своїх волів у чужі руки не довірю!

— І поїду.

— Ну й їдь!

— Щиро дякую, Якове Олексійовичу! — Прохор зігнувся, кланяючись.

— Подяка подякою, а як настане молотьба — на тиждень прийдеш відробляти.

— Прийду.

— Отож-бо, пам'ятай!

У неділю, як тільки почало світати, попід вікнами хат і хатинок затарабанили палиці квартальних. Яків Олексійович зустрів свого квартального коло ганку.

— Ти чого ще з досвітку колотишся?

— Як розвидниться, приходить у школу на збори.— Квартальний, розгорнувши кисет і слинячи клаптик газети, невиразно пробурчав:— Статист приїхав посіви записувати... Для податку... Отакі діла. Прощайте!

Пішов до хвіртки, на ходу чиркаючи сірниками, постукуючи чириками з сириці. Яків Олексійович задумливо пом'яв бороду і, звертаючись до Максима, що гнав волів з водопоєю, крикнув:

— Волів поки що не давай Прохорові. Сьогодні вранці збори нащот податку. Статист приїхав. Ми підемо вдвох із Стьопкою. Він комсомоліст, може, йому яка знижка буде. Що ж він, ото задарма батьківську обув б'є, по клубах волочиться.

Максим кинув волів і квапливо підійшов до батька.

— Ти гляди, на старість не впори дурниці... Записуй замість двадцяти десятин — шість або сім.

— Знайшов кого вчити,— усміхнувся Яків Олексійович.

За сніданком Яків Олексійович небувало ласкавим голосом сказав Стьопці:

— Із Прохором поїдеш по сіно на ніч, а зараз надягай святкові шаровари та підемо на збори.

Стьопка промовчав. Поснідав і, ні про що не питаючи, пішов з батьком. В школі народу, як на ниві колосу в урожайний рік. Дійшла черга й до Якова Олексійовича. Позеленілий від тютюнового диму статистик, глядячи руду бороду, спитав:

— Скільки десятин засіяв?

Яків Олексійович, помовчавши, діловито примружив очі.

— Жита дві десятини,— на лівій його руці палець пригнувся до долоні,— проса одна десятина,— зігнувся другий одведений палець,— пшениці чотири десятини...

Яків Олексійович притиснув третій палець і звів очі до стелі, немов щось у думці підраховуючи. В юрбі хтось хихикнув; покриваючи сміх, хтось густо кашлянув.

— Сім десятин? — спитав статистик, нервово постукуючи олівцем.

— Сім,— твердо відповів Яків Олексійович.

Стьопка, розчищаючи ліктями дорогу, прорвався до столу.

— Товариші! — голос у Стьопки сухувато-хрипкий, надривний.— Товаришу статист, тут помилка... Батько забув...

— Як забув? — бліднучи, крикнув Яків Олексійович.

— ...забув ще один клин пшениці... Всього двадцять десятин посіву.

У юрбі глухо загули, зашепотіли. З задніх рядків кілька голосів одразу крикнули:

— Правда! Правильно! Бреше Яків... У нього три рази по сім буде!..

— Нащо ж ви, громадянине, обманюєте нас? — статистик мляво скривився.

— Хто його знає... щось спантеличило... правильно, двадцять... Так точно... От, боже ти мій... Скажи на милість, забудь...

Губи в Якова Олексійовича ніяково здригалися, на посинілих щоках стрибали живчики. В кімнаті стояла ніякова тиша. Голова щось шепнув статистикові на вухо, і той червоним олівцем закреслив цифру «7» і звернуху жирно написав — «20».

Стьопка забіг до Прохора, й вони через садки, поспішаючи, добралися додому.

— Ти, брат, поспішай, а то прийде батько зі зборів, волів ні чорта не дасть!

Вони скоренько викотили з-під повітки дві гарби, запрягли волів. Максим з ганку гукнув:

— Записали посів?

— Записали.

— Що ж, зробили тобі якусь знижку?

Стьопка, не зрозумівши запитання, промовчав. Виїхали за ворота. Від майдану до провулку підбігці поспішав Яків Олексійович.

— Соб!

Батіг змусив волів піти швидше. Дві гарби з опущеними драбинами, глухо тарабанячи, покотилися в степ.

Коло воріт засапаний Яків Олексійович махав шапкою.

— За-вер-тай! — уривками ніс вітер хрипучий крик.

— Не оглядайся! — гукнув Стьопка до Прохора і зацьвохкав багатом.

Гарби спустилися, ніби пірнули в яр, а від станиці, від статечного дому Якова Олексійовича пливло та й пливло протягле ревіння:

— Вер-нись, су-кин си-и-н!..

Коли доїхали до Прохорових копиць, уже смеркло. Розпрягли волів, пустили їх скубити огріхи на скошеній ділянці. Наклали на вози сіна й вирішили ночувати в степу, а перед світанком їхати додому.

Прохор, натоптавши другого воза, там-таки скрутився клубком, підібгав ноги й заснув. Стьопка ліг на землі. Накинувши сіряка від роси, лежав, дивлячись на бісерне небо, на темні постаті волів, що скубли нескошену траву. Парка темрява точила невідомі трав'яні запахи, пронизливо дзвеніли коники, десь у ярах сумував сич.

Непомітно як — Стьопка заснув.

Першим прокинувся Прохор. Незграбно впав з воза, присів над землею, придивляючись, чи не видно де волів. Темрява густа, фіолетова, павутиною облутала очі. Над долиною курів туман. Дишель Великого Воза стирчав, хиллячись на захід.

Кроків за десять Прохор натрапив на сонного Стьопку.

Торкнув рукою сіряка, вовна, укрита крижаною росою, приємно свіжила руку.

— Степане, вставай! Волів нема!..

Волів шукали до вечора. Сходили степ навкруг на десять верстов, облазили всі байраки, потоптали пишний цвіт нескошених трав по видолінках та балках...

Воли — мов крізь землю провалилися.

Надвечір зійшлися коло осиротілих возів, і почорнілий, змарнілий Прохор перший спитав:

— Що робити?

Голос його звучав глухо. Косуваті занепокоєні очі сльозливо кліпали...

— Не знаю,— з тяжкою байдужістю відповів Стьопка.

Яків Олексійович глянув на сонце, пчихнув і покликав Максима.

— Не інакше як обломилися в яру. Скоро вечір, а їх нема... Приїде, проклятий, дамо лупки, та доброї... За посів подякувати треба... Оце-то допоміг батькові... Виростив гадючого виродка...— І, червоніючи, гримнув: — Запрягай кобилу!.. Поїдемо зустрінемо!.. Ще здалека Максим побачив, що коло возів непорушно сидять Стьопка і Прохор.

— Батя!.. А дивись-но, волів, либонь, нема...— шепнув він стурбовано.

Яків Олексійович зігнув долоню човником, довго придивлявся: додивившись, оперіщив батоном кобилу. Візок затанцював по грудкуватій цілині. Максим, прицмокуючи, махав віжками.

— Де воли? — покривши стукіт коліс, загорлав Яків Олексійович.

Візок зупинився коло передньої гарби. Максим на ходу зіскочив, забив ноги і, кривлячись, швидко підійшов до Стьопки.

— Воли де?

— Пропали...

Страшний у звірячому гніві, Максим обернувся до батька, що підбігав, і загорлав несамовито:

— Пропали воли, батя!.. Твій синок... розорили нас!.. Попід хати з торбами!..

Яків Олексійович з розгону вдарив зблідлого Стьопку і звалив його на землю.

— Уб'ю!.. Горло вирву!.. Признавайся, проклятий, продав волів?! Тут, певне, купці ждали... Через це і захотівся по сіно їхати!..

— Батя!.. Батя!..

Осторонь Максим катав по землі Прохора. Бив чобітьми в живіт, груди, голову. Прохор затуляв долонями обличчя і глухо мукав.

Вихопивши з воза вила, Максим підкинув Прохора на ноги, сказав просто й тихо:

— Признавайся: продали з Стьопкою волів? Змовилися?

— Братуку, не гріши...— Прохор підіймав руки, і кров густа, синювато-чорна, повзла у нього з розбитого рота на сорочку.

— Не скажеш? — хрипким шепотом спитав Максим.

Прохор заплакав, гикаючи й сіпаючи головою... Зубці вил легко, мов у копицю сіна, вгналися йому в груди, під лівий сосок. Кров потекла не зразу... Стьопка побивався під батьком, вигинаючись дугою, шукав губами батьківських рук і цілував на них набряклі рубцями жили й руду щетину волосся...

— Під серце... бий...— хрипів Яків Олексійович, розпинаючи Стьопку на мокрій, росяній землі...

Додому приїхали, як уже смеркло. Яків Олексійович всю дорогу лежав ниць. На вибоях голова його глухо стукалась об помісницю. Максим, кинувши віжки, обмітав зі штанів невидимий порошок. Не доїжджаючи до хутора, скоромовкою пробурмотів:

— Приїхали, скажемо, а вони лежать побиті. Не інакше, скажемо, порішили їх за волів... А волів забрали...

Яків Олексійович промовчав. Коло воріт їх зустріла Аксінья, Максимова жінка. Чуваючи під полотняною спідницею великого обвислого живота (вона ходила на останніх днях), сказала з лінивим співчуттям:

— Даремно ви кобилу ганяли... Воли, он вони, додому прийшли, прокляті. А де ж Стьопка? Чи залишився шукати?

І, не дочекавшись відповіді, хрестячи рота, роззявленого позіхом, пішла до хати важкою, кульгавою ногою.

1926

БЛАКИТНИЙ СТЕП

Над Доном, на облісілому від сонячної спеки пагорку, під кущем дикого терну лежали ми: дід Захар і я. Біля лускуватого пасма хмар блукає коричневий шуліка. Тернове листя, рябе від пташиного посліду, не дає нам прохолоди. Від спеки у вухах гарячий дзвін; коли дивишся вниз на кучеряву рябизну Дону або під ноги на поморщені лушпайки кавунів,— у рот набігає тягуча слина, і слину цю ліньки спльовувати.

У видолинку, біля висихаючого ставочка, вівці туляться в тісні купи. Стомлено відкинувши зади, вихляють задрипаними курдюками, надривно чхають від пилюки. Коло греблі здоровенне ягнисько, впираючись задніми ногами, ссе брудно-жовту вівцю. Зрідка товче головою в материне вим'я; вівця стогне, горбиться, припускаючи молоко, і, мені здається, вираз її очей страдницький.

Дід Захар сидить до мене боком. Скинувши плетену вовняну сорочку, він підсліпувато мружиться і помацки чогось шукає в зборках та швах. Дідові через рік сімдесят. Гола спина вигадливо облуптана зморшками, лопатки гострими кутами випинаються під шкірою, але очі — голубі і юні, погляд з-під сірих брів — бистрий і колючий.

Спійману вошу він тримає в тремтячих зашкарублених пальцях, тримає обережно й ніжно, потім кладе на землю, віддалік од себе, дрібним хрестиком креслить повітря і глухо бурчить:

— Повзи собі, тваринко! Жити ж, гляди, хочеш? Га? Отож-бо... Ач як насмокталася... поміщиця...

Крекчучи, натягає дід сорочку і, задерши голову, п'є з дерев'яної баклаги потеплілу воду. Борлак від кожного ковтка повзе вгору, від підборіддя до горла звисають дві великі зморшки, по бороді течуть краплі, крізь опущені шафранні повіки червонувато просвічує сонце.

Затикаючи баклагу, він скоса дивиться на мене і, перехопивши мій погляд, сухо жує губами, дивиться в степ. За видолинком легким туманцем мерехтить марево, вітер над спеченою землею пряно пахне чебрецевим медом. Помовчавши, дід відсуває від себе пастушачу гирлигу, обкуреним пальцем показує повз мене.

— Бачиш за цим видолинком верхівки тополь? То маєток панів Томиліних — Тополівка. А коло неї мужицьке селище Тополівка,

колись кріпаки були. Батько мій кучерував у пана до смерті. Ото він мені, малому, й розказував, як пан Євграф Томилін виміняв його за прирученого журавля у сусіда-поміщика. Після батькової смерті я заступив на його місце кучером. Самому панові на той час було років під шістдесят. Огрядний був мужчина, багатокровний. Замолоду при цареві в гвардії служив, а потім скінчив службу і приїхав доживати на Дон. Землю їхню на Дону козак одібрали, а панові казна одрізала три тисячі десятин у Саратовській губернії. Здавав він їх в оренду саратовським мужикам, а сам жив у Тополівці.

Химерний був він чоловік. Ходив завжди в бешметі тонкого сукна, при кинджалі. Поїде, бувало, в гості, виберемося з Тополівки, наказує:

— Гони, хамлюго!

Я коням батога. Скачемо — вітер не встигає сльози сушити. Попадеться серед дороги рівчак, — водою весняною наріже їх через дорогу пропасть, — передніх коліс не чути, а задні тільки — гах!.. Проскачемо з півверстви, пан горлає: «Завертай!» Оберну назад і щодуху до того рівчака... Разів зо три в проклятушому побуваємо, поки лесорину зламаєм або колеса з коляски живцем зніємо. Тоді крєкне мій пан, устає та й іде пішки, а я за ним коней веду. Була в нього ще така забавка: виїдемо з маєтку — він сяде зі мною на передок, вирве батога з рук. «Поганяй корінного!..» Я корінного гоню щосили, дуга не ворухнеться, а він батогом припряжну ріже. Виїзд був тройкою, в припряжних ходили чистокровні дончаки, як змії, голову набік, землю гризуть.

І от він батожить якусь одну, сердега піною обливається... Потім кинджала вихопить, нагнеться і посторонки — жик, як волос бритвою, зріже. Коняка сажнів зо два через голову летить, гопнеться об землю, кров з ніздрів ціркою — і готова!.. Таким способом і другу... Корінний доти пре, поки не запалиться, а панові хоч би що, аж повеселішає трохи, кривіж так і заграє на щоках.

Ніколи він до місця не доїжджав: або коляску обламає, або коней занастить, а потім пішки пре... Веселий був пан... Діло давнє, нехай нас судить бог... Присватався він до моєї жінки, вона покоївкою була. Приблизить, бувало, в челядню — замість сорочки клапті, реве не своїм голосом. Гляну, а в неї всі груди покусані, шкіра стрічками висить... Раз якось посилає мене пан уночі за фершалом. Знаю, що непотрібний він, змикитив, у чому річ, діждався ночі в степу і вернувся. У маєток через тік в'їхав, покинув коні в садку й іду в челядню, у свій закапелок. Дверима рипнув, сірників навмисне не запалюю, а чую, що на ліжку шамотня... Тільки-но підвівся мій пан, а я його батогом, а батіг у мене був з свинчаткою на кінці... Чую, гребеться до вікна, а я по-темному ще раз оперіщив його через лоб. Виплигнув він через вікно, я трохи пошмагав жінку і ліг спати. Днів через п'ять поїхали в станицю; став я прив'язувати повсть на колясці, а пан взяв батога і розглядає наконечника. Вертів, вертів у руках, свинчатку намацав і питає:

— Ти, собача кров, нащо свинець зашив у батіг?

— Ви самі зволили наказати, — відповідаю йому.

Промовчав і всю дорогу до першої балки крізь зуби повсистоє, а я озирнуся отак мельки — бачу: волосся на лоба спущене, і картуз глибоко насунутий...

Років через два параліч його задушив. Привезли в Усть-Медведицю, дохторів наскликали, а він лежить на підлозі, почорнів увесь. Дістає катеринки з кишені пачками, кидає на підлогу, хрипить в одну душу: «Лікуйте, гади! Все віддам!..»

Царство небесне, помер із грішми. Спадкоємцем син-офіцер залишився. Як був маленький, то цуценят, бувало, живцем білував — обдере і пустить. У папашу вдався. А як підріс — перестав дурити. Високий був, тонкий, під очима завжди темні кружала, як у жінки. Носив на носі окуляри золоті, на шнурку. В германську війну був начальником над полоненими в Сибіру, а після перевороту об'явився в наших краях. На той час у мене від покойного сина вже онуки були в літах; старшого, Семена, оженив, а Оникушка ще парубкував. При них я проживав, кінці життя у вузлик зав'язував... А тут весною — знов переворот. Вигнали наші мужики молодого пана з маєтку, і того ж дня на сходці Семен мужиків умовляв панські землі розділити, а майно розібрати по домівках. Так і зробили: добро розтягли, а землю порізали на ділянки і стали орати. Через тиждень, а може, й менше, дійшла чутка, що йде пан з козаками наше село вирізувати. Сходом послали ми дві підводи на станцію по зброю. На вербному тижні привезли від Червоної гвардії зброю, покопали за Тополівкою окопи. Протягли їх аж до панського ставка.

Бачиш, он там, де чебрець росте кружалами, за тією балкою і залягли тополівці в окопи. Були там і мої Семен з Оникієм. Жінки вранці харчів їм занесли, а сонце під обід — на пагорку з'явилася кіннота. Розсипалися лавою, засиніли шаблі. З току бачив я, як передній на білому коні махнув палашем, і верхівці горохом посилалися з пагорка. По бігу впізнав я білого панського рисака, а по коневі впізнав і верхівця... Два рази наші одбивали їх, а на третій обійшли козаки ззаду, схитрували, й тут почалася січа... Зоря погасла, скінчився бій. Вийшов я з хати на вулицю, бачу: женуть верхівці до маєтку гурт людей. Я — палицю в руки і туди.

У дворі наші тополівські мужики збилися в купу, отак самісінько, як оці вівці. Кругом козаки... Підійшов, питаю:

— А скажіть, братця, де мої онуки?

Чую, зсередини озиваються обидва. Поговорили між собою трохи; бачу, виходить на ганок пан. Побачив мене і гукає:

— Це ти, діду Захаре?

— Так точно, ваше благородіє!

— Чого прийшов?

Підійшов до ганку, став навколішки.

— Онуків прийшов з біди рятувати. Змилуйся, пане! Папаші вашому, дай боже царство небесне, вік служив, згадай, пане, як вірно служив, пожалій старість!..

Він і каже:

— Ось що, діду Захаре, я дуже шаную твої заслуги перед моїм папашею, але онуків твоїх визволити не можу. Вони головні заколотники. Змирися душею, діду.

Я ніжки його обняв, повзу по ганку.

— Змилуйся, пане! Рідненький мій, згадай, як дід Захар тобі слугував, не губи, у Сьомки ж мого дитинка цицькова!

Закурив він пахучу цигарку, дим угору пускає і каже:

— Піди, скажи їм, мерзотникам, нехай придуть до мене в покої; якщо випrosять прощення — нехай буде й так, вліплю їм різок

і запишу у свій загін. Може, вони старанністю і покрийють свою страмотну провину.

Я бігом у двір, розказав онукам, тягну їх за рукава.

— Ідіть, дурні, з землі не вставайте, поки не простить.

Семен хоч би голову підвів. Сидить навпочіпки і патичком землю колупає. Оникушка дивився-дивився на мене та як бевкне:

— Піди,— каже,— до свого пана та скажи йому: дід Захар цілий вік навколішки повзав, і син його повзав, а внуки вже не хочуть. Так і перекажи!

— Не підеш, сукин син?

— Не піду!

— Тобі, поганцеві, жити-помирати — раз козі смерть, а Семена куди тягнеш? На кого він жінку з дитиною покине?

Бачу, в Семена затряслися руки, колупає землю патичком, шукає там, чого не клав, а сам мовчить. Мовчить, як віл.

— Іди, дідуся, не розжалоблюй нас,— просить Оникій.

— Не піду, гад твоєї морді! Семенова Онися віка собі вкоротить, коли що до чого!..

У Семена патичок в руках хрусь — і злався.

Жду. Знов мовчать.

— Сьомушко, опам'ятайся, голубчику! Йди до пана!

— Опам'ятались! Не підемо! Іди повзай ти! — лютує Оникушка.

Я й кажу:

— Докоряєш за те, що перед паном навколішки стояв? Що ж, я чоловік старий, замість матиної цицьки панського батого смоктав... Не погребую і перед рідними онуками навколішки стати.

Став я навколішки, до землі кланяюсь, благаю. Мужики поодвертались, наче й не бачать.

— Геть відціля, діду! Геть, уб'ю! — горлає Оникушка, а в самого на губах піна й очі дикі, як у заарканеного вовка.

Обернувся я і знов до пана. Ніжки його пригорнув до грудей — не одіпхне, руки закам'яніли, і вже слова не вимовлю. Питає:

— Де ж онуки?

— Боятся, пане...

— А, боятся... — і більш нічого не сказав. Чобітком ударив мене прямо в рот і пішов на ганок.

Дід Захар задихав поривчасто й часто; на хвилинку обличчя його зморщилось і побіліло; страшним зусиллям задушивши коротке, старече ридання, він витер долонею сухі губи, одвернувся. Обіч ставочка шуліка, косо розплатавши крила, ударився в траву і підняв над землею білогрудого стрепета. Пір'я впало сніговими бризками, блиск їхній на траві був нестерпно різкий і колючий. Дід Захар висякався і, витерши пальці об плетену сорочку, знову заговорив:

— Вийшов я слідом на ганок, бачу — Ониська Семенова з дитиною біжить. Не гірше, як оцей шуліка, вдарилась вона об чоловіка і захолола у нього на руках...

Підкликав пан вахмістра, показує на Семена з Оникушкою. Вахмістр, з ним ще шість козаків, узяли їх і повели в панську леваду. Я слідом іду, а Ониська покинула дитину серед двору й за паном волочиться. Семен поперед усіх швидко-швидко йде, дійшов до конюшні й сів.

— Чого це ти? — питає пан.

— Чобіт ногу муляє, не можу йти,— й усміхається.

Скинув чоботи, подає мені.

— Носи, дідусю, на добре здоров'я. На них підошви подвійні, добрі.

Взяв я ті чоботи, знову йдемо. Підійшли до огорожі, поставили їх під тином, козаки ружжа заряджають, пан стоїть коло них, нігтики малесенькими ножичками на пальцях обрізує, і ручка їхня дуже біла. Кажу я йому:

— Дозвольте, пане, поскидати їм одєжу. Одєжа на них добра, нам по бідності згодиться, зносимо.

— Нехай скидають.

Скинув Оникушка шаровари, вивернув навиворіт і почепив на кілок у тину. З кишені вииняв кисета, закурив, стоїть, ногу одставив і дим кільцями пускає, а плює через тин... Семен розібрався до гоголого тіла, спідні полотняні й ті скинув, а шапку забув скинути, видно, розум затуманило... А по мені — то мороз, то гарячка. Лапну себе за голову, а піт чомусь холодний, мов джерельна вода... Гляну — стоять рядочком... У Семена всі груди густим волоссям заросли, а сам голий і на голові шапка... Ониська, як то жінка, глянула, що стоїть її чоловік такий оголений і в шапці, як кинеться до нього, обвилась, мов той хміль круг дуба. Семен від себе її одпихає.

— Іди собі, дурепол!.. Опам'ятайся, люди ж бо! Повилазило тобі, не бачиш, що я дуже голий... совісно...

А вона розпатлалася, реве в одну душу:

— Стріляйте нас обох!..

Пан ножички свої поклав у кишеньку, питає:

— Стріляти?

— Стріляй, проклятий!..

Це вона на пана так!

— Прив'яжть її до чоловіка! — наказує.

Онися опам'яталась та назад, коли вже пізно. Козаки сміються, в'яжуть її до Семена недоуздрком... Упала, дурна, на землю й чоловіка звалила... Пан підійшов, кризь зуби питає:

— Може, заради дитини, що залишилась, попросиш прощення?

— Попрошу, — стогне Семен.

— Ну, попроси, тільки у бога... бо спізнився у мене просити!..

На землі лежачих їх і побили... Оникушка після пострілів захитався на ногах, але впав не одразу. Спочатку на коліна, а потім рвучко обернувся й ліг горілиць. Пан підійшов, питає дуже ласкаво:

— Хочеш жити? Коли хочеш, — проси прощення. Нехай буде так: півсотні різок — і на фронт.

Набрав Оникушка слини повен рот, а доплюнути сили забракло, потекла по бороді... Побілів увесь від злості, але куди вже там... три кулі продірявили його...

— Перетягніть його на дорогу! — наказує пан.

Поволокли його козаки й кинули через тин уперек дороги. А в той час у станицю з Тополівки їхала сотня козаків, а при них дві гармати. Пан на тин, мов півень, скочив, голосно кричить:

— Іздовий, ри-ссю, не об'їжджати!..

На мені волосся їжаком стало. Держу в руках Семенову одєжу й чоботи, а ноги не держать, підгинаються... Коні, вони мають божу іскру, жодна на Оникія не ступнула, стрибають через нього... Припав я до тину, очей не можу сплющити, в роті гаряче... Гарматні колеса попали на ноги Оникієві... Захрускотіли вони, як жит-

ній сухар на зубах, потовкляся на тоненькі трісочки... Думав, помере Оникій від смертельного болю, а він хоч би крикнув, хоч би застогнав... Лежить, голову міцно притиснув, землю з дороги жменями в рот пхає... Землю жує і дивиться на пана, оком не кліпне, а очі ясні, світлі, як небо...

Тридцять два чоловіка розстріляв того дня пан Томилін. Один Оникій живим залишився через гордість свою...

Дід Захар пив з баклаги довго й жадібно. Втираючи вицвілі губи, мляво закінчив:

— Було та загуло. Зосталися тільки окопи, в яких наші мужички землю завойовували. Росте в них травичка та бур'ян степовий... Оникієві ноги відрізали, ходить він тепер на руках, тулуб по землі тягає. Так як глянути, то веселий, з Семеновим хлопчиною щодня коло одвірка міряються. А хлопчик уже переростає його... Зимою, бувало, вилізе на провулок, люди скотину до річки напувати женуть, а він підійме руки й сидить на дорозі... Воли лякаються, на слизький лід біжать, мало не розчахуються, а він сміється... Один тільки раз помітив я... Весною трактор нашої комуні землю орав за козацю межею, а він причепився, поїхав туди. Я вівці пас неподалік. Дивлюся, повзає мій Оникій по ріллі. Думаю, що він робитиме? І бачу: подивився Оникій кругом, бачить, людей поблизу нема, то він припав до землі лицем, скибу обняв, до себе тулить, руками гладить, цілує... Двадцять п'ятий рік йому, а землі ніколи не доведеться орати... От він і журиться...

У димчасто-синіх сутінках дрімав блакитний степ, на кружалах відцвітаючого чебрецю останній за день взяток брали бджоли. Тирса, біляста й пишна, бундючно махала своїми султанистими мітелками. Отара овець сходила вниз до Тополівки. Дід Захар, спираючись на гирлигу, йшов мовчки. По дорозі, на старанно вишиваному полотнищі порошу, видно було сліди: один вовчий, ступінь у ступінь, рідкий і розмашний, другий — косими смугами різав дорогу — слід тополівського трактора.

Там, де тимчасова польова дорога вливається в зарослий подорожником Гетьманський шлях, сліди розійшлися. Вовчий звернув убік, в яруги, зарослі зеленим непролазним бур'яном і терном, а на дорозі лишився один слід, що тьнув горілим гасом, розмірний і грузький.

1926

НАЙМИТИ

I

Під крутолобою коричневою горою, в вербах, густо порослих по обидва боки річки, поміж садками, обгородженими старими замшілими плотами, туляться, ніби ховаються від надокучливих поглядів проїжджих і прохожих, дімки селища Данилівки.

У селищі сотня з чимось дворів. По головній вулиці вздовж річки розгонисто й рідко осіли двори заможних мужиків. Ідеш вулицею і зразу видно, що статечні хазяї живуть: дімки під бляхою

і черепицею, карнизи з зубчатою вигадливою різьбою, крашені голубою фарбою віконниці самовдоволено поскрипують під вітром, наче розказують про сите й безтурботне життя хазяїв. Ворота на цій вулиці — дощані, надійні, плоти нові, у дворах сутуляться комори, і на проїжджого, брязкаючи цепами, давлячись злобним хрипінням, гавкають здоровенні собаки.

Друга вулиця, крива й тісна, проходить на узгір'ї, обросла вербами, немов тече під зеленою покрівлею дерев, і вітер гонить по ній хвилі куряви, крутить мереживною хмарою попіл, насипаний попід плотами. На другій вулиці не доми, а дімочки. Неприкриті злидні виглядають з кожного вікна, з кожного подвір'я, обгородженого ріденьким старим частоколом.

Років п'ять тому пожежа дощенту вилизала будівлі на другій вулиці. Замість згорілих дерев'яних домів зліпили мужики саманні хатинки, с'як-так побудувались, але з того часу злидні назавжди оселились у погорільців, якнайглибше пустили коріння...

У пожежі пропав весь сільськогосподарський реманент. У першу весну якомсь обробили землю, але неврожай роздавив надії, згорбав мужичі спина, за вітром пустив думки про те, що як-небудь пощастить поправитись, виборсатись із біди. З того часу пішли погорільці по світах бідувати: ходили старцювати, заходили на Кубань, на легкий хліб; але рідна земля владно вабила до себе: повертали-ся в Данилівку і, шапкуючи перед заможними, знову просились:

— Візьми в наймити, хазяїне... За шматок хліба буду старатися...

II

Вранці, ще вдосвіта, до Наума Бойцова прийшов попа Олександра наймит. Наум запрягав у віз випрошену в сусіди коняку й не чув, як до нього підійшов наймит. Думаючи про щось своє, здригнувся від несподівано гучного вітання:

— Здоров, дядьку Науме!

Наум оглянувся і, затягнувши супоню, доторкнувся вільною лівою рукою до шапки.

— Здоров. Чого прийшов?

Наймит, зрадівши, що вирвавсь від хазяїна, присів на перекинуту стару борону і, натягнувши на долоню рукав сорочки, витер з лоба піт.

— Діло до тебе маємо, — неквапом почав він, видно, збираючись довго й докладно поговорити.

— Яке там діло? — пораючись коло порваних віжок, спитав Наум.

— Воно ось яке діло, я попові своєму давно кажу: «Ви, батюшко, якщо хочете жеребчика свого вичистити, то ви...»

— Ти не тягни! — відрізав Наум. — Жеребця треба вичистити, чи що? Так і кажи, а то мені ніколи, зараз у поле їду.

— Авжеж, жеребця, — невдоволено закінчив наймит.

— Скажи: зараз прийду.

Наймит знехотя встав, обтрусив з штанів свіженьку стружку і, дивлячись собі під ноги, байдуже сказав:

— Хвалять тебе в окрузі: коновал, мовляв, хороший... Воно й справді так, але сам собою чоловік ти неласкавий... Ніякого з тобою приємного розговору не виходить. Грубий ти і обривистий чоловік!..

— Ну, брат, звиняй, таким мати народила!

— Я що ж... Звісно, обидно, але я можу з ким хочеш поговорити.

— От-от, поговори ще з ким-небудь,— усміхаючись очима, сказав Наум і повагом, прямо й важко ставлячи на землю широкі босі ступні, пішов до хати.

Наймит, піднявши з землі свіжу, принесену відкілясь вітром стружку, скрутив її в трубочку, зітхнув і пішов вулицею, кособо-чачись і по-жіночому вихляючи задом. Йшов він так, ніби його мимоволі вітром несло.

Наум увійшов до хати і зняв із цвяха в'язку товстої мотузки. Розв'язуючи вузол, він обернувся лицем до печі й усміхнувся до жінки, що поралась коло горшків.

— Я казав тобі, що відкілясь та капне! Попові Олександрові треба жеребчика вичистити, наймита прислав. Менше, як півпуда разового, не візьму!..

— Прислав, кажеш? — радісно перепитала жінка.

— Тільки що пішов.

— От і хліб!.. А я журилась: орати поїдеш, а пирога й окрайця нема...

Наум усміхнувся, і від усмішки рудий клин бороди сповз кудись убік, оскалились почорнілі міцні зуби. Усмішка молодила його і робила суворе обличчя привітним.

— Збирайся і ти, Федоре, поможеш. А кобила нехай постоїть, не розпрягай,— сказав синові.

Федір, шістнадцятирічний парубок, викапаний батько лицем і ширококостою плечистою постаттю, заметушився, підперезав рвану сорочку новим паском і пішов за батьком, так само твердо ступаючи босими ногами і так само сутулячись на ходу та помахуючи сильними не на зріст руками.

Коло свого двору зустрів їх піп Олександр. На сухих, обтягнутих щоках його видно було кров, лоб зав'язаний чистим рушником. Під пов'язкою сірими мишатами бігали косуваті очі.

— Приступу нема! — поздоровкавшись, сказав він. Голос у нього був густий, басовитий, не пасував до низькорослої, щупленької постаті.— Хотів обротьку накинути, то він мене кусанув зубами, як пес! Шмат шкіри на лобі здер, істинний бог!..

Сміхотливий Федір почервонів, надувся, стримуючись від сміху, але батько суворо глянув на нього й пішов у хвіртку.

— Він де у вас?

— В конюшні.

— Принесіть іще мотузку, батюшко.

— З ним треба уміючи...— нерішуче сказав піп.

— Яюсь укоськаєм. Не таким давав раду!..— трохи хвальковито відповів Наум і спритно зробив на кінці мотузки мудрований зашморг.

Федір, піп і наймит стали коло дверей, а Наум на ліву руку намотав шворку, в праву взяв короткого сирого дубового кілка.

— Стережись, дядьку Науме, він тобі приварить! — усміхнувся наймит.

Наум, не відповівши, відкинув клямку і, мружачись від темряви, що ринула з конюшні, ступив через поріг.

Хвилин зо дві чути було шамотню. У Федора гучно билося серце, він ждав вигуку: «Ідіть держати! Живо!», коли раптом щось

грюкнуло, захріп жеребець, глухий тягучий стукіт, стогін... По дерев'яному помості коротко затупотіли копити, двері хряснули, наче їх рвонуло бурею, і з темряви, дико задерши голову, плигнув жеребець. У два скоки він оббіг купу гною, на секунду спинився, важко носячи мокрими боками, і, перескочивши через тин, зник, збурюючи по дорозі прозорий пил.

З конюшні, хитаючись, вийшов Наум. Руками він затуляв рота, на лівій ще метялась обірвана мотузка... Кроків з двадцять, швидких і плутано п'яних, він пройшов по двору, наткнувся на тин грудьми і впав навznak, підводячи до живота ноги. Федір закричав, покинув мотузку й підбіг до нього.

— Тату!.. Чого ти?!

Страшним хрипливим шепотом, давлячись словами, Наум вигукував:

— У груди... мене... вдарив... Зламав кістку... Пропадаю!.. У груди... під серце...— видихнув він і свистом і, вивертаючи від шаленого болю скаламутнілі очі, заплакав, ікаючи й захилинаючись кров'ю.

Його підняли й перенесли під повітку. По двору, там, де його несли, червоною мережкою простелився кров'яний слід. Наум, вигинаючись дугою, хрипів і рвав на собі сорочку. З кожним видихом страшно низько провалювались розміжчені груди і потім нерівно тряслись і похитувались.

Хвилини через десять йому полегшало, кров перестала цебеніти через рот, лише на губах пінилася рожева слина. Переляканий піп приніс графин самогонки, силоміць змусив Наума випити три склянки і, заїкуючись, зашепотів:

— Я заплачу тобі... заплачу... а зараз іди додому... синок тебе доведе. Бо не дай бог щось станеться, тоді мені відповідати?! Іди, Науме, ради Христа, йди!.. В своїй сім'ї й помреш... Будь ласка, йди. Я за тебе відповідати не збираюся.

— Як помру... жінці... заплати...— жевонів крізь приступи ядухи Наум.

— Будь певний... Запричащу тебе, за дарами зайду до церкви... Федоре, допоможи батькові підвестись!..

Наум, підтримуваний попом, швидко спустив ноги і глухо крикнув:

— Ой, не мо-о-о-жу!.. Ой-ой-ой!.. Смерть! По-ми-ра-а-ю!..— раптом закричав він пронизливо й дико.

Федір, потворно скривившись, заплакав; наймит збоку рив ногою пісок і дурнувато усміхався...

Важко хапаючи розкритим ротом повітря, Наум устав. Усією вагою навалюючись на плече Федора, він пішов, косо перебираючи ногами.

— Додому... батюшка велить... ходімо...— коротко промовив він.

Ішов, спотикаючись і плутаючи ногами, але міцно закусив губи і жодного разу не застогнав за дорогу, тільки брови тремтіли на мокрому від сліз обличчі. Не доходячи сажнів із сорок до дому, він сильно рвонувся з рук Федора, крикнув і ступив до плоту. Федір підхопив його попід пахви й одразу відчув, як обважніло, опускаючись, батькове тіло і що він уже неспроможний його тримати. З-під напівзакритих повік звшеної набік голови дивились на нього нерухомі батькові очі з мертвою суворістю...

Підбігли люди. Хтось полапав Наумові руки, хтось сказав чи то зі страхом, чи то із здивуванням:

— Помер!.. От тобі й маєш!..

III

Після похорону батька на третій чи на четвертий день мати спитала Федора:

— Ну, Федю, як же ми з тобою будемо жити?

Федір сам не знав, як треба жити і що робити після батькової смерті.

Був хазяїн — налагоджено й усталено ішло життя, йшло, як віз із важким вантажем. Часом трудно було викручуватись, але Наум умів влаштуватися якимось так, що сім'я навіть у голодний рік особливо не голодувала, а іншим часом було й зовсім спокійно й добре: якщо не було недостатків, як у мужиків-багачів з першої вулиці, то не було і злиднів, що обсідали Наумових сусідів, які жили поряд з ним на другій вулиці. А тепер, коли в хазяйстві не стало господаря, розгубився не тільки Федір, а й мати. Сяк-так виорали півдесятини під пшеницю, сів Прохор, сусід, але зійшла пшеничка обрідна й миршава.

— Іди, синку, до добрих людей у найми, а я піду з торбою під хати...— сказала якимось мати.— Може, років за два стягнемось на конячину, а тоді вже своїм хазяйством заживемо... Як ти на це?..

— Вигадувати нічого,— похмуро озвався Федір,— крути не крути, а в люди йти доведеться...

Увечері того ж дня стояв Федір коло ганку Захарового дому (перший багач у східньому Хріновському селищі), м'яв у руках батькового засмальцьованого картуза, говорив, насилу вириваючи з горла липучі слова:

— Робити буду на совість... роботи не боюсь. Плата — скільки дасте.

Сам Захар Денисович, чоловік кволий, скручений якоюсь нутряною недугою, сидів на східцях ганку й невідривно, не кліпаючи, розглядав Федора водянистими, розпливчастими очима.

— Наймит мені потрібний — це правда. Тільки от що: молодий ти ще, парубче, і нема в тобі справжньої мужеської сили, і за чоловіка ти не наробиш, це правда. А яку ціну ти з мене заправиш?

— Яку дасте.

— Ну, а все ж таки?

Федір упрів, тріснув картузом і, збентежений, звів очі.

— Давайте так, щоб і вам, і мені не було обидно.

— Півкарбованця за місяць, ось моя ціна. Харчі мої, одержка-взувачка твоя. Ну? — він запитливо втупився в Федора.— Згодний?

Федір замружив очі, підраховував, швидко ворушачи пальцями вільної руки: «За місяць — півкарбованця, за два — карбованець... За рік — шість карбованців...» Згадав, що на базарі навіть за миршаву конячину правили вісімдесят карбованців, і жажнувся, підрахувавши, що на такі гроші треба буде працювати тринадцять років!..

— Чого ти губами ляпаєш? Ти кажи: згоден чи ні? — кривлячись від кольок у грудях, скрипів Захар Денисович.

— Що ж, дядьку, майже задарма...

— Як задарма? А харчування, скільки воно мені коштуватиме? Подумай сам...— Захар Денисович закашлявся й махнув рукою.

Федір, твердо пам'ятаючи поради матері, вирішив не найматись менше як за карбованець за місяць, а Захар Денисович, підкочуючи під лоб очі від кашлю, уривками думав: «Цього придуркуватого неодмінно треба найняти. Скарб... Собою здоровий, він у мене за вола робитиме. Такий меделян чортові роги скрутить, не те що... Наймит, який знає собі ціну, на літо й за п'ятерик не найметься, а цього й за карбованця можна найняти...»

— Ну, то яка твоя остання ціна?

— Мені хоч би карбованець за місяць...

— Карбованець? Оце загилив!.. Та ти, бува, не здурів, хлопче? Ні-і, брат, це дорогуватого!..

Федір рушив був іти, але Захар Денисович по-горобиному скочив зі східця і вхопив його за рукав.

— Зажди, зачекай, який-бо ти гарячий! Куди ж ти?

— Не сторгувались, то чого ж.

— Ну, нехай буде по-твоєму! Платитиму по карбованцю за місяць. Грабуєш ти мене, та коли вже зроблено, значить — так нехай і буде! Але знаєш: хоч лопни, хоч перервись, а дав слово — крипись, щоб мені працювати на совість!

— Працювати буду і скотину доглядатиму, як свою власну! — зрадів Федір.

— Сьогодні ж холодком катая у Данилівку, принось свої лахи, а завтра на косовицю. Отак!

IV

Гаркнув під хлівом півень. Перед тим як криком сповістити про світанок, він довго хлопав крильми, і кожен хлоп його виразно чув Федір, що спав під повіткою. Йому не спалося. Виглянувши з-під сіряка, побачив, що за гребінчастим дахом хліва небо посіріло й скаламутніло, хмари повзуть зі сходу, трохи підфарбовані по краях кумачевим рум'янцем, а на крилах косарки, що стояла коло повітки, висять великі горошини роси.

Десь за хвилину на ганок вийшов Захар Денисович у полотняних підштаниках. Почухався, високо задираючи сорочку на пухломому жовтому животі, й голосно гукнув:

— Федько!..

Федір скинув із себе сіряка і вийшов з-під повітки.

— Жени воли до річки напувати, та швидко! В косарку запрягатимеш рябих.

Федір швиденько розв'язав на току ворітця, витираючи об штани руки, змокрілі від роси, гукнув на волів:

— Соб з обори!

Воли неохоче вийшли у двір. Передній відчинив хвіртку рогами й попрямував вулицею до річки, решта поплентались слідом.

Повертаючись відтіля, Федір побачив, що хазяїн порається коло гарби, ключем одгвинчуючи гайку. Підійшов, допоміг зняти й підмазати колеса. Захар Денисович скося спостерігав, як Федір все проворно та спритно робить, і чмихав носом.

Поки впорались і виїхали за селище, розвиднілось. На могилах

уздовж дороги тривожно посвистували бурі, вилинялі незграби-байбаки, в озимині били на токовищах стрепети, сонце, вилупившись із-за гори, не скупуючи сипало на степ жарке своє світло, роса підіймалася над яром густим драглистим туманом.

Поскрипували коліщата косарки, позаду тарахкотіла гарба, у задку в великому дерев'яному барилі весело булькотіла вода. Захар Денисович, пригрівшись на сонці, був схильний до приємної розмови.

— Ти, Федоре, будь слухняним, а я вже тебе пожалую. Хлопець ти здоровий, при силі, то й робитимеш, як справжній працівник.

— Я казав, що робитиму, як у своєму господарстві.

— Ну, ото ж-бо. Ти, брат, повинен тямити, що я твій благодитель, а ти мій слуга. А хазяїна свого і благодителя ти повинен беззаперечно слухатись. Я тебе, можна сказати, від голодної смерті одвів, і ти пам'ятай мою доброту. Зрозумів?

Федір, угнувши голову, міркував про доброту хазяїна і сам собі дивувався: що він йому доброго зробив?

На косовиці працював один Федір. Хазяїн сидів на передку косарки, на зручному залізному стільчику, махав гарапником, поталяючи волів, а Федір короткими вилами, задихаючись, спихав на землю важкі оберемки зеленої трави. Тільки, напружившись, зіпхне оберемок, а крила з сухим трахкотінням насувають до ніг другий. Часом воли спинялися перепочити, хазяїн, потягаючись, лягав на покіс, закотивши сорочку, гладив руками свого одутлого жовтого живота і тупо дивився на білі клапті хмарин, що пливли в небі.

Коли спинилися перший раз, Федір витрусив із сорочки колючий порох та остюки і теж сів був під косарку, але Захар Денисович здивовано оглянув його з ніг до голови, спроквола сказав:

— Що ж це ти? Ти, брат, на мене не дивись. Я твій благодитель і хазяїн, ти збagni це. Я можу й зовсім не робити через свою нутрянну хворобу, а ти бери вила та йди складати в копиці. Он там за яром трава вже просохла.

Федір подивився, куди показував волосатий хазяїнів палець, встав, узяв вила й пішов складати в копиці сіно. Через півгодини хазяїн, що солодко захріп був під копицею, прокинувся через те, що конник заповз йому під сорочку: вилаявшись круто, роздушив нещасного коника і, прикриваючи запухлі очі долонею, подивився, як працює Федір.

— Федько!

Федір підійшов.

— Скільки копиць наскладав?

— Дев'ять.

— Тільки дев'ять?.. Ну, сідай на косарку.

Воли рушили, на ходу перетираючи жуйку, здригнулася косарка, застрекотіли крила, змітаючи траву до задка. Захар Денисович, бувши страшенно зажерливим, опустив ножі до самого коріння трави. Ножі сухо чичикали, збиваючи густу траву, все йшло як належить, але на повороті косарка раптом з розгону налетіла на купу землі біля кротової нори, і спинилась, зарившись зубцями в землю, здригаючись від напруження. Федір зіскочив з сидіння подивитися, чи не обломилась, але на цей раз все обійшлося щасливо.

Робити перестали перед сутінками. Федір приніс до стану сухих волячих кізків, насмикав торішньої сухої трави, бур'яну і розклав

багаття. З торби хазяїн скупю відсипав пшона і сказав обікрати три картоплини.

Після обіду у нього був хорошиий настрій, він раз навіть поляпав Федора по плечі, але перед вечерею Федір зіпсував усю справу, одрізавши зайву скибку сала в кашу. Захар Денисович, невдоволено косоротячись, довго дорікав йому цим, за вечерею хмурился і ліг спати, зітхаючи і щось нашіптуючи.

V

Часто згадував Федір хазяїнові слова: «Ти пам'ятай мою доброту». Жив він у нього вже третій тиждень, а ніякої доброти поки що не бачив. Одне тільки добре знав, що Захар Денисович жмкрут-чоловік і вміє роботою висотати з людини жили. З ранку до пізньої ночі порався Федір у дворі, а хазяїн нагукував, кривив губи і робив невдоволене лице.

У першу неділю думав Федір піти в Данилівку навідати матір, але Захар Денисович ще в суботу звечора заявив:

— Завтра раненько підеш картоплю сапати. Жінки кажуть, що страшенно заросла бур'яном.— Помовчавши, додав: — Ти не думай, коли свято, то можна байбаком лежати та хліб жерти. Теперечки час гарячий: день рік годує. Взимку вже будеш жити нахлібником.

Федір змовчав. Колючий страх втратити місце зробив його приниженим і покiрним. Вранці взяв шматок хліба, сапу і пішов сапати. До полудня так намахався сапою, що вдарило в голову і нудота підступила до горла. Насилу розігнувши спину, сів на горбочок пожувати хліба і плюнув: попереду сажнів на вісімдесят шорстким оксамитом зеленіла ще не висапана трава.

Надвечір, насилу пересуваючи ноги, наліті гудучим болем, доплентався до подвір'я. Хазяїн зустрів його коло воріт. Не встаючи з призьби, спитав:

— Усю просапав?

— Залишилась ділянка.

— Який-бо ж ти, брат... Мабуть, лінувався або спав,— з досадою буркнув він.

— Не спав я,— похмуро озвався Федір,— всю за один день не можна просапати.

— Іди, не балакай! Вдруге як будеш так робити, то й їсти не дам! Дармоїд! — крикнув услід Федорові.

VI

Тяжко й безрадісно тяглися дні й тижні. З ранку й до пізньої ночі працював Федір без перепочинку. В святкові дні хазяїн навмисне вишукував якесь діло, аби його наймит не залишався без роботи.

Минуло два місяці. У Федора сорочка від поту не висихала, видобрювався, думав, що хазяїн у кінці другого місяця заплатить зароблене. Але той мовчав, а у Федора совісті не хватило спитати.

У кінці другого місяця якось увечері підійшов Федір до Захара Денисовича, що сидів на ганку, спитав:

— Хотів трохи грошей у вас попросити. Матері переслав би...

Хазяїн злякано замахав руками:

— Які там гроші зараз! Що ти, брат, очманів, чи що?.. Ось змолотимо хліб, віддамо податок, тоді, може, й гроші будуть!.. Ти їх спочатку зароби!

— Обносився я, ось чирики розлізися,— Федір підняв ногу з вициреним чириком; із рваного носака виглядали порепані пальці.

Захар Денисович, осміхаючись, довго дивився йому під ноги, потім одвернувся.

— Тепло, можна й босому...

— По колючій стерні не підеш.

— Ач який тендітний! Ти, часом, не панської крові будеш? Чи не з панів, бува?

Федір мовчки обернувся і під регіт хазяїна, червоніючи від припущення, пішов у свій сарай.

За два місяці він ні разу не бачив матері. Часу не мав піти в Данилівку — не пускав хазяїн, та й не знав він, чи вдома мати, чи з торбою пішла по хуторах та станицях.

Непомітно скінчилась косовиця. До Захара Денисовича в двір привезли з ділянки парову молотарку. Надійшли робітники. Хазяїн підлещувався до них, задобрював, щоб швидше скінчили молотьбу.

— Ви, хлопці, вже постарайтесь, ради бога. Наляжте, поки погодка держиться. Не доведи боже — підуть дощі: пропаде хліб.

Чужий хлопець у солдатській, морщеній ззаду гімнастерці, презирливо оглядаючи одутлувагу пику хазяїна, похитуючись на носках, перекривив:

— Постарайтесь, ради бога! Нічого тут бідкатися! Став відро самогонки на всю братію — піде робота. Сам знаєш, суха ложка рота дере.

— Що ж, я з превеликою радістю... Я сам думав випити.

— Тут і думати нічого. Гляди: поки надумаєшся, а ми зірвемося та до твого сусіда на тік. Він нас давно зваблює.

Захар Денисович гайнув у хутір і через півгодини, на ходу кособочачись, приніс відро самогонки, прикрите зверху брудною спідницею. На току, біля непочатих стіжків пшениці, пили до півночі. Машиніст, немолодий уже, засмальцьований українець, підпив і спав під стіжком з якоюсь гулящою хвойдою, поденні робітники горлали безладних пісень, лаючись. Федір сидів осторонь, поглядаючи, як п'яний Захар Денисович, обіймаючи хлопця в солдатській гімнастерці, плакав, заслинивши рота, і крізь ридання вигукував гугнявим жіночим голосом:

— Я на вас, можна сказати, капітал витратив, відро горілки — воно гроші коштує, а ти робити не хочеш?..

Хлопець, норовисто підіймаючи голову, голосно вигукував:

— А мені наплювать! Заочу — і не буду робити!..

— Та я ж витратився!

— А мені наплювать!

— Братця! — Захар Денисович обернувся до темного півкола людей, що обступили відро. — Братця! Ви мене на все життя зобиджаєте! Я, либонь, через це відро смерть можу прийняти!

— А мені наплювать! — горлав хлопець у гімнастерці.

— Я хворий чоловік! — стогнав Захар Денисович, умиваючись слізьми. — Осьдечки вона, хворість, сидить! — він гупав кулаками по пухлому животі.

Хлопець у гімнастерці зневажливо плюнув на поділ ситцевої сорочки хазяїна і, похитуючись, устав. Ішов він, плутаючи ногами, як коняка, що об'їлась жита, йшов прямо на Федора, що сидів біля плоту.

VII

Не доходячи два кроки, задавакувато відставив ногу і, кивнувши головою, зсунув на потилицю бриля.

— Ти хто? — спитав він, по-п'яному твердо вимовляючи.

— Дід Пухто, — похмуро відповів Федір.

— Ду-рень! Я питаю: ти хто?

— Наймит.

— Живеш?

— Живу.

— Ач який... гнида! Мабуть, смоччеш хазяйську кров, як паразитна воша? Чи як воно? Га?

— Ти чого причепився до мене? Йди собі!

— Йди! А я от візьму та й тес... візьму та й сяду.

Хлопець важко гепнувся на землю поруч і смердюче дихнув в обличчя Федорові самогонкою й цибулею.

— Я барабанщиком коло машини, Фрол Кучеренко. От і все. А ти хто?

— Я з Данилівки. Наума Бойцова син.

— Та-а-ак... Скільки жалування гребеш?

— Руб за місяць.

— Ру-у-уб?.. — Фрол протягло свиснув і ікнув. — А я руб за день. Як ти на це? Га?

Кров прилила у Федора до серця, спитав, переводячих дух:

— Руб?

— А ти думав — як? До того ж і могорич. Ти, ягідко моя, з дурнячої породи! Хто ж за карбованця робитиме місяць? От. Кидай свого ісплуататора та йди до нас. Заро-о-обиш!..

Федір устав і пішов під повітку, де він спав із весни. Ліг на дошки, прикриті старою соломою, натягнув на ноги сіряка і, підклавши руки під голову, довго лежав непорушно, думаючи.

Крізь діряву покрівлю повітки краплини зірок точили жовтеньке лампадне світло, в очереті ніжно й тонко дзвеніла дика качка, спрощення ворухились під стріхою горобці.

Ніч, безмісячна, але світла, кінчалася. З току долинали спалахи реготу і плаксивий голос хазяїна. Федір, зітхаючи й перевертаючись, довго лежав з відкритими очима. Заснув аж перед світанком.

Вранці дїждався хазяїна в кухні. Невмитий, опухлий і злий вишов він із кімнати, крикнув, глянувши на Федора:

— Байдики б'єш, сукин син! Я тебе навчу! Жерти ти великий, а робити малий! Я кому сказав перевозити хліб до машини з крайнього стїжка?..

— Я більше у вас не житиму. Заплатіть за два місяці.

— Що-о-о?.. — Захар Денисович підплигнув на пів-аршина й несамовито затрясся. — Втїкати задумав? Переманили?.. Ах ти, стерво! Виродок!.. Та ти знаєш, я тебе в тюрюгу запроторю за таке діло!.. В робочий час кидати? Га?.. На каторгу підеш за таке самовольство!

Іди! З богом! Але грошей ні копійки не дам!.. І лавів твоїх не дам забрати!..— Захар Денисович удавився лайкою, закашлявся і, вирячивши очі, довго гладив і м'яв долонями живота, що аж підстрибував.— За моє до тебе відношення отаку благодарність получаю... Забув, що я твій благодитель, злидні твої прикрив?.. Замість рідного батька тобі, поганцеві, був, і от...

Захар Денисович, примружившись, дивився на Федора. Як тільки Федір заявив, що хоче кидати наймитування, хазяїн одразу збагнув, що це величезні збитки для його господарства: по-перше, він втратить наймита, який працює на нього, як віл, за шматок хліба— та й тільки; по-друге, треба буде або наймати за великі гроші іншого, взувати, одягати його, та, чого доброго, ще (коли попадеться досвідчений у цих ділах) й укласти писаний договір із сотнею зобов'язань; а якщо не наймати— то самому братися до роботи, запрягаться у прокляте ярмо, тоді як набагато приємніше спати на сонечку і, нічого не роблячи, нагулювати сальце.

Спочатку Захар Денисович спробував залякати Федора і, побачивши, що це дало певні наслідки, вирішив ударити на совість:

— І тобі не соромно? І не совісно в очі мені дивитись? Я тебе годував-поїв, а ти... Ех, Федоре, Федоре, так по-християнськи не роблять. Та ти, чого доброго, чи не комсомоліст? Це вони, христопродавці, ворохобники, так їх розтак, можуть отаке встругнути!..

Захар Денисович докірливо похитав головою, скоса поглядаючи на Федора.

Федір стояв, опустивши голову, переминаючи в руках картуза. Він розумів тільки одне: що всі плани, які він обміркував уночі,— про те, як найшвидше заробити грошей на коня,— пішли намарне. Щось непоправно важке навалилося на нього і з-під цієї біди йому вже не вирватись.

Мовчки повернувся він і пішов на тік. Там уже пожеаром горіла робота: возили з далеких стіжків хліб, гула машина, кричав Фрол-барabanщик, пхаючи в ненаситну пащеку молотарки оберемки запашного умолотного хліба, верещали жінки, підгрібаючи соломю, і оранжевим стовпом колихався золотистий пил.

VIII

Того дня Федір ходив, наче сонний. Все падало у нього з рук.
— Гей ти, роззявин пасинку, куди вернеш? Куди вернеш, куди вернеш!..— горлав, хмурячи брови хазяїн.

Федір, стрепенувшись, шарпав волів за налігач і невидючими очима дивився на купу полови, яку зачепив задніми колесами гарби.

Обідали нашвидку тут-таки, на току, і знову— спочатку ніби знехота, а далі все веселіше, все завзятіше— починала стукотіти машина, все швидше походжав коло неї засмальцьований мінеральним мастилом машиніст, квапливіше годував барабанщик ненаситну молотарку оберемками хліба, й ошалілі робочі, чхаючи від їдконого пилу, змінившись, жадібно, по-собачому хлебтали з відер воду і падали де-небудь під скиртою перепочити. Вже надвечір Федора покликали в двір.

— Там тебе якась старчиха питає, коло воріт жде!— крикнула, кудись біжучи, хазяйка.

Розмазуючи руками бруд на спітнілому обличчі, Федір вибіг за ворота. Коло тину стояла мати.

Здрігнулось і в гарячу грудку стиснулось у Федора від жалю серце: за два місяці постарілась мати років на десять. Із-під драної жовтої хустки вибивалося сивіюче волосся, кутики губів страдницьки загнулись донизу, очі сльозилися, занепокоєно і жалюгідно бігали; через плече у неї висіла порожня латана торба, довгу, погризену собаками палицю тримала вона, ховаючи за спину.

Ступила до Федора і припала до плеча... Коротке, сухе, схоже на напад кашлю, ридання.

— От як довелось... побачитись... синку.

Палиця заважала їй, поклала на землю й витерла очі рукавом. Хотіла усміхнутися, показуючи Федорові очима на торбу, але замість усмішки потворно скривились губи, і чисті сльози, затримуючись у рівчаках зморщок, покотилися на брудні кінці хустки.

Сором, жаль, любов до матері, сплутавшись у клубок, не давали Федорові говорити, він судорожно розкривав рота й поводив плечима.

— Працюєш? — спитала мати, уриваючи тяжку мовчанку.

— Працюю...— видавив із себе Федір.

— А хазяїн який? Добрий?

— Ходім до хати. Увечері поговоримо.

— Як же я, отака?...— мати злякано заметушилась.

— Ходімо, яка не є.

Хазяйка зустріла їх коло хати.

— Куди ти її ведеш? Нічого давати, жінко добра! Іди з богом.

— Це моя мати...— глухо сказав Федір.

Хазяйка, зухвало усміхаючись, оглянула зніяковілу жінку з ніг до голови й мовчки пішла до хати.

— Маріє Федорівно, дайте мамі їсти. Пристала з дороги...— піддесливо попросив Федір.

Хазяйка висунула в двері сердите обличчя:

— Що мені, двадцять обідів варити?.. Не бійся, не помре й до вечора! З робочими й повечеряє!

Гучно хряпнули двері, у відчинене вікно чути було обурений голос:

— Нав'язалися на мою шию, чорти... Старців навів повне подвір'я. Щоб ти здох, проклятий! Взяли дармоїда на свій гріх!..

— Ходім до мене під повітку,— червоніючи, прошепотів Федір.

ІХ

Смеркало. На току запанувала тиша. Робочі прийшли вечеряти до хати. У кухні накрили три столи. За одним сиділи — хазяїн з жінкою, машиніст, дехто з робочих і в самому кінці стола Федір з матір'ю.

Захар Денисович мляво сьорбав ріденьку кашу і, поглядаючи кругом, кривився: надто вже багато з'їдають робочі — що не день, то пуд печеного хліба, жеруть, як на поминках.

Машиніст похмуро мовчав, трохи занедужав. Фрол-барабанщик смачно жував, рухаючи вухами, і невпинно балакав:

— Ну, як, дорогий хазяїне, задоволений роботою?

— Задоволений, задоволений. І чим задоволений?..— гугнявив Захар Денисович.— Молотьби сила-силенна, а робочі цими роками зовсім не такі, як до війни були. Старанності нема, он у чому річ! Взяти хоч би мого Федьку — жерти він дорослий, а робити малий. Все діло на хазяїнові, а йому гроші плати бог зна за що.

Федір скося глянув на матір, вона піддесливо й жалюгідно усміхалась. Хазяйка навмисне відставила од неї миску з кашею, зсунула на самий край стола хліб. Федір бачив, що мати їсть без хліба і щоразу підводиться з ослона, щоб дістати ложкою до миски.

— Робити вони малі,— хихикаючи, повторив хазяїн (ці слова йому, видно, сподобались),— а їсти дорослі!..

Фрол позирнув на бліде обличчя Федора, і губи його здригнулися.

— Це ж ти про кого говориш? — сухо запитав він.

— Взагалі.

— Тобто як взагалі? — Фрол одіклав ложку і зліг над столом. Примруживши очі, він уперто дивився в перенісся хазяїнові і стискав та розтискав кулаки.

— Взагалі про робочих,— не помічаючи причіпки, самовдоволено промовив Захар Денисович.

Робочі за сусіднім столом, відчуваючи недалекий скандал, перестали гомоніти і прислухались.

— А якщо я тобі, гадові, за такі слова по пиці дам? — голосно спитав Фрол.

Хазяїн звомпив: витріщивши очі, він мовчки дивився на спітніле й сердите обличчя барабанщика.

— Як це так?..— вихаркнув він нарешті.

— Хочеш скуштувати?.. То я можу!..

— Ти гляди, брат, за такі слова одразу в міліцію!..

— Що-о-о?..

Фрол устав був із-за стола, але машиніст вдержав його за руку й насилу посадив на ослін.

— Розпускати язика тут нічого!..— опам'ятавшись, бубонів Захар Денисович.

— Тут розпускати язика нічого, а морду твою вальковану треба б подзьобати, як стільник, от і все!..— кричав розлючений барабанщик.— Ти не забувай, падлюко, що це тобі не колишні права! Я на тебе плювати хочу! І ти не смій знуцатися з робочих! Не я на місці цього Федора, а то б давно з тебе душу вийняв!.. Радий, що натрапив на хлопчину і збиткуєшся? Знаєм ми вас, отаких!.. Що, прикусив язика?.. Цить!.. Тепер справникові не поскаржишся!.. Я в Червоній Армії кров проливав, а ти смієш над робочим збиткуватися?!

— Замовчи, Фроле, ну, прошу тебе, замовчи!..— машиніст тряс рукав м'ятої гімнастерки.

— Не можу!.. Душа горить!..

Хазяїн утихомирився і звів розмову на врожай, на осінню оранку. Машиніст, що досі мовчав, щоб загладити скандал, охоче підтримував балачку. Захар Денисович несподівано зробився лагідним і запобігливим, хоч до рани клади. Щедро пригощав робочих, нарешті навіть сказав Федорові:

— Ти чого ж, брат Федя, без хліба їси? Хазяйко, одріж йому скибку!.. Хліба тепер у нас, бог дасть, вистачить.

Федір відсунув черству скибку і в відповідь на здивований погляд хазяїна відповів, кривлячи губи:

— Хліб у тебе гіркий!..

— Правильно!..— барабанщик грюкнув кулаком об стіл і вийшов з-за столу слідом за Федором.

Робочі повставали за ними охоче й дружно.

Захар Денисович, червоніючи і кліпаючи, перебігав від одного стола до другого, пронизливо верещав:

— Чого ж ви, люди добрі?.. Ще каша молочна є!.. Хазяйко, давай швидше все на стіл!..

— Спасибі за хліб-сіль! — насмішкувато сказав чийсь голос.

Х

Вранці, не дожидajući сніданку, Федорова мати стала збиратися йти.

— Може, переднювала б? — невпевнено спитав Федір.

Його поиняв непереможний сором за себе, за хазяїна, за матір, за все життя своє, таке безрадісне й осоружне. Через те йому було зовсім байдуже, чи залишиться мати на день, чи ні, незважаючи на те, що ще вчора він відчував під час зустрічі таку величезну, сонячну радість.

Після всього, що сталося, краще було б залишитися самому зі своїми думками, із своїм обуренням і лютістю проти цього світу, де нема в кого знайти захисту, нема в кого спитати поради й нема від кого діждатися теплого співчутливого слова.

Мати теж поспішала піти звідси. Їй тяжко було дивитися на сина і ще тяжче зустрічатися за столом з ненависними, по-собачому жадібними очима хазяїв, що проводжали кожен шматок.

— Ні, сину, піду вже я... Побачимося колись...

— Що ж, іди,— байдуже промимрив Федір.

Попрощавшись, Федір згадав, що у матері нема на дорогу харчів.

— Зажди, мамо, піду спитаю хазяйку, може, хоч мірку хліба дасть. Хазяїн грошей не платить, хліба візьму за жалування... Продаси...

Федір попросив хазяйку, вона взяла ключі від комори й пішла, не сказавши ні слова. Відмикаючи замок, спитала:

— Мішок є?

— Є.

Федір, наставивши мішка, дивився вбік, на коричневу стіну засіка, заплетену вигадливим мереживом павутиння. Хазяйка з неповної мірки скупно цїдила невяну, з послїдом пшеницю.

Рипнули двері. Животом уперед втиснувся хазяїн, крикнув до жінки:

— Йди до хати! — і, дрібно ступаючи, підійшов до Федора.

Федір, обережно опустивши мішка, прихилився до засіка. Ждав.

— Що ж це ти? — кривлячись, захрипів Захар Денисович.— Хліб одержуєш?

— Одержую.

— Робочих баламутити! Розбрат заводити! Хазяїна в його хаті за тебе мало не по морді б'ють, а ти мій хліб... Хліб мій береш... Га?

Федір мовчав. Хазяїн, мінячись на обличчі, підступав до нього все ближче і раптом, заїкуючись, пронизливим дискантом крикнув:

— Геть з мого двору!.. Геть, сукин син!..

Федір лівою рукою підняв мішка і ступив до дверей, але хазяїн півнем налетів на нього, вирвав із рук мішка й, широко замахнувшись, гучно ляснув Федора по обличчю.

Жовті світлячки зарябіли перед очима. Багровий гнів скаламутив розум і текучим свинцем налив руки... Хитнувшись, Федір одною рукою схопив гладке горло хазяїна, другою, стисненою в кулак, щосили вдарив по задергій голові.

За три секунди збитий з ніг Захар Денисович уже лежав під Федором, звиваючись товстою гадюкою, намагаючись вкусити Федора за обличчя. Федір, до крові закусивши губи, важко бив по товстій обрубкуватій шиї, по зубах, що клацали коло самого його обличчя. Захар Денисович удався до всіх жіночих способів: дряпався, кусався, сіпав Федора за волосся, але через хвилину, добре побитий, задихаючись, заплакав, вимазав губи соплями і лежав, безпорадно ойкаючи, ікаючи, сіпаючи животом.

Федір устав, витер з роздряпаного обличчя кров, сподіваючись другого нападу, але хазяїн швиденько перевернувся донизу животом, застогнав і рачки поповз до дверей.

«За все! За все! За все!..» — билась у Федора думка. Він обтріпався, підняв мішка і тільки взявся був за клямку, в дверях почув несамовитий крик:

— Гва-а-а-алт!.. Убили!.. Гва-а-алт! Люди добрі!..

Несподіваний напад сміху заклекотів у Федора в горлі. Прихилившись до одвірка, він реготав так, як ще ні разу після батькової смерті. Нареготавшись, вийшов на подвір'я. Там, розкарячившись, стояв Захар Денисович і, не слухаючи стурбованих запитань робочих, що обступили його, круглою чорною дірою роззявивши рота, горлав:

— Гва-а-а-алт!..

XI

Перед тим як залишити наймитство, Федір, провівши матір, вирішив спитати хазяїна:

— Платити не будете, значить?

— Плати-и-ити... Тобі б по потилиці надавати треба, не те що... Та я ще тебе злапаю. Ось подам у нарсуд прошеніє, там вашого брата, гультіпак, теж по голівці не гладять!

— Що ж, багатій на здоров'я, Захаре Денисовичу. Байдуже, не помру й без твоєї плати.

— Нема чого тут розмузикувати! Гайда з двору, кажу тобі!

Федір якусь мить стояв, задумавшись, потім, не прощаючись, ступив за поріг. Скрипнула хвіртка. Під коморою забряжчав цепом собака.

Вийшовши за ворота, Федір знову спинився. В селищі гасли вечірні вогні. Десь на краю рипіла гармошка, лунали невиразні слова пісні. Часом пісню глушив регіт такий розкотистий та гучний, що Федорові не хотілося думати про своє горе і про існування горя взагалі. Без ніякої мети попрямував він уздовж вулиці, проминув квартал, хотів звернути в провулок, щоб, дійшовши до крайнього току, переночувати в соломі, коли до нього гукнули:

— Ти, Федоре?

— Я.

— Ну, то пливи сюди.

Підійшов, придивився: біля плоту, зсунувши бриля на потилицю, що означало, що власник його ще не зовсім п'яний, сидів Фрол-барabanщик.

На висушеній сонцем траві перед ним акуратно розіслана брудна носова хустинка, на хустинці довгошия пляшка з самогонним смо-родом, пів-огризка огірка і біла пухка хлібина.

— Сідай!

— Федір, зрадівши з зустрічі, сів поруч.

— Ідеш?

— Іду.

— Наклепав хазяїнові пику?

— Та ні... Тільки трохи...

— Дуже шкода. Треба б більше... Скільки прожив?

— Два місяці.

— За два місяці належить тобі щонайменше п'ятнадцять карбо-ванців. Бо робоча пора, а за п'ятнадцять карбованців і я згоден, щоб мене обамбував хто-небудь. Вір слову — пряма вигода!

Федір промовчав. Фрол підгорнув під себе ноги, скинув бриля і, задержавши голову, увіткнув собі в рот шийку пляшки. Щось довго бурчало й булькотіло, потім пляшка ткнулась Федорові в руку.

— Пий!

— Не п'ю.

— Не п'єш? І не треба. Хвалю.

Шийка пляшки знов до половини поринає в рот барабанщика. Федір мовчки дивиться на золотисто-голубе шитво неба.

Вихиливши пляшку, барабанщик весело блищить очима, безпричинно сміється і, киваючи головою, ганяє бриля з потилиці на очі й назад.

— У суд подаси?

— За що?

— Дурної дівки полюбовнику, та за те, що за два місяці заячого хвоста заробив. Подаси чи ні?

— Не знаю...— нерішуче відповів Федір.

— Я тобі ось що скажу,— почав барабанщик, похрускуючи огірком,— іди ти прямо в хутір Дубовський, там комсомольський осередок. Ти до них, вони тобі захист дадуть. Я, брат, сам у Червоній Армії служив і з дорогою душею за нове життя, але сам не можу по причині моєї родової недуги... Від батька і кров передалася: горілку п'ю, а при радянському соціалізмі не повинно такого бути... От... А то б я,— барабанщик загадково заокруглив очі,— увчився б і в партію одноголосно вписався б! Ну, я накрутив би хвоста таким друзям, як твій хазяїн!..

За хвилину його жвавість минулася. Стомлено оглянувши пляшку від шийки до дна, він любовно погладив її рукою і вже байдужим тоном сказав:

— Мандруй до комсомолістів. Там тебе скривдити не дадуть. Там твоя кривна рідня. Такі самі гультіпаки, як і ми з тобою.

Трохи згодом він тут-таки біля плоту і заснув. Федір сидів задумавшись, схиливши голову на руки, й не бачив, як собачка, що біг мимо, обнюхав п'яного барабанщика, підняв ногу і, помочившись на нього, побіг далі.

Проспівали перші півні. Коло ставка, за селищем, в очеретах закріяк старий селезень, десь у селищі, то затихаючи, то знов оживаючи, тарахкотіла віялка. Хтось, користуючись доброю погодою, віяв цілу ніч. Федір устав, подивився на сплячого барабанщика, хотів його розбудити, але передумав, махнув рукою і неквапом пішов до токів.

XII

На другий день опівдні Федір уже підходив до хутора Дубовського. Верстов з двадцять учесав він зранку. Під кінець підбився, обважніли ноги, особливо боліли поколені підошви й литки.

Згори хутір видно, як на долоні: майдан з облупленою білою церковцею, білі квадратичні хат і сараїв, зелені чуби садків і дим-часто-сірі струмочки — вулиці.

Спустився з гори. Коло крайніх дворів собаки зустріли його ливним гавкотом. Вийшов на майдан. Поруч з чепурною школою блищать глянцеvim вапном стіни народому. Спитав хлопчика, що кудись біг:

— Де тут у вас комсомол міститься?

— А он, у народмі.

Обережно ступив Федір на ганок і увійшов у навстіж відчинені двері. Звідкись із глибини кімнати чути було стримані голоси. Федорові кроки гучно відлунювали під фарбованою стелею. В кінці коридора, за дверима, голоси. Увійшов. Чоловік шість хлопців, що сиділи на підвіконниках, почувши, як рипнули двері та побачивши незнайоме обличчя, мовчки втупилися у Федора.

— Оце і є комсомол?

— Він самий.

— А хто у вас головний?

— Я секретар,— озвався веснянкуватий хлопець.

— Тут діло до вас...— несміливо заговорив Федір.

— Сідай, товаришу, розкажуй.

Федора гостинно посадовили на табуретку й обступили з усіх боків. Спочатку він почував себе ніяково під перехресними поглядами чужих хлопців, але, глянувши на прості, привітні обличчя, згадав слова Фрола-барабанщика: «Вони тобі кривна рідня»,— згадав і обісмілювався; плутаючись і хвилюючись, розказав про своє життя у Захара Денисовича; коли говорив про образи, яких зазнав від нього, мимовільні сльози підступали до горла, голос рвався і трудно ставало дихати. Вряди-годи поглядаючи на хлопців, боявся зустріти в їх очах образливу насмішку, але всі обличчя хлопців були суворо нахмурені, дихали співчуттям, а у веснянкуватого секретаря обурення судомило губи. Федір раптово скінчив. Хлопці мовчки перезирнулися.

— До суду? — спитав один із них, порушивши мовчання.

— Звичайно, до суду! А куди ж? — із запалом вигукнув секретар і обернувся до Федора.

— А тепер де ти влаштувався?

— Ніде.

— А де ж ти живеш?

— Досі жив у Данилівці, батько помер, мати старцює, і мені жити нема при кому...

— Що ж ти думаєш робити?

— Сам не знаю,— непевно відповів Федір.— Роботу якби яку-небудь...

— Прो це не журись, роботу знайдемо.

— Знайдемо!

— Живи поки що в мене,— запропонував один.

Розпитавши ще про деякі подробиці, секретар, на прізвище Рибников, сказав Федорові:

— Ось що, товаришу, подавай до нарсуду заяву, а ми від осередку підтримаємо. Хтось із хлопців піде з тобою до твого колишнього хазяїна, забере твоє барахло, і будеш тимчасово жити у Єгорова, в оцього хлопця,— він показав пальцем на одного.— А про суд і говорити нічого! Наймитські копійки не пропадають! Його ще притягнуть до відповідальності за те, що експлуатував тебе, не уклавши в батрачкомі договору.

Всі гуртом пішли до виходу. Федір ішов, не почувуючи втоми. Безконечно рідними і близькими здавалися йому ці грубі з вигляду, засмаглі хлопці. Йому хотілося хоч чим-небудь показати їм свою вдячність, але Федір соромився цього почуття і йшов мовчки, лише зрідка поглядаючи з тихою усмішкою на худорляве горбоносе Єгорове обличчя.

Уже йдучи через сніи Єгорової хати, він знову пригадав слова «кревна рідня» й усміхнувся, уявляючи собі п'яненського барабанщика: так влучно він визначив цією назвою все. Тільки так — кревна рідня, і ніщо інше.

ХІІІ

Єгор жив з матір'ю і з маленькою сестричкою. Єгорова мати прийняла Федора, як рідного: за обідом дбайливо його пригощала, прала йому білизну і поводитися з ним так, як і з рідним сином.

Федір допомагав Єгорові в господарстві: вони разом орали на зяб, їздили в ліс рубати дерево, поралися коло скотини, а в вільний час наново обгородили двір плотом із червоної лози.

Непомітно настала осінь. Стояла суха безвітряна погода. Ранками відчувалася прохолода; на тополі у дворі ставало все менше пожовклого листя; зовсім обсипалося листя в садках, і далекий ліс за річкою, на обрії, нагадував неголену щетину на щоках хворої людини.

Вечорами Федір із Єгором ходили в клуб. Пильно прислухався Федір до невідомих йому раніше думок та слів. Усе вбирав жадібно-допитливим розумом, що чув на довгих суботніх читаннях та бесідах з агрономом про таку хвилююче близьку справу, як сільське господарство. Та все ж йому важко було наздоганяти інших хлопців: вони вивчили політграмоту напам'ять, читали газети, цілий рік слухали бесіди місцевого агронома і на кожне запитання могли відповісти доладно і ясно (секретар Рибников, підперши кулаками щоки, читав навіть Маркса), а Федір — хлопець не дуже грамотний.

Та й взагалі — одне діло тримати за шершаві сепіги плуга й відчувати під час роботи його гаряче, живе тремтіння, а зовсім інше діло — тримати в руці таку тендітну ламку річ, як олівець: по-перше, пальці дрижать, передпліччя терпне, а по-друге, і зламати лег-

ко таку примхливу штуку, як олівець. До першого діла Федорові руки були набагато краще при звичаєні: адже батько, як майстрував Федора, не думав, що вийде з нього такий письменний хлопець, тому й руки приварив йому хліборобські, кісткою широкі, волосато-незграбні, але міцніючі, як чавунні. Та все ж поволеньки набирався Федір книжкової мудрості: с'як-так — криво й косо, мов сани-гринджолі на вибоїстій дорозі, — міг він говорити про те, що таке «клас» і «партія», і які завдання ставлять собі більшовики, і яка різниця між більшовиками та меншовиками.

Були його слова, як і хода, незграбні, обрубисті, але хлопці ставились до них з належною серйозністю; якщо й сміялись інколи, то в сміхові їхньому не було образи. Федір це відчував і не ображався.

У грудні, якось за день до загальних зборів, сказав Рибников Федорові:

— Ти ось що, подавай нам заяву. Ми тебе прийемо, райком затвердить, а тоді вже перед весною підеш найматися. Зараз провадиться кампанія, щоб залучити в спілку якнайбільше наймитської молоді. Наш осередок раніш дрімав, бо секретарем був син куркуля, і багато членів було негідних... розклались, як пахло в спеку... Ми їх вичистили за місяць перед тим, як ти прийшов, а тепер треба працювати. Треба підняти дубовський осередок в очах народу. Раніш наші комсомольці тільки й знали, що самогон дудлити та на вечорницях дівкам у пазухи лізти, а тепер кінець! Так зрушимо роботу, щоб по всій Донській області гриміла! Як наймешся — ми тобі завдання дамо, і ти всіх наймитів залучиш до осередку. Зрозумів? Ми всі розпорозимось по хуторах.

— А як ти думаєш, я справлюся? Я ж не дуже сильний по книжках...

— Ну, не чуди! Чого не знаєш — за зиму опануєш. Ми самі також не дуже... Райком на нас начхати хотів: ні посібників, ні одної путньої поради, самі розпорядження. Ми, брат, самі до всього своїми силами доходимо. Он як!

Слова Рибникова про залучення до спілки наймитської молоді навколишніх хуторів та селищ запали Федорові в голову, як зерна пшениці в родючий чорнозем. Згадав він своє життя у Захара Денисовича й запалився нетерплячкою працювати. Того ж вечора накривуляв заяву. Але про причину вступу до комсомолу написав не так, як учив його Єгор. Той казав: пиши, мовляв, «бажаю одержати політичне виховання», а Федір трохи подумав, та так чорним по білому, без крапок і ком, і написав:

«Бажаю вступити як я робочий щоб сильно наломитись і втягнути всіх робочих наймитів ув комсамол бо комсамол наймитам замість кривної рідні».

Рибников прочитав і скривився.

— Воно-то так, тільки надто закрутисто сказано... Але байдуже, буде й так!..

Збори почалися пізно ввечері. У клубі залунав різноголосий гомін. Обрали президію зборів, Рибников зробив доповідь про міжнародне становище, потім перейшли до поточних справ.

Федір із завмиранням серця ждав, коли прочитають його заяву.

Нарешті Рибников, покашляючи й обводячи присутніх поглядом, голосно сказав:

— Надійшла заява від відомого вам Федора Бойцова.

Він повільно прочитав заяву і, розгладжуючи на столі папір, спитав:

— Хто висловиться «за» і «проти»?

Єгор устав із задньої лави і, поводячи горбатим носом, заговорив:

— А що тут казати! Хлопець із наймитів, син бідного селянина з Данилівки. Тепер політично розбирається, може бути комсомольцем... Прийняти!

— Хто проти?

Нікого не знайшлося. Стали голосувати. Руки піднялися густим частоколом. «За» — двадцять шість: весь осередок. Підраховуючи голоси, Рибников весело глянув на бліде, щасливе Федорове обличчя.

— Пройшов одноголосно!

Федір насилу досидів до кінця зборів. Він не дуже розумів, про що говорили навколо нього. Рибников палко нападав на Єрофея Чернова за участь у гришах; той виправдувався, посилаючись на інших хлопців. До Федора, немов через глуху стіну, долинали їхні голоси, а в голові своєю дорогою, переплітаючись, ішли думки: «Тепер я в їхній сім'ї свій, а то все не те... як пасинок... Ось вона, моя кривна рідня, з ними добре — пліч-о-пліч, стіною...»

Чийсь голос гучно крикнув:

— Цитуйте!.. Збори вважаю закритими. Ванько, ти перепишеш протокол?..

Забряжчали висячим замком, до виходу пішли, на ходу прикурюючи і шулячись від різкого холоду, що віяв знадвору в коридор. Федір ішов разом із Єгором і Рибниковим. З обмерзлого ганку зійшли по східцях і зразу ткнулись у здоровенний замет: намело вітром за час зборів. Єгор, крекчучи, поліз через замет першим, Федір за ним. На перехресті Рибников, прощаючись із Федором, міцно стиснув йому змерзлу руку, сказав, близько заглядаючи в очі:

— Дивись, Федоре, не підведи! На тебе у нас надія. Тепер ти закомсомолівся, і на тобі більша лежить відповідальність за свої вчинки, ніж на безпартійному хлопцеві. Але ти ж знаєш. Прощавай, друже!

Федір мовчки потряс йому руку, хотів відповісти, але горло перехопила судорога. Мовчки пішов доганяти Єгора і, почувавши в горлі той самий твердий згусток сліз, шепотів:

— Обабився я... розкис... Треба б триматися твердіше, не маленький, а от не можу!.. Щастя несподівано прийшло... Чи давно ж я думав, що на землі саме тільки горе ходить і всі люди чужі?..

XIV

Вранці на другий день Федора викликали у виконком.

— Повістка в суд. Розпишись,— сказав секретар.

Федір розписався і, одійшовши до вікна, прочитав повістку. Викликають на двадцять перше число. Федір глянув на стінний календар і розгубився: під портретом Ілліча червоніла цифра «20».

Федір швидко пішов додому й почав збиратись.

— Куди це ти? — спитав Єгор.

— В станицю, на суд з хазяїном. Одержав сьогодні повістку, викликають на завтра... От діла! Чи встигну дійти?

Єгор глянув у вікно, замазане білою памороззю, наче тістом, знайшов у голубіючому небі жовтий п'ятачок сонця, подумав і сказав:

— Що ж, тридцять п'ять верстов, по п'ять на годину — це, як добре йти — сім годин. На ніч можеш і дійти.

— Ну, піду!

— Харчі взяв?

— Узяв.

Єгор вийшов за ворота провести, гукнув услід:

— Іди веселіше, а то щоб не смеркло в дорозі! Вовки!

Федір поправив торбу, тісніше затягнув паска на короткому дубленому кожушку й широко покрокував серед вулиці, по дорозі, притертій полозками саней. Вийшов на гору. Глянув назад, на хутір, засипаний білим снігом, і, поводячи плечима, відчуваючи на спині піт, швидко попрямував до станиці.

З гори й на гору. З гори і знов на гору. Засипані снігом, поволі пливуть на обрії сині смужки лісів і перелісків. Голубими іскрами сліпучо виблискує сніг, сонячне проміння, втикаючись у замети, переперізує дорогу веселками.

Федір швидко крокував, постукуючи палицею, попахкуючи солодким на морозі димком махорки. Верстов з двадцять одміряв, подивився на сонце, що скочувалося до тонкої, як павутинка, хвилястої риси землі, і дістав із торби шматок хліба й сало, нарізане тонкими скибочками. Присів обіч дороги навпочіпки, підживився і знову пішов, намагаючись зігрітися швидкою ходою.

Вечір кинув на сніг лілові відблиски. Дорога заблищала голубим, сталевим блиском. На заході темрява стерла рису, що відділяла землю від неба. На ясному небі вже зажеврили блукаючі вогники зірок, коли Федір увійшов у станицю. В крайній хаті, непоказній і, видно, бідній, попросився на ночівлю. Хазяїн, бородатий привітний козак, охоче пустив.

— Ночуй, місця не перележиш!

Пожувавши на ніч мерзлого сала, Федір розстелив коло печі свого кожушка, підклав під голову шапку й заснув.

Прокинувся, як звичайно, на світанку. Умився,— хазяйка запропонувала підсмажити сало. Попоїв — і в центр станиці, на майдан. Неподалік від будинку станичної Ради прочитав на воротях вивіску: «Народний суд 5-ї дільниці Верхньодонського округу».

Увійшов у хвіртку, і перший, кого побачив у дворі, був Захар Денисович. У романовському кожусі, критому синім сукном, обв'язаний башликом, він розпрягав змокрілого коня. Накидаючи на нього попону, випадково глянув на Федора і, скрививши губи, не здоровкаючись, одвернувся.

Безконечно довго тягнувся час. Годині о дев'ятій прийшов секретар суду. Не роздягаючись, чмихаючи носом, кинув на стіл купу справ і сонними, опухлими очима оглянув юрбу, що стовпилась у сінях. Через годину прийшов суддя, боком протиснувся в двері й гучно грюкнув ними.

— Федір Бойцов і Захар Благуродов! — гукнув, відхиляючи двері, секретар.

Порипуючи підшитими валянками, пройшов Захар Денисович.

— Як же самогоном від гражданина тхне, аж із ніг валить!

Видно, до дна просмердівся! — усміхаючись йому вслід, промовив літній козак у старенькій шинеліні.

Федір скинув шапку й бадьоро ступив через поріг. Хвилин з де-сять тривали перехресні запитання нарзасідателів і судді. Захар Денисович заїкувався — видно, боявся.

— Платили ви йому? — постукуючи олівцем, питав суддя.

— Так точно... Платили...

— Чим же платили, натурою чи грішми?

— Грішми.

— Скільки?

— Вісім карбованців і хлібця на додачу відсипав.

— Як же це так? Ви ж посвідчили, що найняли Бойцова за полтиник на місяць?

— По доброті моїй... Тому що сирота... Благодителем йому був... замість рідного батька... — червоніючи, хрипів Захар Денисович.

— Так... — суддя ледь помітно глузливо всміхнувся.

Поставивши ще кілька запитань, суд попросив їх вийти. Було заслухано ще п'ять чи шість справ. Федір стояв у сінях і бачив, як Захар Денисович, зібравши круг себе чоловік з вісім козаків, шалено розмахував руками.

— Питає, чому без договору? Отак і візьми наймита... Прийшов, просить ради Христа, а виявилось, що комсомоліст, і заявляє: я, каже, працювати не буду.

— Суд іде!

Юрба ринула в кімнату. Суддя скоромовкою читав початок вироку. Федір відчував, як під кожушком частіше забилося серце. Кров то приливала до голови, то знов відпливала до серця. Слів вироку він майже не розрізняв. Суддя заговорив голосніше:

— Керуючись статтею... Захар Благуродов присуджується до сплати Бойцову Федору дванадцяти карбованців за два місяці роботи... Не уклавши договору... за експлуатацію неповнолітнього — до штрафу в розмірі тридцяти карбованців або примусової праці строком... Судові витрати... Вирок остаточний... — долинав до Федора голос судді.

Федір збіг з ганку і, не застібаючи розхристаного кожушка, радісно усміхаючись, швидко вийшов за станицю. Непомітно пройшов кілька верстов; ідучи, обмірковував подію, укладав плани, як до осені майбутнього року заробить грошей на коня і заживе своїм маленьким хазайством, визволивши матір від старцювання.

Згадав про майбутню роботу влітку серед наймитів, і радісно потепліло в грудях. Вітер дув в обличчя й порошив снігом, дрібний колючий пил забивав очі. Несподівано Федір почув тихе повискування полозків і цокання копит позаду, швидко обернувся, коли раптом страшний удар голоблею в груди звалив його з ніг. Падаючи, побачив над собою запінену морду вороного коня, а за нею, в куряві снігового пилу, багрово-сине обличчя Захара Денисовича.

Миттю за ударом голоблею свиснув над головою батіг і, зірвавши з голови шапку, навскоси розсік щоку.

Не відчуваючи болю, згарячу схопився Федір на ноги і, ошалілий, без шапки рвонувся за саннями. Захар Денисович лівою рукою натягував віжки, стримуючи коня, що скакав галопом, а правою високо підіймав батога і, обертаючись до Федора, горлав:

— Я тобі пригадаю!.. Я тебе пристережу... твою мати!.. раки зи-муть!..

Вітер рвав слова й душив Федора, що біг за саннями. Знеслившись, він спинився серед дороги — й аж тоді відчув у грудях різкий біль, а на обличчі струмок пекучої крові.

XV

Відтіля, де на пагорку чорними таловинами просвічувала крізь сніг рілля, прийшла весна. Вночі подув вітер, теплий і вологий, над хутором нависли хмари, на світанку полив дощ, і сніг, підталий раніше, розплавився в потоках води. У степу оголилась земля, тільки крига, що трималася на дорозі та в западинах, міцно приросла до торішньої трави й грудок, притулилася, наче просила захисту.

Перед початком польових робіт Федір попрощався з хлопцями і, уклавши в сумку пожитки та літературу, якою забезпечив його Рибников, пішов шукати роботи.

— Гляди, Федю, організовуй там!.. — казав Рибников на прощання.

— Гаразд, зроблю. Всіх докупи зберу! — усміхався Федір.

Чоловік п'ять хлопців провели його за хутір і пождали, поки він вийде на широкий шлях. Переходячи через перший пагорок, Федір оглянувся: на прогоні купкою стояли хлопці, які його проводжали, Рибников і Єгор махали каргузами.

Сумно стало Федорові, коли хутір скрився з очей. Знову він один, як оцей куц торішнього перекотиполя, що хитається на вітрі край дороги...

Із зусиллям переборюючи себе, Федір став думати, куди йому йти. Навколишні хутори були бідні, і люди не потребували найманих рук, найбагатшим у районі станиці був хутір Хріновський. Федір подумав і звернув путівцем до Хріновського. Найнявся він до сусіда Захара Денисовича — Пантелія Мірошникова. Дід Пантелій був високий, сухий та кістлявий, похмурий старий. Трьох його синів убили на війні, хазяйнував він зі своєю старою та з двома невістками.

— Ти чого, в рот тобі малину, від Захарка втік? — наймаючи Федора, спитав він його, пересуваючи по лобі сиві брови.

— Хазяїн розщитав.

— А як думаєш найнятися?

— По договору.

— Який там договір? Моя ціна на літню пору три карбованці, а зимою ти мені й даром не потрібний. Може, ти на круглий рік наміряєшся, то це зі мною не вийде.

— Можу й до осені.

— Одне слово, до закінчення робіт. Як оборемося восени, так собі й іди, куди хочеш, в рот тобі малину. Згоден — три на місяць?

— Згоден, тільки договір потрібний, без нього не можна.

— Мені однаково... але неграмотний я... Там же, мабуть, в рот тобі малину, розписуватися треба? Ну, то Степанида, невістка, розпишеться.

Підписали в батрацькому комітеті договір, і Федір із радістю взявся до роботи. Дід Пантелій тижнів зо два нишком придивлявся до нового наймита, — часто Федір ловив на собі його допитливий, пронизливий погляд, — і нарешті, наприкінці другого тижня, увечері, коли Федір за один день виорав на баштан і пригнав додому волів, стомлених і пітних, дід підійшов до нього й заговорив:

- Виорав на баштан?
- Виорав.
- Без огріхів?
- Без.
- Плуга як пускав?
- Так, як ви казали, дідусю.
- Волів напував у ставку?
- Напував.
- А скільки тобі років, хлопче?
- Сімнадцять.

Дід ступив до Федора, боляче вхопив його за волосся і, притиснувши голову до своїх висохлих, кістлявих грудей, міцно притиснув її і шкарубкою долонею довго гладив мускулісту, тугу спину Федора.

— Ти дорогий робітник, в рот тобі малину!.. Золоті руки!.. Залишишся на зиму, якщо захочеш, їй-богу!..

Одідхнув Федора від себе й довго дивився на нього широко і світло. Федір був зворушений ласкою і родинним ставленням до нього старого. Новий хазяїн був зовсім не схожий на Захара. Ще коли Федір наймався, він спитав:

— Ти, здається, той, як його... комсомол? — І на ствердну відповідь махнув рукою.— Мені це байдуже. Їсти будеш окремо, не можу з тобою разом. Ти ж, гляди, і лоба не хрестиш?

— Ні.

— Ну, от... Я — старий, і ти не обижайся, що відділяю тебе. Ми з тобою не з ідного тіста книші.

До Федора він ставився добре: годував ситно, дав свою домоткану одягу й не мовив роботою. Федір спочатку думав, що йому доведеться, як у Захара Денисовича, одному виконувати всю роботу, але як поїхали перед великоднем орати, то побачив, що дід Пантелій, хоч який був сухий, всякого молодого заткне за пояс. Він невтомно ходив за плугом, орав чисто й любовно, а вночі по черзі з Федором стеріг волів. Старий був набожний, «чорним словом» не лаявся і тримав сім'ю твердою рукою. Федорові подобалася його постійна примовка: «в рот тобі малину», подобався і сам старий, нібито суворий з виду, а насправді такий сердечний і добрий у душі.

На великдень увечері Федір зустрівся у своєму провулку з рябим низькорослим хлопцем, десь років двадцяти. Він бачив, що хлопець вийшов із Захарового подвір'я, і здогадався, як чув від діда Пантелія, що то Захарів наймит. Хлопець порівнявся з Федором, і той першим почав розмову:

- Здоров будь, товаришу!
- Здрастуй,— знехотя відповів хлопець.
- Ти, здається, у Захара наймитом?
- Еге ж.

Федір підійшов ближче й розпитував далі:

- Давно живеш?
- Четвертий місяць, з зими.
- По скільки платить?

— Руб і харчі,— хлопець пожвавішав, у нього аж очі заблищали.— Кажуть, що дід за трояк тебе найняв і в його одяжі ходиш? Це правда чи брешуть?

— Правда.

— Нагрів мене оцей Захар...— жалісно промовив хлопець.— Обіцяв накинути, а тепер мовчить. Робити заставляє, як проклятого,— вже закипаючи злістю, загарячився він,— у празники також... Свою одержу зносив, а він ні грошей, ні одержу не дає. Бачиш, як на великдень прибрався?— Хлопець обернувся кругом, і на спині його крізь розшматовану вздовж сорочку, побачив Федір чорний трикутник тіла.

— Як ти звешся?

— Дмитро. А ти?

— Федір.

Із Захарового двору залунав гугнявий хазяїнів голос:

— Митька! Чого ж ти, сволоч, обори не зачинив?.. Іди волів заганяй!..

Митька, мов сполоханий цап, скочив через тин і, виглядаючи з густої кропиви, покликав Федора пальцем. Федір переліз через пліт, вибрав у садку якнайглухіше місце і, посадивши поруч Митьку, взявся до агітації.

XVI

Щонеділі ввечері Федір ходив на вечорниці й там знайомився з іншими хлопцями, що працювали наймитами у хрінівських багатіїв. Всього в селищі було вісімнадцять наймитів, з них п'ятнадцять — молодь. І от усіх цих п'ятнадцять наймитів зібрав Федір і заклав початок наймитської спілки.

Повертаючись із вечорниць, де парубки із заможних дворів жили з верескливими дівками, Федір довго говорив з ними, вмовляючи приєднатися до комсомолу і змусити хазяїв укласти договори.

Спершу хлопці ставилися до Федорових слів з насмішкуватим недовір'ям.

— Тобі добре розбалакувати,— гарячкував сутулуватий Колька,— у тебе хазяїн, мов той апостол, а як на мого, то він за комсомол та за договір в'язи мені набік скрутить!..

— Не бійся, не скрутить! — заперечував другий.

— І скрутить, якщо будеш один! А ти думав — як? Один палець, приміром, ти мені зломиш, аж хрусне, а коли всі їх — та в кулак стисну — тоді зломиш? Ні, брат, я тобі цим кулаком жуваки виб'ю!..— під дружний регіт говорив Федір.— От у такий кулак і ми повинні зліпитися. Досить ми хазяям на дурняк робили! Всі ви зробляете — хто карбованця, хто полтиник, а я трояк і працюю легше за вас!..

— Правильно-о-о!..— гули голоси.

Збиралися звичайно вночі, поза городами, і просиджували до півнів.

На п'яту неділю Федір вніс таку пропозицію:

— Ось що, братва, вчора поділили траву, не сьогодні-взавтра почнеться косовиця, давайте взавтра заявляти хазяям, щоб підвищували плату та укладали договори, а як ні — покинем роботу!..

— Не можна так! Дуже круто!..

— Нас повиганяють!

— Без хліба залишимося!..

— Не виженуть! — червоніючи, вигукнув Федір. — Не виженуть через те, що на носі косовиця! Гайка в них слабка — без наймитів лишитися!.. Не можна так жити! Батрацький комітет питає: ви як найняті? Один каже: я, мовляв, хазяїнові рідня; другий — «живу по знайомству». А за вас, окрім вас, ніхто турбуватися не буде!

Після довгих суперечок на тому й погодилися.

Вранці селище захвилювалось і загуло, як потривожений виводок гедзів. От-от косовиця, а в найзаможніших дворах страйкували наймити...

Вранці Федір, почувши крик, вибіг за ворота.

Захар Денисович, горлаючи, викидав на середину вулиці Дмитрові пожитки, а той рішуче збирав їх до купи і глухо бубонів:

— Зажди, зажди! Проситимеш, та я не повернуся!..

— Провались ти к чортовій тещі, щоб я тебе просив!..

Побачивши Федора, Захар Денисович обернувся до гурту заможних селян, котрі про щось гомоніли на перехресті, і, надуваючи на лобі жмути жил, закричав:

— Хрисцяни!.. Он він баламут, заправило їхній!.. Кілками його, сукиного сина!..

Федір, стискаючи кулаки, швидко пішов до нього, але Захар Денисович, як миша, югнув у ворота й похлоливо заверещав:

— Не підходь, якщо життя дороге!.. Розміжчу!..

XVII

— ...Як собі хочете, воля ваша, а я свого наймита проганяти не буду! Як на мене, то нехай він буде й партейний, аби діло робив. Договір — теж не лихо... Накину я йому троячку на місяць, нехай, а якщо він зовсім піде — у мене на сотні збитку буде!..

— Правильно, куме!.. У мене он жінка захворіла, з ким я повинен вправлятися?..

— Я теж так кумекаю.

— Ось що, люди добрі!.. Укладемо з ними договори, накинем плату, як по закону, один день на тиждень нехай празникують... Ти, Захаре, мовчи!.. Тебе суд припріг платити тридцять карбованчиків! Отож-бо воно й є!.. До певного часу воно й нам минається!

— Чого там по-дурному балакати! Коли вже на те пішло, то треба коритися. По трояку не заплатимо, а сотні втратимо... От дурне діло!..

— Тепер спробуй найми!..

— Опечешся!

— Нехай буде так!

— А цього падлюку, котрий розворушив їх, провчити треба. Вчений який знайшовся, щоб його!..

— Федько — він же комсомоліст!.. Він, як у мене жив, всю душу вимотав! З ножем за мною по подвір'ї ганяв, спасибі — робочі оборонили, їй-же богу!.. Та коли б він мені тепер попався...

— Мій синаш казав, що вони після вечорниць за Федотовим током збираються. Там він їх напучує...

— А що, коли двом-трьом перестріти його з кілочками?..

— Провчити треба, щоб цією нечистю і не смерділо!

- Захаре Денисовичу, ти підеш?
- Господи! Та я з дорогою душею!.. Мені аби лиш кілка ва-
женного...
- На смерть не будемо.
- Там видно буде. Я як розпасіююсь, гляди!..
- Скільки нас? Троє, чи що? Ну, пішли!..

XVIII

Увечері дід Пантелій побачив, що Федір кудись збирається йти, усміхаючись, сказав:

— Ти, в рот тобі малину, сидів би вдома. Заварив кашу, то не рипайся!

— А що хіба?

— А те, що прибити можуть!

— Байдуже!..— засміявся Федір і поза города пішов до токів.

Цього разу хлопці зібралися не скоро. Проговорили годин зо дві. Настрій у всіх був бадьорий і веселий. Обговоривши становище, поділилися новинами й зібралися розходитись.

— Ідіть нарізно, щоб люди не балакали,— попередив Федір.

Ніч висіла над степом дьогтярно-темна, хмари, як крига в по-вінь, стикалися й громадились одна на одну, гримотів грім, за лі-сом креслила небо блискавка. Федір відокремився від інших хлоп-ців і пішов додому тією ж дорогою. Спочатку хотів пройти поза токами, але потім передумав і звернув у свій провулок. Присівши біля плоту, він хотів закурити, але порив сухого гарячого вітру зага-сив сірника. Ткнувши цигарку в кишеню, Федір підійшов до воріт.

Він нічого не сподівався й не бачив, що позад нього скрадаються двоє, а третій стоїть на чатах на перехресті...

Ледве він взявся за клямку хвіртки, як ззаду хтось, кречнувши, махнув кілком. Удар влучив по потилиці. Глухо застогнавши, він сплеснув у долоні й упав коло воріт, непритомніючи.

Діда Пантелія нещадно кусали блохи. Довго він перевертався, кречтав, потім скинув на землю кожуха і зовсім зібрався був за-снути, коли раптом знадвору почувся стогін, тупіт ніг і приглуше-ний свист. Звісивши ноги, він прислухався. Засвистало знову. «Федь-ка застукали!»— майнула в діда думка. Зіскочивши з постелі, він ухопив зі стіни старезну шомпольну рушницю, з якої стріляв на баштані в граків, і вибіг на ганок. Коло воріт хтось протягло сто-гнав, тупотіли ноги, соковито чавкали удари... Звівши курок, дід вибіг за ворота, крикнуч:

— Хто такі?!

Три темні постаті метнулися врзнобіч.

Повівши стволом у бік найближчого, дід Пантелій натиснув со-бачку. Гримнув постріл, бризнув з дула сніп вогню, засвистав го-рох, що ним заряджена була рушниця... Хтось на дорозі заверещав і гепнувся на землю... Задихаючись, дід покинув рушницю й нажи-лився над темними обрисами людської постаті, що лежала коло воріт. Руки його, що шарили по голові, намокли чимось густим і липким. Повернувши голову, він марно придивлявся, темрява слі-пила очі. По небу ящіркою пробігла блискавка, і дід впізнав залите

кров'ю Федорове обличчя. Підхопивши неживе тіло, тремтячи і спотикаючись, виволік його на ганок і вибіг за ворота підняти рушницю. Блискавка знову обпалила небо, і дід побачив сажнів за двадцять на дорозі чоловіка, що сидів навпочіпки. Схопивши рушницю за ствол, дід Пантелій підтюпці побіг до чоловіка, в темряві збив його з ніг і, навалившись животом, заревів:

— Ти хто такий?

— Пустяки, ради Христа... У мене весь зад і спина прострелені... Гріха не боїшся, сусідо, на людей картечкою стріляєш... Ой, болять!..

По голосу дід упізнав Захара. Спересердя стукнув його прикладом по голові і, вчепившись у волосся, поволік до ганку.

ХІХ

— «...Дорогий наш товаришу Федю! Ти, мабуть, не знаєш, чим скінчився суд? Захара Денисовича засудили на сім років з позбавленням прав на три роки, інших двох — Михайла Дергачова й Кузьку, хрінівського спекулянта, — на п'ять років. А ще повідомляємо тебе, що в Хрінівському селищі організовано осередок КСМ. Всі твої товариші-наймити — п'ятнадцять чоловік, і ще шестеро найбідніших хлопців вступили членами. Мене райком переводить туди працювати, і ми всі палко ждемо, коли ти одужаєш і вернешся до нас. Єгор у Данилівському селищі організував осередок з одинадцяти чоловік. Усі хлопці в розгоні, працюють. А ще повідомляю, що бачив недавно діда Пантелія, і він до тебе в лікарню збирається їхати на відвідини і привезти харчів. Поправляйся швидше і приїжджай, ще багато роботи, а час мчить, як коняка, що розірвала путо.

З комсомольським привітом до тебе осередок РЛКСМ, а за всіх хлопців — Рибников».

1926

ЧУЖА КРОВ

В пилипівку, після запустів, випав перший сніг. Уночі з-за Дону повіяв вітер, зашурхотів у степу вкритим памороззю бур'яном, патлатим заметам заплів коси й догола вилизав грудкуваті хребти доріг.

Ніч сповила станицю зеленуватою сутінковою тишею. За дворами дрімив степ, неораний, забур'янений.

Опівночі в ярах глухо завив вовк, у станиці відгукнулися собаки і дід Гаврило прокинувся. Звісивши з печі ноги, тримаючись за комин, довго кашляв, потім сплюнув і намацав кисет.

Щоночі після перших півнів прокидається дід, сидить, курить, кашляє, з хрипом відриваючи від легенів мокроту, а в перервах між нападами ядухи думки йдуть у голові звичною, втоптанною стежкою. Про одне думає дід — про сина, що пропав у війну безвісти.

Був один — перший і останній. На нього працював без відпочинку. Настав час проводити на фронт проти червоних — дві пари

волів продав на базарі, за виручені гроші купив у калмика коня стройового, не кінь — буря степова летюча. Дістав із скрині сідло й вуздечку дідівську, сріблом штуковану. Проводжаючи, сказав:

— Ну, Петре, справив я тебе, не соромно й офіцерові з такою справою йти... Служи, як батько твій служив, військо козацьке і тихий Дон не страми! Діди і прадіди твої царям служили, повинен і ти!..

Дивиться дід у вікно, оббризане зеленим відблиском місячного світла, до вітру, що по подвір'ї нишпорить, не покладене шукає, — прислухається, згадає ті дні, що назад не придуть і не вернуться...

На проводах служивого горлали козаки під очеретяним дахом Гаврилового дому старовинної козацької пісні:

А мы бьем, не портим боевой порядок.
Слу-ша-ем один да приказ.
И что нам прикажут отцы-командиры,
Мы туда идем — рубим, колем, бьем!..

За столом сидів Петро, напідпитку, блідий, аж синій, останню чарку, «стременну», випив, стомлено примружив очі, але на коня сів твердо. Шаблю поправив і, з сідла перегнувшись, жменю землі з рідного подвір'я взяв. Де ж тепер лежить він, і чия земля на чужині гріє йому груди?

Кашляє дід протягло й сухо, міхи в грудях на різні голоси хриплять-видзвонюють, а в перервах, коли, відкашлявшись, притутиться згорбленою спиною до комина, думки йдуть у голові знайоמוю, втоптанною стежкою.

Випровадив сина, а через місяць прийшли червоні. Вдерлися в козацький одвічний побут ворогами, життя дідове, звичне, вивернули навиворіт, як порожню кишеню. Був Петро по той бік фронту, коло Дінця, старанністю в боях заслужував урядницькі погони, а в станиці дід Гаврило на москалів на червоних плекав, викохував, няньчив — як Петра, білоголового синка, колись — ненависть старечу глуху.

На зло їм носив шаровари з лампасами, з червоною козацькою волею, чорною ниткою простроченою вздовж суконних з напуском шароварів. Чекмень надівав з гвардійським оранжевим позументом, з слідами ношених колись вахмістерських погонів. Чіпляв на груди медалі й хрести, одержані за те, що служив монархові вірою і правдою; неділями йшов до церкви, розгорнувши поли кожуха, щоб усі бачили.

Голова станичної Ради, зустрівши якомсь діда, сказав:

— Зніми, діду, брязкотельця! Тепер не помагається.

Порохом спалахнув дід:

— А ти мені їх чіпляв, що знімати кажеш?

— Хто чіпляв, той давно, певне, в землі черви годує.

— Ну й нехай!.. А я от і не зніму! Хіба з мертвого здереш?

— Теж мені сказанув. Тебе ж жалючі, раджу. Про мене хоч спи з ними, але ж собаки... собаки штани тобі облатають! Вони, сердешні, одвикли таке бачити, не визнають за свого...

Була образа гірка, як полин у цвіту. Ордени зняв, але образа росла в душі, лопушилась, із злобою родичатися почала.

Пропав син — не було для кого наживати. Валилися сараї, лама-

ла скотина обори, гнили крокви розкритого бурею овечника. У конюшні, в порожніх станках, по-своєму розхазяювалися миші, під повіткою іржавіла косарка.

Коней брали, коли виїздили, козаки, залишки добирали червоні, а останню, патлоногу й вухату, покинуту червоноармійцями в обмін, восени за один огляд купили махновці. Натомість залишили дідові пару англійських обмоток.

— Нехай уже наше переходить! — підморгував махновський кулеметник. — Багатій, діду, нашим добром!..

Прахом димувало все нажите десятками років. Руки падали в роботі; але навесні, — коли незасіяний степ лягав під ноги покірно і знеможено, — вабила діда земля, звала ночами владним нечутним покликом. Не міг противитися, запрягав волів у плуг, їхав, смугував степ сталлю, засівав ненаситну чорноземну утробу дорідною ярою пшеницею.

Приходили козаки від моря і з-за моря, але ніхто з них не бачив Петра. У різних полках з ним служили, у різних краях бували — хіба мала Росія? А однополчани-станичники Петрові полком лягли в бою зі Жлобинським загоном десь на Кубані.

З жінкою про сина майже не говорив Гаврило.

Ночами чув, як у подушку точила вона сльози, носом чмихала.

— Ти чого, стара? — питає, крекчучи.

Помовчить стара трохи, озветься:

— Мабуть, чад у нас... чогось голова поболює.

Дід удавав, ніби не догадується, радив:

— А ти б огіркового розсолу... Ану я полізу в погреб, принесу?

— Спи вже. Минеться й так!..

І знову тиша розпліталася в хаті невидимою мереживною павутиною. У вікно місяць нахабно заглядав, на чуже горе, на материну журбу милуючись.

Проте ждали й надіялися, що прийде син. Овечі шкури віддав Гаврило вичинити, старій каже:

— Ми з тобою якось проживемо й так, а як прийде Петро, в чому ходитиме? Зима настає, треба йому кожуха пошити.

Пошили кожуха на Петрів зріст і поклали в скриню. Чоботи на щодень — скотину порати — йому теж пошили. Мундир свій з синього сукна беріг дід, тютюном пересипав, щоб міль не побила, а зарізали ягня — із шкурки папаху пошив синові дід і почепив на цвях. Увійде знадвору, гляне, і здається, наче вийде зараз Петро з кімнати, усміхнеться, питає: «Ну, як, батя, холодно надворі?»

Днів через два після цього, як почало смеркати, пішов скотину порати. Сіна в ясла наклав, хотів води з колодязя витягти — згадав, що забув рукавиці в хаті. Вернувся, відчинив двері й бачить: стоїть стара навколішки коло лавки, папаху Петрову неношену до грудей притулила, гоїдає, наче дитину колише...

У діда в очах потемніло, звіром кинувся до неї, звалив на підлогу, прохрипів, ковтаючи піну з губів:

— Облиш, падлюко!.. Облиш!.. Що ти робиш?!.

Вирвав із рук папаху, у скриню кинув і замка начепив. Тільки став помічати, що з того часу ліве око в старій почало сіпатись і рота скривило.

Плинули дні й тижні, плинула вода в Дону, під осінь прозора-зелена, завжди кваплива.

Того дня замерзли на Дону закрайки. Через станицю пролетів припізнiлий ключ диких гусей. Увечері прибіг до Гаврила сусідський хлопець, на образи швиденько перехрестився.

— Здорові були!

— Слава богу.

— Чули, діду? Прохор Лиховидов з Туреччини прийшов. Він же з вашим Петром в одному полку служив!..

Поспішав Гаврило по провулку, задихаючись від кашлю і швидкої ходи. Прохора не застав удома: поїхав на хутір до брата, обіцяв завтра повернутися.

Цілу ніч не спав Гаврило. Мучився на печі безсонням.

Перед світом засвітив каганця, сів підшивати валянки.

Ранок — бліда неміч — точить з сизого сходу чахлий світанок. Місяць задрімав серед неба, сил забракло дійти до хмарки, на день заховатися.

Перед сніданком глянув Гаврило в вікно, сказав чомусь пошепки:

— Прохор іде!

Увійшов він, на козака не схожий, чужий обличчям. Рипіли на ногах у нього ковани англійські черевики, і мішком сиділо пальто чудного крою, видно, з чужого плеча.

— Здоров був, Гавриле Васильовичу!..

— Слава богу, служивий!.. Проходь, сїдай.

Прохор зняв шапку, поздоровкався з старою і сів на лаві, на покутті.

— Ну й погодака настала, снігу навіяло — не пройдеш!..

— Еге ж, сніг цього року рано впав... Колись у цю пору скотину ще на толоку вигонили.

На хвилину сумно замовкли. Гаврило, нібито байдужий і певний, сказав:

— Постарівся ти, парубче, в чужих краях!

— Молодіти ніяк, Гавриле Васильовичу! — усміхнувся Прохор.

Заїкнулась була стара:

— Петра нашого...

— Замовчи-но, жінко!.. — суворо нагукав Гаврило. — Дай людині опам'ятатися з морозу, встигнеш... дізнатись!..

Обертаючись до гостя, спитав:

— Ну як, Прохоре Гнатовичу, вам жилося?

— Хвалитися нема чим. Доплентався додому, як той пес з відбитим задом, і то — слава богу.

— Та-а-ак... Погано в турка жилося, знаця?

— Кінці з кінцями насилу зв'язували. — Прохор потарабанив по столі пальцями. — Але й ти, Гавриле Васильовичу, дуже постарівся, сивина он як голову тобі оббризкала... Як ви тут живете при Радянській владі?

— Сина ось жду... старих нас доглядати... — криво всміхнувся Гаврило.

Прохор швидко одвів очі вбік. Гаврило помітив це, спитав різко і прямо:

— Кажи: де Петро?

— А ви хіба не чули?

— По-всякому чули, — відрубав Гаврило.

Прохор скрутив у пальцях брудні китички скатерки, заговорив не зразу.

— У січні, здається... Авжеж у січні, стояли ми сотнею коло Новоросійського города... Город такий коло моря є... Ну як звичайно стояли...

— Вбитий, чи що?..— нагинаючись, низьким шепотом спитав Гаврило.

Прохор, не підводячи очей, промовчав, наче й не чув запитання.

— Стояли, а червоні проривались у гори: до зелених на з'єднання. Призначає його, Петра вашого, командир сотні в роз'їзд... Командиром у нас був підосавул Сенін... Отут воно й трапилося... розумієте...

Коло печі дзвінко стукнув, упавши, чавун, стара, простягаючи руки, йшла до ліжка, крик розпирав їй горло.

— Не вий!!— грізно grimнув Гаврило і, спершись ліктями на стіл, невідривно дивлячись на Прохора, звільна і стомлено промовив: — Ну, кінчай!

— Зарубали!..— бліднучи, вигукнув Прохор і встав, намагаючись на лаві шапку.— Зарубали Петра... на смерть... Зупинилися вони під лісом, щоб коні перепочили, він попругу на сідлі попустив, а червоні з лісу...— Прохор, захлинаючись словами, тремтячими руками м'яв шапку.— Петро хап за луку, а сідло коневі під пузо... Кінь гарячий... не вдержав, залишився... от і все!..

— А якщо я не вірю?..— роздільно сказав Гаврило.

Прохор, не оглядаючись, квапливо пішов до дверей.

— Як хочете, Гавриле Васильовичу, а я істинно... Я правду кажу... Голу правду... Своїми очима бачив...

— А якщо я не хочу цього вірити?!— червоніючи, захрипів Гаврило. Очі його налилися кров'ю і слізьми. Розірвавши коло коміра сорочку, він голими волосатими грудьми йшов на зляканого Прохора, стогнав, задираючи голову: — Єдиного сина вбити?! Кормителя?! Петрика мого?! Брешеш, сукин син!.. Чуєш ти?! Брешеш! Не вірю!..

А вночі, накинувши кожуха, вийшов у двір, порипуючи по снігу валянками, пройшов на тік і став під скиртою.

Із степу дув вітер, порошив снігом; темрява, чорна і строга, застигла в голих вишневих кущах.

— Синку!— покликав Гаврило стиха. Пождав трохи і, не рухаючись, не повертаючи голови, знов покликав: — Петре!.. Синочку!..

Потім ліг долілиць на втоптаний коло скирти сніг і важко заплющив очі.

В станиці подейкували про продрозверстку та про банди, що йшли з пониззя Дону. У виконкомі на станичних сходах пошепки повідм'ялись новини, але дід Гаврило жодного разу не ступив на розхитаний ганок виконкому, тому багато про що не чув, багато чого не знав. Дуже він здивувався, коли в неділю після обідні заявився голова, з ним троє в жовтих куценьких дублених кожухах, з гвинтівками.

Голова поручкався з Гаврилом і зразу, мов обухом по потилиці:

— Ну, признавайся, діду, хліб є?

— А ти думав як, духом святим живимося?

— Ти не шпигай словами, кажи толком: де хліб?

— У коморі, де ж йому бути?

— Веди.

— Дозвольте взнати, яке вам діло до мого хліба?

Рослий, білявий — видно, начальник, постукуючи на морозі за каблуками, сказав:

— Лишки забираємо на користь держави. Продрозверстка. Чув, діду?

— А коли я не дам? — прохрипів Гаврило, наливаючись злобою.

— Не даси? Самі візьемо!..

Пошептались з головою, полізли по засіках, в очищену, смугло-золоту пшеницю накидали з чобіт снігового груддя! Білявий, закурюючи, вирішив:

— Залишити на насіння, на прохарчування, решту забрати.— Хазяйським поглядом оцінив кількість хліба і обернувся до Гаврила: — Скільки десятин будеш сіяти?

— Чортову лисину засію!..— захрипів Гаврило, кашляючи і судорожно кривлячись... Беріть, прокляті!.. Грабуйте!.. Все ваше!..

— Що ти, сказився? Опам'ятайся, діду Гавриле!..— умовляв голова, махаючи на Гаврила рукавицею.

— Давіться чужим добром!.. Жеріть!..

Білявий здер з вуса відталу крижину, скоса розумним, насмішкватим поглядом кольнув Гаврила, сказав із спокійною усмішкою:

— Ти, батьку, не ерепенься! Криком не допоможеш. Чого ти верещиш, наче тобі на хвіст наступили?..— І, хмурячи брови, різко переломив голос: — Язиком не плещи!.. Якщо він у тебе довгий, то прив'яжи до зубів!.. За агітацію...— Не договоривши, ляснув долонею по жовтій кобурі, що перекосила паска, і вже лагідніше сказав: — Сьогодні ж вези на зсиппункт!

Не те щоб злякався старий, а від голосу впевненого й чіткого обім'як, зрозумів, що криком тут нічого не вдієш. Махнув рукою й пішов до ганку. До половини подвір'я не дійшов — здригнувся від крику дико-хриплого:

— Де продзагонівці?!

Обернувся Гаврило — за плотом, піднявши гопки коня, крутився верхівець. Передчуття чогось незвичайного дрожем підкотилося під коліна. Не встиг він рота розкрити, як верхівець, побачивши коло комори продзагонівців, круто осадив коня і, непомітно повівши рукою, рвонув із плеча гвинтівку.

Соковито тріснув постріл, і в тиші, що слідом за пострілом на коротку мить розлилася по подвір'ї, чітко здвоїв затвор, патронна гільза вилетіла з коротким дзижчанням.

Заціпеніння минулося: білявий, влипаючи в одвірок, тремтячою рукою надзвичайно довго, до жаху тягнув з кобури револьвер, голова, присідаючи по-заячому, рвонувся через подвір'я до току, один з продзагонівців упав на коліно, випускаючи з карабіна обойму в чорну папаху, що хиталася за плотом. Двір сповнився стріляниною. Гаврило насилу одірвав від снігу наче прилиплі ноги й важко потюпачив до ганку. Оглянувшись, побачив, як трое в дублених кожухах, врозсіп, стрягнувши в замети, бігли до току, а в гостинно відчинені ворота ринули верхівці.

Передній, у кубанці, на рудому жеребці, горблячись, пригнувся до луки й закрутив шаблею над головою. Перед Гаврилом лебединими крильми мигнули кінці його білого башлика, в обличчя кинуло снігом, що бризнув з-під кінських копит.

Знесилено прихилившись до різьбленого ганку, Гаврило бачив,

як рудий жеребець, напружившись, перелетів через тин і закрутився на дибках коло початої скирти ячмінної соломи, а кубанець, звисаючи з сідла, навхрест рубав продагонівця, що повзав у корчах по землі...

На току уривчастий, невиразний галас, шамотня, чийсь протяглий, ридаючий крик. Через хвилину гучно стукнув одинокий постріл. Голуби, що були сполохані стрільбою і знов попадали на дах комори, зірвалися в небо фіолетовим дробом. Верхівці на току позлазили з коней.

По станиці невгамовно лунав веселий дзвін. Паша — станичний дурник — виліз на дзвіницю і через свій дурний розум ушкварив в усі дзвони, замість дзвонити на гвалт, видзвонюючи великодню танцювальну.

До Гаврила підійшов кубанець у білому башлику, накинутому на плечі. Обличчя його, гаряче й спітніле, сіпалося, кутики губів слиняво звисали.

— Овес є?

Гаврило насилу рушив від ганку, пригнічений баченим, не міг володати отерплим язиком.

— Ти що, оглух, чортяко?! Овес є, питаю? Неси мішка!

Не встигли підвести коней до жолоба з вівсом,— у ворота вскочив ще один.

— По конях!.. З гори піхота...

Кубанець, люто вилаявшись, загнудав свого змокрілого жеребця й довго тер снігом обшлаг свого правого рукава, густо вимазаного чимось багрово-червоним.

З подвір'я їх виїхало п'ятеро, в тороках останнього впізнав Гаврило жовтого, в кров'яних узорах дубленого кожущка білявого.

До вечора за пагорком у терновій балці погуркували постріли. В станиці побитою собакою понижено лежала тиша. Вже заголубли сутінки, коли Гаврило наважився вийти на тік. Увійшов у навстіж відчинену хвіртку, побачив: на токовій загорожі, схиливши голову, висів голова, якого наздогнала куля. Руки його, звисаючи, немов тяглися за шапкою, що валялась по той бік загорожі.

Недалеко від скирти на снігу, притрушеному переїдами й половою, лежали роздягнені до білизни продагонівці, всі троє в ряд. І, дивлячись на них, уже не відчував Гаврило в серці, що здригнулося від жаху, тієї злости, яка гніздилася там зранку. Здавалося небувальщиною, сном, щоб на току, де завжди по-розбійницькому господарювали сусідські кози, обсмикуючи прискирток соломи, тепер лежали порубані люди; і від них, від талих кружал примерзлої пухирчатої крові, вже струменів дух мертвеччини.

Білявий лежав, неприродно одвернувши голову, і якби не голова, щільно притиснена до снігу, можна було б подумати, що лежить він відпочиваючи — так безтурботно були закинуті ноги одна на одну.

Другий, щербатий і чорновусий, вигнувсь, увібравши голову в плечі, вишкірившись непримиренно і злобно. Третій, зарившись головою в солому, недвижно плив по снігу: стільки напруження й сили було в мертвому розмаху його рук.

Нахилився Гаврило над білявим, придивляючись до його почорнілого обличчя, і здригнувся від жалю: лежав перед ним хлопчина

років дев'ятнадцяти, а не сердитий, з колючими очима продкомісар. Під жовтеньким пушком вусів коло губів замерз іній, і скорботна зморшка впоперек лоба темніла, глибока й сувора.

Без потреби доторкнувся до голих грудей рукою і хитнувся від несподіванки: крізь крижаний холодок долоня відчула пригасаюче тепло...

Стара зойкнула і, хрестячись, поточилася до печі, коли Гаврило, крякчучи і стогнучи, приволік на спині задубіле, кров'ю почорнене тіло.

Поклав на лаву, обмив холодною водою, доки не впрів, тер ключою вовняною панчохою ноги, руки, груди. Припав вухом до гидко-холодних грудей і ледве почув, як глухо, з довгими перервами стукає серце.

Четверту добу лежав він у кімнаті шафранно-блідий, схожий на мерця. Перетинаючи лоб і щоку, червонів закипілою кров'ю рубець, тісно перев'язані груди хитали ковдру, з хрипом і клетотом вбираючи повітря.

Щодня Гаврило вставляв йому в рот свого потрісканого, зашкарублого пальця, кінцем ножа обережно розтуляв міцно зціплені зуби, а стара через очеретину лила підігрите молоко й навар із баранячих кісток.

На четвертий день зранку на щоках білявого зарожевів рум'янець, а опівдні обличчя його палахкотіло, немов куцт глоду, підпалений морозом, усе його тіло дрижало і під сорочкою виступив холодний і липкий піт.

З того часу став він тихо і без усякого зв'язку марити, поривався схопитися з ліжка. День і ніч вартували коло нього Гаврило по черзі зі старою.

Довгими зимовими ночами, коли східний вітер, налітаючи з Наддоння, каламутив почорніле небо й низько над станицею стелив холодні хмари, сидів Гаврило біля раненого, схиливши голову на руку, вслухаючись, як той марив незнайомою окаючою говіркою, нерозбірливо про щось розказуючи; довго придивлявся до темного трикутника засмаги на грудях, до голубих повік заплющених очей, підведених сизими підковами. І коли з вицвілих губів плинув протяглий стогін, хрипка команда, гидка лайка й обличчя спотворювалося гнівом і болем,— сльози закипали у Гаврила в грудях. У такі хвилини жаль приходив непроханий.

Бачив Гаврило, як із кожним днем, з кожною безсонною ніччю блідне й сохне коло ліжка його стара, помічав і сльози на щоках її, поораних зморшками, і зрозумів, власне — відчув серцем, що невиплакана любов її до Петра, покійного сина, пожежею перекинулася на цього нерухомого, смертю зацілованого, чийогось чужого сина...

Заїжджав якомсь командир полку, що проходив через станицю. Коня коло воріт залишив з ординарцем, сам вискочив на ганок, брязкаючи шпорами й шаблею. В кімнаті шапку зняв і довго мовчки стояв коло ліжка. По обличчю раненого блукали бліді тіні, з губів, спалених гарячкою, сочилася кровця. Хитнув командир передчасно посивілою головою, затуманившись і дивлячись кудись повз Гаврилові очі, сказав:

— Доглянь товариша, старий!

— Доглянемо! — твердо відповів Гаврило.

Минали дні й тижні. Минули й святки. На шістнадцятий день уперше розплющив очі білявий, і почув Гаврило голос, павутинно-скрипучий:

— Це ти, старий?

— Я.

— Здорово мене опорядили?

— Не приведи Христос!

У погляді, прозорому й невловимому, привиділась Гаврилові усмішка, незлобиво проста.

— А хлопці?

— Оті твої... закопали їх на майдані.

Мовчки поворушив пальцями по ковдрі і перевів погляд на нефарбовані дошки стелі.

— А звати тебе як будемо? — спитав Гаврило.

Голубі з прожилками повіки стомлено закрилися.

— Микола.

— Ну, а ми Петром звати будемо... Син у нас був... Петро... — пояснив Гаврило.

Подумавши, ще хотів щось спитати, але почув рівне, в ніс дихання і, втримуючи руками рівновагу, навшпиньках одійшов од ліжка.

Життя поверталось до нього повільно, наче знехотя. Аж на другий місяць він ледве підводив голову від подушки, на спині з'явилися пролежні.

З кожним днем із жахом відчував Гаврило, що кровно прив'язується до нового Петра, а образ першого тьмяніє, мерхне, як відблиск призахідного сонця у віконних шибках. Силкувався повернути колишню журбу та біль, але колишнє відходило все далі, і відчував Гаврило через це сором і ніяковість... Виходив у двір, порався там цілі години, але згадавши, що з Петром коло ліжка сидить його стара, зазнавав ревнивого почуття. Йшов до хати, мовчки тупцювався в головах ліжка, загляклими пальцями незграбно поправляв наволочку подушки і, перехопивши сердитий погляд старої, смирно сідав на лаву і притихав.

Стара напувала Петра бабаковим жиром, настоєм цілющих трав, зірваних навесні, в травневому цвіту. Чи то від цього, чи від того, що молодість перемагала неміч, але рани зарубцьовувалися, кров красила поповнілі щоки, тільки права рука з покаліченою коло передпліччя кісткою зросталася погано: видно було, відпрацювала своє.

Та все ж на другому тижні посту вперше сів Петро на ліжку сам, без сторонньої допомоги, і, здивувавшись із власної сили, довго й недовірливо всміхався.

Вночі у кухні, покашлюючи на печі, дід питав:

— Ти спиш, стара?

— А чого тобі?

— На ноги зводиться наш... Ти завтра із скрині Петрові шаровари дістань... Приготуй всю амуніцію... Йому ж одягнути нічого.

— Сама знаю! Цими днями дістала.

— Ач яка проворна!.. А кожущка дістала?

— А що ж, хлопцеві голому ходити?

Гаврило поворушився на печі, трохи був задрімав, але згадав і переможно підвів голову:

— А папаху? Папаху, мабуть, забула, стара гуско?

— Відчепись! Мимо сорок разів пройшов і не спіткнувся, он на цвяхові другий день висить!..

Гаврило з досадою кашлянув і примовк.

Моторна весна вже торгала Дон. Крига почорніла, наче поточена червою, і ніздрювато припухла. Гора облісіла. Сніг утік із степу в яри та балки. Наддоння мліло, затоплене сонячною повинню. Зі степу вітер щедро кидав запахи воскресаючої полинової гіркоти.

Кінчався березень.

— Сьогодні встану, батьку!..

Незважаючи на те, що всі червоноармійці, які переступали поріг Гаврилової хати, глянувши на його охайно вибілене сивиною волосся, називали його батьком, цього разу Гаврило відчув у тоні голосу теплу нотку. Чи то йому так здавалося, чи справді Петро вклав у це слово синівську ласку, але Гаврило густо почервонів, закашлявся і, приховуючи ніякову радість, пробурмотів:

— Третій місяць лежиш... Пора вже, Петю!

Вийшов Петро на ганок, непевно переставляючи ноги, й мало не задихнувся од свіжого вітру. Гаврило підтримував його ззаду, а стара тупцювала коло ганку, втираючи фартухом звичні сльози.

Посуваючись повз комору, спитав названий син — Петро:

— Хліб одвіз тоді?

— Одвіз... — знехотя буркнув Гаврило.

— Ну, й добре зробив, батьку!

І знову від слова «батьку» потепліло у Гаврила в грудях. Кожного дня повзав Петро по подвір'ї, шкандибаючи і спираючись на палицю. І звідусіль — з току, з-під повітки, де б не був, — проводжав Гаврило нового сина неспокойним, пильним поглядом. Коли б не спіткнувся та не впав!

Говорили між собою мало, але відносини зав'язувалися прості й любовні.

Якось, днів через два після того, як Петро вперше вийшов надвір, лягаючи спати, Гаврило спитав:

— Відкіля ти родом, сину?

— З Уралу.

— З мужиків?

— Ні, з робітників.

— Як же це? Ремесло якесь мав — бондар або чоботар?

— Ні, батьку, я на заводі працював. На чавуноливарному заводі.

Змалечку там.

— А хліб забирати, це як ти прилаштувався?

— З армії послали.

— Ти що ж, у них за командира був?

— Так, був ним.

Трудно було питати, але до того вів:

— Значить, ти партейний?

— Комуніст, — відповів Петро, ясно всміхаючись.

І від цієї щирої усмішки вже не страшним стало Гаврилові чуже слово.

Стара, діждавшись часу, жваво спитала:

- А сім'я у тебе є, Петрику?
- Анікогісінько!.. Один, як місяць у небі!
- Батьки, мабуть, померли?

— Ще як мені було років сім... Батька в п'яній компанії вбили, а мати десь тягається...

- От же сучка!.. Тебе, нещасного, значить, покинула?
- Втекла з одним підрядчиком, а я при заводі виріс.

Гаврило звів з печі ноги, довго мовчав, потім заговорив, роздільно, повільно:

— Що ж, синку, якщо нема в тебе рідні, залишайся при нас... Був у нас син Петро, по ньому й тебе так називаємо... Був та загув, а тепер от удвох із старою кукаємо... За цей час скільки горя з тобою натерпілися: мабуть, через те й полюбили тебе. Хоч і чужа в тобі кров, а душею за тебе болієш, як за рідного... Залишайся! Будемо з тобою від землі кормитися, вона в нас на Дону родюча, щедра... Одягнем тебе, оженимо... Я своє віджив, порядкуй хазяйством ти. Аби тільки поважав нашу старість та перед смертю шматка хліба не пожалів... Не кидай нас, старих, Петре...

За піччю тріщав цвіркун, настирливо й нудно.

Під вітром журно шуміли віконниці.

— А ми з старою вже наречену тобі почали підшукувати!..— Гаврило з удаваною веселістю підморгнув, але губи здригнулись і жалісно скривилися.

Петро уперто дивився під ноги у вищерблену підлогу, лівою рукою сухо вистукував по лаві. Звук виходив хвилюючий і рідкий: тук-тик-так! тук-тик-так!.. тук-тик-так!..

Видно, обмірковував відповідь. І, наважившись, перестав стукотіти, тріпнув головою:

— Я, батьку, залишусь у вас з радістю, тільки робітник з мене, сам бачиш, кепський... Рука моя, кормителька, не зростеться, чортяка! Проте працюватиму, скільки сили вистачить. Літо поживу, а там видно буде.

— А там, може, й назавжди залишишся! — закінчив Гаврило.

Прядка під ногою хазяйки радісно захурчала, замуркотіла, намотуючи на котушку волокнисту вовну.

Чи заколисувала, чи життя дозвільне обіцяла рівним, розмірним, заколисуючим стуком — не знаю.

Слідом за весною прийшли дні, обпалені сонцем, кучеряві й сиві від жирного степового пилу. Надовго стало на погоді. Дон, буйний, як замолоду, горбатів високими хвилями. Прибутна вода напувала крайні двори станиці. Наддоння, зеленувато-білясте, насичувало вітер медвяним духом квітучих тополь, у лузі на зорі рожевіло озеро, вкриті опалом цвітом диких яблунь. Ночами по-дівочому переморгувались зірниці, і ночі були короткі, як спалах зірниці. Від довгого робочого дня не встигали відпочити воли. На вигоні паслася худоба, виляла й сухоребра.

Гаврило з Петром жили в степу тиждень. Орали, волочили, сіяли, ночували під гарбою, вкриваючись одним кожухом, але ніколи не казав Гаврило, як міцно, невидимим путом, прип'яв його до себе новий син. Білявий, веселий, роботящий, заступив собою образ покійного Петра. Про нього згадував Гаврило все рідше. За роботою ніколи стало згадувати.

Дні йшли злодійською непомітною ходою. Настала косовиця.

Якось зранку порався Петро коло косарки. На диво Гаврилові, полагодив у кузні ножі і зробив нові, замість поламаних, крила. Порався коло косарки зранку, а як смеркло — пішов у виконком: покликали на якусь нараду. В цей час стара, що ходила по воду, принесла листа. Конверт був засмальцьований і старий, адреса на ім'я Гаврила: з передачею товаришеві Косих, Миколі.

Занепокоївшись невиразною тривоگو, Гаврило довго вертів у руках конверт з розпливчастими буквами, розмашно написаними чорнильним олівцем.

Підіймав і дивився проти світла, але конверт ревниво беріг чиясь таємницю, і Гаврило мимоволі відчував наростаючу злість до цього листа, що зламав йому звичний спокій.

На мить зринула думка — подерти його, але, подумавши, вирішив віддати. Петра зустрів коло воріт новиною:

— Тобі, синку, лист відкілясь.

— Мені? — здивувався Петро.

— Тобі. Йди читай!

Засвітивши в хаті світло, Гаврило пильним намацуючим поглядом стежив за зраділим обличчям Петра, що читав листа. Не витерпівши, спитав:

— Відкіля він прийшов?

— З Уралу.

— Від кого написано? — поцікавився старий.

— Від товаришів із заводу.

Гаврило насторожився.

— Про що ж вони пишуть?

У Петра, темніючи, померкли очі, відповів знехотя:

— Кличуть на завод... Збираються його пускати. З сімнадцятого року стояв.

— То як?.. Значить, поїдеш? — глухо спитав Гаврило.

— Не знаю...

Змарнів і поживк Петро. Ночами чув Гаврило, як зітхав він і перевертався на ліжку. Довго поміркувавши, зрозумів Гаврило, що не жити йому в станиці, не кошлатити плугом степову цілинну чорнозем. Завод, що вигодував Петра, рано чи пізно, а відбере його, і знову чорною низкою пошкандибають безрадісні, здичавілі дні. По цеглині розкидав би Гаврило ненависний завод і місце з землею зрівняв би, щоб росла на ньому кропива та розкошував бур'ян!..

На третій день на косовиці, коли зійшлися коло стану напитись води, заговорив Петро:

— Не можу, батьку, залишитися! Поїду на завод... Тягне, душу вивертає...

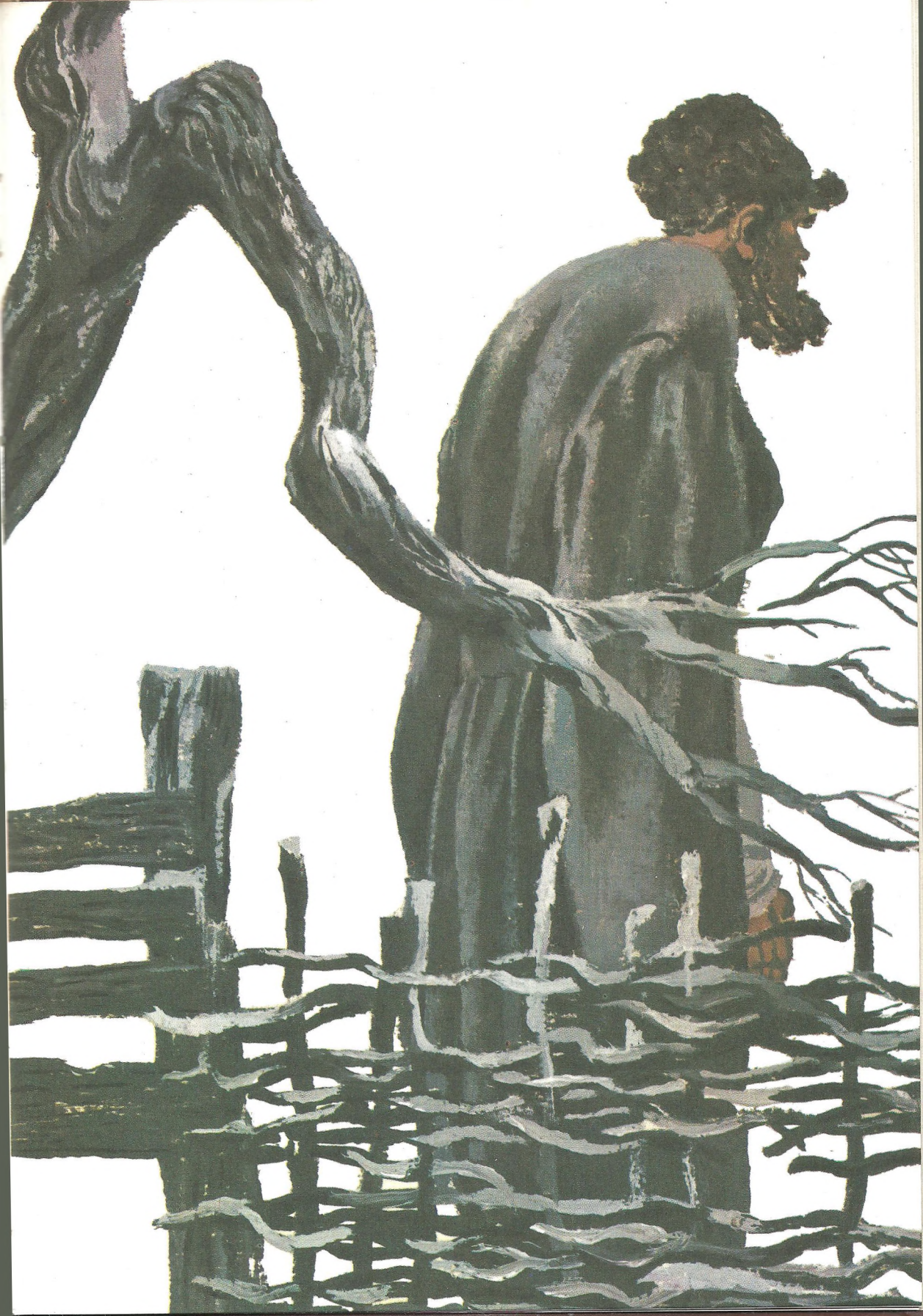
— Хіба тобі погано живеться?..

— Не те... Завод свій, коли йшов Колчак, ми захищали півтора тижня, дев'ятох колчаківці повісили, як тільки зайняли селище, а тепер робітники, які прийшли з армії, знов піднімають завод на ноги... Смертно голодують самі і сім'ї їхні, але працюють... Як же я можу жити тут? А совість?..

— Чим же ти їм допоможеш? Рука ж у тебе скалічена.

— Дивно ти говориш, батьку! Там кожна рука дорога!

— Не держу. Їдь!.. — нібито бадьоро відповів Гаврило. — Стару

мою обмани... скажи, що повернешся... Поживу, скажи, й повернуся... а то зажуриться, пропаде... один же ти в нас був...

І, чіпляючись за останню надію, прошепотів, дихаючи поривчасто і хрипло:

— А може, й справді повернешся? Га? Невже не пожалієш нашу старість, га?..

Скрипіла гарба, вроздріб ступали воли, з-під коліс з шелестом обсипалася кришена крейда. Дорога, що вигинчасто йшла вздовж Дону, біля каплички завертала ліворуч. Від повороту видно церкви окружної станиці і зелене вигадливе мереживо садків.

Гаврило всю дорогу говорив не змовкаючи. Намагався усміхатись.

— На цьому місці років зо три тому дівки в Дону потонули. Через те й капличка,— він показав пужалном на сумовиту верхівку каплички.— Тут ми з тобою й попрощаємося. Далі дороги нема, гора обвалилась. Відділя до станиці якась верства, помаленьку дійдеш.

Петро поправив на ремені торбу з харчами і зліз із гарби. Насилу притамувавши ридання, Гаврило кинув на землю батога і простягнув тремтячі руки.

— Прощавай, рідний!.. Сонечко ясне потемніє без тебе у нас...— І, кривлячи спотворене болем, мокре від сліз обличчя, різко заговорив, аж закричав: — Пиріжків не забудь, синку?.. Стара пекла тобі... Не забудь?.. Ну, прощавай!.. Прощавай, синку!..

Петро, накульгуючи, пішов, майже побіг вузькою смужкою дороги.

— Вертайся!..— чіпляючись за гарбу, кричав Гаврило.

«Не вернеться!..» — ридало в грудях невивпакане слово.

Останній раз мелькнула за поворотом рідна білява голова, останній раз махнув Петро картузом, і на тому місці, де ступила його нога, пустотливий вітер завихрив і закрутив білий димчастий пил.

1926

ОДНА МОВА

По станиці Лужини задавнена брудна шкуринка снігу, граки, що недавно прилетіли, в новому, барви вороненої сталі пір'ї.

Дим з коминів рихлий і тонкий. Небо як небо,— сіре. Контури будинків розпливчасті від ріденької імли, чи що. Лише за Доном чітка й виразна хвиляста хребтина Обдонської гори та ліс стоїть, мов намальований тушшю.

У народі районний з'їзд Рад. Початок. Секретар окружному партії впевнено розставляє слова доповіді про міжнародне становище. На ослонах делегати: коли глянути ззаду — червонооколичні кашкети, папахи, малахаї, дублено-кожущані шеренги. Одностаїне сопіння. Часом кашель. Рідко де борода, більше голощогого народу з різнобарвними вусами і без них.

Секретар читає ноту Чемберлена. З задніх рядів із запалом:

— Нехай не гавкає!

Головуючий дзвонить склянкою об графин:

— До порядку!..

А після доповіді, у півгодинній перерві, коли в фойє осів над папахами тютюновий дим, в гомоні голосів почув я знайомий, либонь, Майданникова голос. Розштовхав тих, що ближче. Він, Майданников, знов обраний голова хутора Піщаного. Круг нього гурт козаків. Наймолодший з них, у незношеній будьонівці, казав:

— ...І повоюємо.

— Дадуть нам перцю...

— А дзуськи!

— У них, брат, техніка.

— Техніка без народу — що кінь без козака.

— А що — в них народу мало?

Майданников заговорив знову. Голос у нього густо-м'який, як добра коломазь.

— Ти облиш це. Ти, односуме, білим світом не теє... Трапилася б війна — вона нам не страшна... Тю, та ти зажди! Дай же сказати! Скінчу я молоти, тоді ти засиплеш, а зараз слухай. Нас у германську забрали в п'ятнадцятому році. Третьої черги я був. Із станиці Каменської нашу сотню — на фронт. Пристебнули до восьмої піхотної дивізії, ми й ходимо з нею, наче припряжені. Побували в боях. Під Стиррю з кіньми розлучилися. Вштурили нам штики на гвинтівку, і зробилися ми кубилкою. Воюємо. В окопах і по-всякому. А більше все в них. Рік у проклятій глині просиділи. Чотири місяці без відпочинку. Воші нас обсипали! То — з нудьги, а то — немиті. І воші були різні: котрі з нудьги родяться — ті горболіси, а котрі з грязі — ті чорні, аж жукові. Хоч вони й різні, а годували ми їх однаково, сорочку, бувало, скинеш, розстелиш на землі, як потягнеш по ній фляжкою або гарматним стаканом — враз кров'яна зробиться. Палицями їх били, пасками... Як тварин убивали. Отак багато їх розвели! Табунами в сорочках гуляли.

А самі воюємо. За що, як і чого — нікому невідомо. Чуже вариво хлебтали.

Рік минув, і поїняла мене журба. Смерть — і все! Тут — за коном журишся, місяцями не бачиш, як його коновод доглядає; там — сім'я лишилась невідомо з чим. А головне діло: за що народ — і я з ним! — смерть приймаємо, невідомо.

В шістнадцятому році зняли нас з фронту, одвели верстов за сорок. У сотню поповнення прийшло, майже всі — старики. Бороди нижче пупа, і все отаке. Відпочили ми трошки, коней підправили. І от тобі — на! З штабу дивізії наказ: послати нашу сотню до фронтової лінії. Там, мовляв, солдати бунтуються, не бажають в окопи, в глину лізти; з смертю куматися не бажають...

Роз'яснив нам осавул Димбаш: так, мовляв, і так. Я взяв, написав йому записку та й кинув з юрби:

«Ваше благородіє, ви нам про війну роз'ясняли, що народ з різними мовами між собою воює. А як же ми можемо на своїх іти?» Прочитав він і змінився з лиця, а сказати нічого не сказав. Отут ми й розкумекали, нащо до нас старих козаків у сотню влили, та ще й із старовірів. Вони за царя дужче і за все дужче могли стояти. Одне діло — старі, служба давня їх вимуштрувала, а друге діло —

придуркувати, службою затуркані. Та й те сказати: по ті роки в полку розум людини виклепували швидше, ніж косар косу виклепає.

Погнали нас на солдатів. З нами чотири кулемети і броньова машина. Підходимо до місця, де полк бунтується, а там уже дві сотні кубанців, та ще якісь дикі і собою рябі, на калмиків схожі, оточують цей полк. Страшне, хлопці, діло! За ліском дві батареї з передків знялись, а полк на прогалинці стоїть і ремствує. До них офіцери під'їжджають, умовляють їх, а вони стоять і ремствують.

Подав осавул наш команду, повиймали ми палаші і — риссю, обступаємо солдатів підковою... І кубанці пішли... І почали солдати гвинтівки кидати. Поскидали їх на купу і знов ремствують.

А в мені серце кров'ю обкипає, аж на губах солоно пече. Як я можу людину в ту могилу гнати, коли й сам там мало життя не позбувся, жив у землі, як ховрах?.. Підскакали. Бачу я: козак нашого взводу Филімонов згарячу б'є солдата шаблею плазом по морді. І на очах у мене пухне в солдата морда вся в крові, а він злякався. Молодий солдатик, і видно, що злякався. Так по мені мороз і пішов, не можу я себе перебороти, прискакую:

«Облиш, Филімонов!» Він мене матюком, хоч і старовір. Я палаш підняв, налякати хотів: «Облиш,— кажу,— а то, їй-богу, зарубаю!» Він як рвоне гвинтівку з плеча. Я його і штрикнув кінцем палаша в горлянку... Як опудало штрикнув, а вийшло — живого чоловіка зняв з землі... І зчинилося тут таке, що сам чорт не розбере. Кубанці почали в нас стріляти, ми — в них. Дикі, рябі оті, на нас в атаку, а солдати похапали назад гвинтівки і знов ремствують і стріляють по всій кінноті. Там така була заваруха...

Погнали нас відтіля, спочатку в тил були направили, потім кинули аж у Карпати; з очкурів не встигли вошей обібрати, і от тобі Карпати. Йдемо вночі по ходах сполучення. Наказ — щоб ні стуку, ні грюку. Виявилось, австрійські окопи за сорок сажнів від наших. День живемо. Голови не висунути. Дощ. Мокро. В окопах по кісточки болота. Нема мені ні сну, ні супокою. Життя нема! Я так думаю: за що ми в цих окопах, із смертю обнявшись, живемо? Стала мені кілком у голові думка, щоб побалакати з австрійцями. Їхні солдати по-нашому балакають. Часом гукає: «Пан, ви за що воюєте?» — «А ви за що?» — гукаємо. Не можемо домовитись, через те що далеко. Думаю: от би зібратись по-доброму, поговорити. Та що ж ти зробиши! Розділили народ дротом, як скотину, а воно ж австрійці такі самі люди, як і ми. Всіх нас від землі одлучили, як дитя від цицьки. Повинна ж у нас одна мова бути.

І от вранці одного разу прокидаємось, а вартовий гукає: «Гляньте, хлопці, за наш дріт звір зачепився!» І австрійці, чути, загомоніли, як граки на стерні. Я висунув трохи голову, а навпроти мене стоїть лось, звір. Такий — ніби олень, роги кущем. І зачепився на дротяні загородження рогами. По лівий бік від нас по фронту сильні бої йшли, от стрільба й нагнала його між окопи.

Австрійці гукають: «Пане, виручайте тварину, ми стріляти не будемо!» Я шинелю з себе і — на насип. Глянув на їхні окопи, а там самі голови стирчать. Тільки я — до звіра, а він — гопки, аж кілки, закріплення, захиталися. Мені на підмогу ще троє козаків вискочило. Нічого не можемо зробити, він до себе й близько не підпускає! Коли дивимось, австрійці біжать — без гвинтівок, і в одного ножиці.

Тут ми й розговорилися. Наш сотник зліг на насип і цілиться з гвинтівки в крайнього австрійця, а я його спиною затуляю. Не могли нас офіцери розігнати, і повели ми австрійців гостями в свої окопи. Почав я з одним говорити, а сам жодного слова ні по-їхньому, ні по-своєму не можу сказати, сльоза мені голос січе. Попався мені немолодий австріяк, рудуватий. Я його посадив на патронний ящик і кажу: «Пан, які ми з тобою неприятели, ми рідня! Дивися, з рук у нас мозолі ще не зійшли». Він слів, видно, не розбере, але душею, бачу, розуміє, бо я ж йому на долоні мозоль шкребу! Головою киває: так, мовляв, згоден. І зібралася коло нас купа козаків і їхніх. Я й кажу: «Нам, пан, вашого не треба, а ви нашого не чіпайте. Давай війну кінчати!» Він знов, бачу, згоден, а слів не розуміє і кличе нас руками до себе. Поясняє: там, мовляв, є наш, котрий по-руському кумекає. Ми й пішли. Вся сотня знялась і пішла! Офіцери полякалися та ходу. Прийшли ми в австрійські окопи. Чех у них по-нашому говорить. Я з своїм австрійцем розмовляю, а він перекладає. Я своєму повторив, що ми не вороги, а рідня. І знов-таки йому на долоні мозоль нігтем пошкріб і по плечу поплескав. Він через чеха відповідає: «Я,— каже,— робочий, слюсар, і дуже згоден з вами». Кажу йому: «Давайте війну, хлопці, кінчати. Нікудишнє це діло. А штики треба понікуди увігнати тим, хто нас одного на одного нацькував». У нього аж сльози виступили від цих слів моїх. Відповідає, що вдома покинув жінку з дитиною і згоден війну кінчати. Галас ми зчинили великий. А офіцер їхній ходить індиком і зуби, стерво, скалить. Браталися ми і кохвій у них пили. І таку ми мову знайшли одну для всіх, що слово їм скажу, а вони без перекладача на льоту його розуміють, кричать, аж плачуть, і цілуватися лізуть.

Прийшов я в свої окопи, вийняв з гвинтівки затвор, затоптав його в болото і кровно забожився, що більше жодного разу не стрельну в австрійського брата: в слюсаря, робочого, хлібороба... Тієї ж ночі наша сотня залишила окопи, роззбрóїли нас біля села Шавелки. А через деякий час стався переворот, царя в Петербурзі нагнали...

— Зажди,— перебив оповідача молодий козак у будьонівці,— а як же звір?

— Звір? Йому що, звіра ми виручили. Як рвонув, тільки ми його й бачили. Оберемок колючого дроту на рогах поніс. Тут не в зрівні діло. Тут люди одною мовою заговорили, а ти балдикаєш: війна, війна. Війна буде звісно яка: як доберемося до їхніх солдатів, мозоль об мозоль черкнеться, і заговоримо...

— Товариші делегати, заходьте! — подзвонюючи дзвоником, гукнув хтось зі сцени.

Розпираючи двері, кінчаючи розмови, в зал потекли збиті в масив тісні юрби делегатів.

З М І С Т

РОДИМКА	5
ПАСТУХ	12
ПРОДКОМІСАР	21
ШИБАЛКОВЕ НАСІННЯ	25
АЛЬОЩИНЕ СЕРЦЕ	29
БАШТАННИК	40
ПУТЬ-ДОРІЖЕНЬКА	49
БАХУР	80
ВИР	98
СІМЕЙНИЙ ЧОЛОВІК	110
ГОЛОВА РЕВВІЙСЬКРАДИ РЕСПУБЛІКИ	115
КРИВА СТЕЖКА	119
ДВОМУЖНЯ	125
ПРО ДОНПРОДКОМ ТА ЛИХІ ПРИГОДИ ЗАСТУПНИКА ДОНПРОДКОМІСАРА	
ТОВАРИША ПТИЦИНА	135
СМЕРТЕЛЬНИЙ ВОРОГ	140
ЛОША	151
ПРО КОЛЧАКА, КРОПИВУ ТА ІНШЕ	157
ЧЕРВОТОЧИНА	160
БЛАКИТНИЙ СТЕП	170
НАЙМИТИ	176
ЧУЖА КРОВ	205
ОДНА МОВА	218

МИХАИЛ АЛЕКСАНДРОВИЧ ШОЛОХОВ

РАССКАЗЫ

Перевод с русского
С. П. Ковганюка

Иллюстрации В. Е. Савадова

Издательство «Дніпро»
(На украинском языке)

Редактор Л. О. Носенко
Художній редактор В. С. Мітченко
Технічний редактор Л. І. Ільченко
Коректор Т. Г. Білецька

Информ. бланк № 1098.

Здано до складання 16.08.79.
Підписано до друку 24.10.80.
Формат 70×100/16.
Папір офсетний № 1.
Гарнітура балтика
Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 18,06.
Обл.-вид арк. 19,055.
Тираж 25 000. Зам. 9—2990.
Ціна 2 крб. 10 х.

Видавництво «Дніпро»,
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»,
Держкомвидаву УРСР,
252057, Київ-57,
вул. Довженка, 3.

Шолохов М. О.

Ш78 Оповідання.— Перекл. з рос. С. Ковганюк; Іл. ху-
дож. В. Савадова.— К.: Дніпро, 1980.— 223 с., іл.

До збірника ввійшли ранні оповідання визначного радянського письменника,
написані в 1924—1927 роках. У них показана гостра класова боротьба на Дону в
період громадянської війни та одразу після її закінчення.
У книжці вміщено також повість «Путь-доріженька».

70302—018

III—18.80.

4702010200

P2

M205(04)—80